UDC 93/99 YU ISSN 0350-08202

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. XLIX
(2002)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILIJE KRESTIĆ, RADOŠ LJUŠIĆ,
MIOMIR KORAĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ,TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2003

УДК 93/99 YU ISSN 0350-08202
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. XLIX
(2002)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, РАДОШ ЉУШИЋ,
МИОМИР КОРАЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
ЕМА МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2003

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку, технологије и развој
Владе Републике Србије

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. XLIX
(2002)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Превод резимеа на енглески
МАША МИЛОРАДОВИЋ

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
1000 примерака

CONTENTS

ARTICLES

Tibor Živković, *A Campaign against Dalmatia by the Bulgarian Emperor Samuel* 9
Miodrag Petrović, *Seint Sava as the Compiler and Translator of the* Zakonopravilo – *Serbian nomocanon* 27
Aleksandra Fostikov, *About Dmitar Kraljević* 47
Katarina Mitrović, *Il vescovo di Cattaro Marin contareno e la despotovina Serba* .. 67
Đorđe Bubalo, *The Medieval Charters in the Archive of the Savina Monastery* 93
Ema Miljković Bojanić, *Relevance of the Ottoman Census Books as the Historical Sources – Example of the Census Books of the Sandjak of Smederevo* 123
Aleksandar Krstić, *Kučevo and Železnik in the Light of the Ottoman Defters* 139
Nedeljko Radosavljević, *The Archbishopry of Vidin (1739-1834)* 169
Mihailo Vojvodić, *Stojan Novaković about the Berlin Congress* 183
Radoslav Raspopović, *Aims of the Russian Foreign Policy in the Balkans in the Second Half of the 19th Century and International and Legal Importance of Decisions in Saint Stephen and Berlin for Serbia and Montenegro* 197
Aleksandar Rastović, *Views of Great Britain and Serbia on the Macedonian Problem 1903-1908* 221
Božica Mladenović, *Serbian Elite in the First World War* 243
Čedomir Antić, *Pluralistic approach and a new history of the Balkans* 261

REVIEW ARTICLES

Božica Mladenović, *Živana Terzić – Worrior of Drina* 275

BOOK NOTES

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тибор Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију* 9
Миодраг Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац* Законоправила – *српског номоканона* 27
Александра Фостиков, *О Дмитру Краљевићу* 47
Катарина Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и српска деспотовина* . 67
Ђорђе Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине* 93
Ема Миљковић Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора - на примеру дефтера Смедеревског санџака* 123
Александар Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера* 139
Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834.* 163
Михаило Војводић, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу* 183
Радослав Распоповић, *Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору* 197
Александар Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године* 221
Божица Младеновић, *Српска елита у Првом светском рату* 243
Čedomir Antić, *Pluralistic approach and a new history of the Balkans* 261

ПРИЛОГ

Божица Младеновић, *Живана Терзић – ратник са Дрине* 275

ПРИКАЗИ

Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002, 512 (Милош Антоновић) 279
John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World,565 – 1204,* London 1999, X+389 (Драгић М. Живојиновић) 282
John Haldon, *The Byzantine Wars: Battles and Campaigns of the Byzantine Era,* Stroud, Gloucestershire 2001, 160 стр. + 16 илустрација у боји (Драгић М. Живојиновић) 285

Liliana Simeonova, *Diplomacy of the Letter and the Cross: Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s–880s* (Дипломатија писма и крста: Фотије, Бугарска и папство од шездесетих до осамдесетих година IX века), Amsterdam 1998, 1 – 384 + списак извора и литературе (385 – 423) + регистар (425 – 434) (Небојша Порчић) 287
Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204*, Cambridge, 2000 XII+352 стр (Драгић М. Живојиновић) 290
Јелена Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне,* Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд 2002, 398 (Срђан Рудић) 293
Милош Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд 2001, 793 (Ема Миљковић Бојанић) 298
Стари српски архив I, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бања Луци, Историјски институт у Бања Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, 2002, 208 + факсимили (Мирјана Живојиновић) 300
Konstantin Mihailović di Ostrovica, Cronaca turca ovvero Memorie di un gianni-zzero, Sellerio editore, Palermo 2001, pp. 1 – 182 (Момчило Спремић) ... 303
Natalie Zemond Davis, *Povratak Martina Guerrea,* „Konzor", Zagreb 2001, 180 (Станоје Бојанин) 304
Н.И.Яковкина, *Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции***,** Санкт-Петербург 2002, 160 (Биљана Вучетић) 307
Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002, 221 (Јасмина Милановић) 310
Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века,* Историјски институт, Службени гласник, Београд 2002, 223 (Александра Вулетић) 313
Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886 – 1896*, Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002, 180 (Ана Столић) 315
Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво* "Привредник" *(1897 – 1918)*, Историјски институт, ЈП "Службени" гласник, Београд 2002, 238 (Сузана Рајић) 318
Милић Милићевић, *Војничка кухиња. Исхрана војске у Србији крајем 19. и почетком 20. века,* Српски генеалошки центар, Етнографски музеј Србије, Београд 2002, 92 (Александра Вулетић) 320

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 9-25
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 9-25

Оригинални научни рад
Чланак примљен 28. 02. 2003.
УДК: 949.72 (093=7) : 949. 71 "10"

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПОХОД БУГАРСКОГ ЦАРА САМУИЛА НА ДАЛМАЦИЈУ*

Током византијско-бугарског рата (976 – 1018. године), бугарски цар Самуило извршио је један силовит упад у Далмацију, заузео кнежевину Дукљу, опустошио Котор и Дубровник, да би се, допревши до Задра, преко Босне и Рашке вратио у Бугарску. Том приликом кнежевине Дукљу и Травунију Бугари су привремено запосели да би нешто касније Самуило тамо поставио вазалне владаре – Владимира у Дукљи и његовог стрица Драгомира у Травунији.[1] На основу кратке Дукљанинове белешке да се преко Босне и Рашке Самуило вратио у своју земљу, није могуће са сигурношћу речи да ли су те земље пре похода већ биле под влашћу Бугара или су том приликом и оне покорене. Мавро Орбини, који 1601. преноси писање Дукљанина, овај завршни део извештаја о походу Самуила на Далмацију разлаже на две засебне реченице. Прво каже да су "земље Босна и Рашка биле жестоко опустошене", а затим у посебној реченици саопштава да се Самуило после тога вратио у Бугарску.[2]

О Самуиловом походу на Далмацију вести пружају искључиво извори настали на простору јужне Далмације. Византијским и западним, латинским писцима, овај поход није познат. То не чини, за ово раздобље иначе веома добро обавештени, млетачки писац Јован Ђакон, који се у својој *Венецијанској хроници*, сразмерно често дотиче политичких прилика

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Црквена организација у српским земљама у средњем веку* (Ев. бр. 1390).

[1] V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 79 – 80 (= *Ljetopis*).

[2] M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 222 (= *Orbini*). Требало би имати на уму да је Орбини располагао можда бољом верзијом *Летописа* и дословце га превео на италијански.

на источној обали Јадранског мора.[3] Посебан проблем у досадашњим истраживањима представљао је и сам научни суд о *Летопису Попа Дукљанина* који пружа најбогатији приказ Самуиловог похода на Далмацију. Опште узев, овај извор је у историјској науци још увек веома потцењен, уз ограду да је за раздобље последњих деценија XI и првих деценија XII века, поузданији, а посебно за питања историјске географије.[4]

Досадашњи покушаји одређивања хронологије Самуиловог похода на Далмацију сводили су се на то да се тај догађај збио крајем осме деценије X века, тачније после Самуилове победе над Византинцима 986. године код Трајанових врата,[5] односно, на самом крају истог века (998), а после Самуиловог пораза од стране Нићифора Урана на реци Сперхеју 996/997. године и пре млетачке интервенције у Далмацији 1000. године.[6]

Недавно је С. Пириватрић у својој студији о Самуиловој држави посветио пажњу питању хронологије Самуиловог похода на Далмацију стављајући догађаје у шири оквир и узимајући у обзир прилике у Хрватској, Млецима, српским земљама и Византији, преламајући кроз њихове политичке односе и питање времена похода. Тако је аутор заправо потврдио претходно изречена мишљења Златарског, Рансимана и Острогорског, да је до похода дошло после битке на Сперхеју, а пре млетачке интервенције на источној обали Јадрана.[7] Међутим, у погледу тумачења самог поглавља о краљу Владимиру, где се заправо налазе сви кључни подаци који се односе на Самуилов поход у Далмацију, аутор је исказао мишљење да Дукљанинова прича о Самуиловом походу на Далмацију "не садржи елементе који би помогли да се временски ближе одреди."[8]

---

[3] *La Cronaca Veneziana del Diacono Giovanni*, ed. G. Monticolo, Roma 1890, passim (= *Ioh. Diac*.).

[4] О различитим мишљењима употребљивости Летописа Попа Дукљанина, видети, Т. Живковић, *О првим главама Летописа Попа Дукљанина*, Историјски часопис 44 (1998) 11 – 15, са тамо наведеном литературом.

[5] Тако, А. Гильфердинг, *История сербов и болгар*, Сочинения I (1868) 213; М. Дринов, *Южные славяне и Византия в X в.*, Сочинения I (1909) 512; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 468 (= Šišić, *Povijest*), узима да је поход био између 986. и 990. године; Г. Острогорски, *Синајска икона св. Јована Владимира*, ГСНД 14 (1935) 100, сматрао је да је поход био 989. године. Доцније је променио мишљење, види нап. 6.

[6] В. Н. Златарски, *История на първото българско царство*, София 1927, I/2, 705 са нап. 3 (= Златарски, *История*); S. Runciman, *A History of the Bulgarian Empire, London* 1930, 232; Г. Острогорски, *Сербское посольство к императору Василию II*, Глас САН 193 (1949) 24; J. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 88; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 326 (= Klaić, *Povijest*); С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 113 (= Пириватрић, *Држава*).

[7] Пириватрић, *Држава*, 113 – 115.

[8] *Ibid.* 106.

С друге стране, византијски извори који описују ратовање византијског цара Василија II (976 – 1025) и бугарског цара Самуила углавном се односе на раздобље од 976. до 1005. године; затим о догађајима на Балканском полуострву настаје готово потпуни тајац, да би поново почели да пружају податке о овом рату од 1014. године па до краја сукоба.[9] Тако, раздобље од 1005. до 1014. године остаје непокривено изворном грађом, али се обично узима да је цар Василије сваке године наставио да упада у Бугарску постепено сужавајући област под влашћу бугарског владара. Овај закључак изведен је само на основу податка Јована Скилице да "цар није испуштао да сваке године уђе у Бугарску пустошећи и уништавајући све пред собом".[10]

Самуилов поход на Далмацију описао је Дукљанин у поглављу посвећеном владавини дукљанског кнеза Владимира. Одавно је уочено да је као извор за ово поглавље послужило *Житије* овог владара,[11] који је као светац био изузетно поштован у Крајини, односно у области између Црмнице, Скадарског језера, Бојане и Јадранског мора. Иако је у науци било мишљења да Дукљанин није користио *Житије св. Владимира*, наводно због тога што је читав *Летопис* дело једног аутора,[12] или зато што таквом *Житију* нема трага у доцнијој српској књижевности,[13] оно није преовладало.[14] Сам Дукљанин, на крају поглавља посвећеном Владимиру, упућује на *librum gestorum eius*.[15] Такође и састав овог поглавља показује општа места позната из латинских хагиографија, што је подробно објаснио још Н. Банашевић.[16] Језички гледано, ово поглавље *Летописа* разликује се и по квалитету латинског језика од осталог дела списа, што додатно оснажује мишљење о постојању готовог дела, тј. *Житија*, које је Дукљанин уметнуо у своје дело.[17] Посебно питање хронологије, које је од кључног интереса за

[9] О изворима за бугарско-византијски сукоб 976 – 1018. године, видети, Пириватрић, *Држава*, 17 – 26.

[10] *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berolini 1973, 348.9 – 10; *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966, 104 (= *ВИНЈ III*).

[11] С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893, 203 (= Новаковић, *Први основи*); *Ljetopis*, 34.

[12] С. Мијушковић, *Љетопис Попа Дукљанин*, Титоград 1967, 111 – 112, поглавље XXXVI сматра за "Легенду", а читав *Летопис* посматра као дело једног писца.

[13] *Летопис Попа Дукљанина*, уред. Ф. Шишић, Београд – Загреб 1928, 122 – 126 (= Шишић, *Летопис*).

[14] *Историја српског народа I*, уред. С. Ћирковић, Београд 1994, 226 (Д. Богдановић).

[15] *Ljetopis*, 85.

[16] Н. Банашевић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд 1971, 135, 141, 183 – 185.

[17] M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 60, 271 – 272 (Medini, *Starine*). Медини је сматрао да поглавље 36 Летописа није *Житије* већ *Легенда* о Владимиру настала врло брзо после његове смрти.

овоу расправу, *Житује* тек делимично решава јер је, као и у већини житија, хронологија релативна.

Житује бележи да је, док је Владимир још увек био младић (*Vladimirus esset adolescens*), бугарски цар Самуило (*Самуел*) сакупио велику војску и дошао у далматинске крајеве. Владимир се склонио на планину Облик (дан. Тарабош), где је био опкољен, док је Самуило са другом делом војске опседао Улцињ. Пошто се дукљански владар предао и био протеран у охридски крај и затворен у Преспи,[18] спојио је Самуило обе војске и наставио безуспешну опсаду Улциња, да би гневан због неуспеха одустао од опсаде и спалио Котор и Дубровник, а потом пустошећи кроз Далмацију допро све до Задра. Затим се преко Босне и Рашке вратио у свој крај. Употреба термина *Decatarum* за Котор и *Lausium* за Дубровник, указује, као што је Ф. Шишић приметио, на старину података, јер се већ у исправама из XIII века увек пише *Cataro* и *Ragusium*.[19]

Владимир је, према *Житују*, извесно време провео у тамници, где га је запазила Самуилова кћерка Косара, заљубила се и уз Самуилово допуштење удала. Придобивши дукљанског владара за себе браком са Косаром, Самуило је Владимиру дао на управу дукљанско краљевство и читаву драчку област. Истовремено је стрицу краља Владимира, Драгомиру, наложио да се врати у Травунију и тамо успостави власт. Овај податак указивао би на то да је током претходног пустошења далматинског залеђа, односно данашње источне Херцеговине, Травунија, која је пре тога времена признавала врховну власт Дукље и била под влашћу побочне гране владарске куће, такође заузета.

---

[18] Према, Златарски, *История*, I/2, 702, Самуило је престоницу из Преспе пренео у Охрид око 997. године. Будући да је у *Житују* Владимировом поменуто како је он одведен у Преспу (*in loco ljui Prespa dicitur*) где је био и царев двор (*curia*), то би значило да је до заробљавања дукљанског кнеза дошло пре 997. године. Међутим, Самуило је имао више резиденција – на основу извора познате су Преспа, Битољ (дворци Гаврила Радомира), Охрид (дворци царева Бугарске), Сетена (дворци Самуила) – тако да је покушај одређивања престоног места Самуилове Бугарске прилично проблематичан. Једино је сигурно да је Охрид био црквено средиште бугарске (μητρόπολις οὖσα πάσης τῆς Βουλγαρίας; *Scyl.* 358.14; *ВИНЈ III*, 128). Уосталом, Дукљанин само каже да је у Преспи био Самуилов двор, а он је то био и пре и после 997. године. Стога, нема потребе држати се Златарског и његове примедбе да је престоница Самуилова око 997. године постао Охрид, па на основу тог закључка условљавати датирање Владимировог заробљавања. Мавро Орбини, преносећи овај део Дукљаниновог текста о месту Владимировог заточеништва, каже да је он протеран у Охрид, у место звано Пресла (*in essilio in Ochrida, in un luogo detto Presla, dou'era la sua residenza*); *Орбини*, 222. Облик *Пресла* ближи је имену старе бугарске престонице Преслава, него Преспи, иако је Орбини највероватније мислио на Преспу, будући да се у овом делу текста држао Летописа Попа Дукљанина.

[19] Шишић, *Летопис*, 456.

Један од кључних аргумената у прилог тези да је Дукљанин користио легенду, а *не Житије св. Владимира*, био је податак из поглавља XXXVI да је Самуило дао Владимиру, после женидбе са Косаром, читаву драчку област. Ф. Шишић је сматрао да овај податак није тачан јер је познато да је Драчом управљао други Самуилов зет, Ашот,[20] док је Златарски предложио компромисно решење према коме је Владимир управљао северним областима драчке области, а Ашот самим градом Драчом.[21]

Син солунског дуке Григорија, Ашот, одведен је као заробљеник после 997. године у Бугарску, где се оженио Самуиловом кћерком Мирославом. Самуило му је на управу дао Драч, а овај је, чим је тамо приспео, убедио жену да пребегну на ромејске тријере које су стражариле дуж обале, одакле је стигао до цара и добио титулу магистра. Поред самог бекства, Ашот је обезбедио и предају града патрикију Евстатију Дафномилу.[22]

У историографији се учврстило мишљење, на основу податка код Лупуса Протоспатара, летописца из италијанског града Барија, да је Византија коначно заузела Драч 1004/1005. године.[23] Међутим, летописац из Барија изричито каже да је Царству град тада повратио извесни Теодор.[24]

---

[20] *Ibid.*

[21] Златарски, *История*, I/2, 714, нап. 1.

[22] *Scyl.* 342.52 – 343.67; *ВИНЈ III*, 91 – 94. Евстатије Дафномил је 1018. године био архонт Охрида; упор. *Scyl.* 361.69; *ВИНЈ III*, 131.

[23] *Lupus Protospatarius*, ed. G. Pertz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 56.45. Барски летописац овај податак ставља у 1005. годину, али се обично узима да се ово догодило 1004. године, јер су вести до њега долазиле са закашњењем. Тако и Самуилову смрт ставља у 1015. годину, а он је умро годину дана раније.

[24] Још је, N. Adonz, *Samuel l'Arménien, rois des Bulgares*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgiljue, Classe des Lettres 38 (1938) 51 и даље, закључио да је овај Теодор био један од синова Јована Хрисилија. У питању је само претпоставка без поуздане основе у изворима. Међутим, дубровачки писац Никола Рањина из XVI века, *Annali di Ragua del Nicolò Ragnina*, ed. Sp. Nodilo, Zagrabiae 1883, 204, под 981. годином помиње приспеће велике византијске флоте цара Константина у Дубровник. Флотом је заповедао капетан *Teodoro Greco*, по мајчиној линији из Трапезунта (*per materna linea Trabesontino*). На основу података које даје Скилица познато је да су византијски бродови стражарили испред Драча док је овај био у бугарским рукама, а према Лупусу Протоспатару Драч је 1005. године заузео управо извесни Теодор. Мислим да би ово могао да буде управо тај Теодор кога помиње и Рањина. Он је највероватније истоветан са византијским науархом (адмиралом) Теодором Карантином кога Скилица помиње 978. године (*Scyl*. 322.94). Да је Рањинина хронологија веома непоуздана за раздобље раног средњег века, јасно је увидом у остали део текста где се владавина Бодина, краља Дукље, ставља у прве године XI века; упор. *Ragnina*, 206 – 208. Уколико је овај Теодор истоветан са Теодором који је заузео Драч, онда свакако отпада Адонцова комбинација да је Теодор један од синова Јована Хрисилија, пошто Рањина наводи да је овај рођен у

Исказ самог Скилице указује на то да је између женидбе Ашотове за Мирославу, његовог постављења за намесника у Драчу, те његовог бекства цару, прошло сразмерно мало времена, можда једва и годину дана, па би се догађај описан код Лупуса Протоспатара односио на сасвим друго збивање. У том случају Ашот је предао град патрикију Евстатију Дафномилу већ 998. године,[25] Самуило га врло брзо повратио, а Византинци га коначно заузели 1004/1005. године.

Хронологија је изузетно релативна јер Скилица догађаје ређа у наизглед блиским хронолошким етапама или довршивши опис једног догађаја као целине али хронолошки дужег трајања, враћа се на други догађај који је временски близак претходном или се са њим у одређеном тренутку и преплиће. Доказ да је до предаје Драча дошло већ 998. године, пружа сам Скилица који излагање наставља речима "у ово време..." (Τούτῳ τῷ χρόνῳ), описујући оптужбе против протоспатара Малакина из Солуна за тајне преговоре са Бугарима.[26] На основу Житија Никона Метаноита извесно је да је до ових оптужби дошло 997/998. године. Никон је преминуо новембра 998. године, па је тако и до Малакинове одбране дошло пре овог датума.[27] Најзад, Скилица наставља описом упада Цара Василија у Бугарску, а затим започиње следеће поглавље речима "Године 6508, индикта 13, посла цар...",[28] дакле, следеће, 999/1000. године, што поуздано ставља прву предају Драча у византијске руке у 998/999. годину.

Појединост да је Владимир добио на управу само драчку област, али не и сам град, указује на то да град и није морао у то време да буде под

Цариграду (*in Constantinopoli nato*), а по мајци да потиче из Трапезунта. С друге стране, цар Константин поменут код Рањине може бити само Константин VIII, брат Василија II, који је владао од 1025 до 1028. године. Тако би приспеће ове византијске флоте у Дубровник требало датирати управо у ово време од 1025 до 1028. Међутим, код дубровачког Анонима, који преноси тачнији текст заједничког извора којим се користио и Рањина, *Annales Ragusini Anonymi*, ed. Sp. Nodilo, Zagrabiae 1883, 24 – 25, забележено је да је 981. године у Јадранско море ушла царска флота цара *per Imperadore Cesarij de Costantinopoli* – што би требало схватити као име цара Василија (грч. *βασιλεὺς* = lat. *caesar*), што је дало италијански облик личног имена *Цесарије* = Чезаре). У том случају нема сметње да се Теодоров долазак у Дубровник стави пре 1025. године. О овом податку дубровачких хроничара, видети, Медини, *Старине*, 21 – 24.

[25] Ово је предлагао још, G. Schlumberger, *L' épopée byzantine à la fin du Xe siècle,* I – III, Paris 1896, 1900, 1905, II, 147.

[26] *Scyl.* 343.68 – 72; *ВИНЈ III*, 95.

[27] *The Life of Saint Nikon*, ed. D. F. Sullivan, Brookline 1985, 140.1 – 142.38; Т. Живковић, *Словени Пелопонеза у Житију Никона Метаноита,* Зборник Матице српске за историју 61/62 (2000) 11, нап. 21.

[28] *Scyl.* 343.83 – 84; *ВИНЈ III*, 96.

Самуиловом влашћу, што овај догађај помера у време после 1004/1005. године. Сам Дукљанин у своме *Летопису*, како је недавно указао С. Пириватрић, увек разликује драчку област од самог града.[29] Јован Скилица у својој *Краткој историји* напомиње како су прилике у Драчу биле мирне док је оближњим областима Србије и Трибалије управљао Владимир – што може да значи само једно – да је Владимир управљао драчком облашћу у време када је сам град Драч био у византијском поседу, а то је било после 1004/1005. године.[30]

Свакако, остаје могућност, како је Златарски изнео и образложио, да је Владимир добио на управу драчку област када и Ашот сам град Драч, што би уједно значило да су се обе Самуилове кћери удале у размаку од неколико месеци – Косара Теодора за Владимира, а Мирослава за Ашота. Један зет би затим добио на управу град Драч, а други драчку област.[31] У том случају не би било сметње да се Самуилов поход на Далмацију датира у 998. годину. Ипак, ово би било крајње сумњиво, јер би после тешког пораза на Сперхеју Самуило готово одмах отпочео нову кампању[32] са далекосежним циљевима – потчињавање Дукље са њој подложним областима (нпр. Травунија) и пустошење Далмације све до Задра. Стратешки гледано док је Драч био у Самуиловим рукама, дукљански кнез је био изолован и није представљао опасност; међутим, падом Драча 1004/1005. године Самуило је имао потребу да запречи пролаз Византинцима према северу, пре свега да се повежу са Дукљанима и византијским поседима у средњој Далмацији, па је стога имао стратешког разлога да потчини Дукљу или да њеног кнеза учини својим вазалом. Уосталом, опсада Улциња, којом започиње Самуилова војна према Далмацији, који је иначе град драчког темата, јасан је сигнал да је и Драч тада у византијским рукама – што читав догађај смешта у време после 1004/1005. године.

Други стратешки циљ Самуилов била је византијска тема Далмација. У ратним операцијама ова област је представљала периферију јер није располагала знатнијим војним снагама. Хрватски владари су се последњих година X века борили за превласт над далматинским градовима и становници градова су, да би поправили свој положај позвали у помоћ Млечане који су у силовитој кампањи мај – јул 1000. године, успели да намет-

[29] Пириватрић, *Држава*, 114 – 115, са нап. 129.
[30] *Scyl.* 353.65 – 354.67; *ВИНЈ III*, 117. Град Драч држао је Самуило већ 996. године, али није познато како и када га је задобио; упор. Пириватрић, *Држава*, 104 – 105.
[31] Види нап. 21.
[32] Требало би обратити пажњу на Скиличине речи да "дубоким ранама беху рањени сам Самуило и његов син Роман"; упор. *Scyl.* 342.43 – 44; *ВИНЈ III*, 90, што би Самуила вероватно онемогућило да крепко предводи војску на дугом походу од Улциња до Задра наредне године.

ну своју власт.[33] Тек после овог похода млетачког дужда Петра Орсеола, Далмација се појављује као стратешки битније подручје и Самуилов поход на Далмацију мора се разумети у овом контексту. Између 1002. и 1005. године Самуило је био заузет у источним областима своје државе, посебно према северној Тесалији и Македонији,[34] док је Драч све до 1005. године био у његовим рукама изолујући на тај начин дукљанског кнеза од Византинаца.

Још један податак из поглавља XXXVI послужио је Шишићу да закључи како је на овом месту Дукљанин користио традицију. Наиме, за наследника Самуиловог, Радомира, Дукљанин каже да је заметао многе ратове са Грцима и заузео сву земљу до Цариграда.[35] Како је познато на основу вести које даје Скилица, Радомир ни издалека није био тако успешан на бојном пољу. Штавише, његова краткотрајна владавина није му дозволила потребно време за тако широку офанзиву и успехе за које су потребне године. Гаврило Радомир, кога су Византинци звали Роман, преузео је царство 16. октобра 1014. године, а владао је до септембра 1015. године, када га је, према Скилици, током лова убио брат од стрица, Аронов син, Јован Владислав.[36] Према Скилици чини се да је Гаврило Радомир био углавном у дефанзиви према Византинцима, па је чак после пада Водена обећавао Василију II потчињавање и покорност.[37] Упркос прилично неславном бојном учинку Гаврила Радомира, Скилица за њега каже да је по сили и снази био јачи од оца.[38] Ако је такав утисак постојао код удаљеног Скилице, зашто не би могао да постоји и код писца *Житија* који је свакако био просторно и хронолошки ближи времену Радомировог царевања. Гаврило Радомир је током Самуилове владавине вероватно учествовао у походима или чак предводио више војни, па је отуда код савременика постојао утисак о његовој војничкој способности.

[33] *Ioh. Diac*. 155.16 – 160.20. Доцнији хроничар, дужд Андрија Дандоло, уметнуо је у овај одељак Хронике Јована Ђакона податак да су Млечани интервенисали у Далмацији уз сагласност цариградских царева; упор. *Andreae Danduli Chronica per eatensum descripta*, Raccolta degli storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinada da L. A. Muratori, ed. G. Carducci = V. Fiorini – P. Fedele, Bologna 1939, t. XII, Parte I, fasc. 3, 197.1 (= *Danduli Chron*.). О хронологији похода Млечана на Јадран, видети, L. Margetić, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.*, ЗРВИ 19 (1980) 118 – 122; Klaić, *Povijest*, 327 – 328.
[34] *Scyl.* 346.44 – 347.82; *ВИНЈ III*, 100 – 103.
[35] *Ljetopis*, 81.
[36] *Scyl.* 349. 52 – 350.55; 353.39 – 41; 354.67; *ВИНЈ III*, 108 – 109, 115, 117.
[37] *Scyl.* 352.9 – 23; *ВИНЈ III*, 113.
[38] *Scyl.* 349.46 – 49; *ВИНЈ III*, 107.

Може се рећи да је Поп Дукљанин пренео податке о Самуиловом походу на Далмацију из *Житија св. Владимира*, а који су оскудни због природе самог дела којим се користио, јер је хагиограф пажњу усмерио пре свега на личност самог Владимира и догађаје који су поцртавали његову светост и честитост. Сви други догађаји поменути су у функцији ове тежње, па и овлашан опис Самуиловог похода заправо је само увод за даљу судбину и мученичку Владимирову смрт.

Поред података о Самуиловом походу на Далмацију који садржи *Летопис Попа Дукљанина*, постоји још неколико извора који преносе сећања на овај догађај. То су пре свега дубровачки писци Мавро Орбини,[39] Никола Рањина,[40] Јуније Растић[41] и Јакоб Лукаревић[42], као и један кратак запис из Легенде о св. Трифуну которског постања.[43]

Никола Рањина није користио Дукљанинов *Летопис* већ је само поменуо узроке који су довели Јована, архиепископа Дукље, у Дубровник. Узрок је, према Рањини, био сукоб међу Босанцима и том приликом град Дукља је био похаран и уништен. Јединствен податак који Рањина доноси мимо осталих дубровачких писаца јесте да је Јован наредних 28 година остао у Дубровнику, највероватније као архиепископ. Податак не стоји у вези са *Летописом* и питање је одакле је доспео код Рањине будући да таквог нема ни код најстаријег дубровачког хроничара – Анонима. Рањини је познато да је Јован описао муке светог Лаурентија, Петра и Андреје – што је такође међу дубровачким хроничарима јединствен податак. Несумњиво је у питању дубровачка традиција.

Јуније Растић ослања своје приповедање о Самуиловом походу готово искључиво на Дукљанина. Међутим, описујући прву опсаду Улциња, Растић додаје како Самуило није могао да заузме град јер су браниоци морским путем добијали људство и опскрбу из других далматинских градова па је од беса бугарски цар почео да пустоши Далмацију. У даљем излагању нема разлике између њега и Дукљанина. Битан податак о помоћи која је пристизала у Улциње говори о организованој области под јединственом контролом – тачније, говори о византијској теми. Оба града која је Самуило порушио: Котор и Дубровник, или угрозио – Задар, били су под византијском управом и чинили део далматинског темата, док је Улциње припадао теми Драч. Уметак о лађама које су снабдевале Улциње сведочанство

[39] *Orbini,* 221 – 224.
[40] *Ragnina*, 202.
[41] *Croniche di Ragusa, opera di Giugno Resti*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 30.
[42] *Copioso ristretto degli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari*, Venetia 1605, 9.
[43] *Estratto dalla Leggenda di S. T.*, Storia documentata della marinerezza bocchese, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889, 84.

је о функционисању дрaчког темата и *ex silentio* доказ да је и сам Драч у то време у византијским рукама.

Настављајући опис догађаја Растић оставља *Летопис* по страни и користи дубровачку традицију објашњавајући како је Самуило уништио до темеља град Диоклију и одвео у заробљеништво велики део народа, и како је одатле крадомице побегао архиепископ Јован и пренео архиепископско право на Дубровник. Искорачивши даље од Рањине, Растић саопштава да је ову промену потврдио и папа Бенедикт VII (октобар 974 – јули 983).

Значајан податак који би могао да помогне успостављању тачније хронологије пружа Јуније Растић, а следи из његовог исказа да се Самуило вратио из Далмације, јер је цар Василије опсео Сардику, па је бугарски владар пожурио да спасава саму Бугарску: *Ma intanto Basilio imperatore, acquietate le cose domestiche, per vendicarsi di Samuele, con grosso esercito entrò in Bulgaria ed assediò la città di Sardica, ossia Tiadiza. Samuele, sentita l'entrata dell'imperatore ne'suoi stati, abbandonò la Dalmazia per soccorrer la Bulgaria....* На основу исказа Скилице, познато је да је 986. године Самуило био присутан код Сардике када је неуспешна опсада овог града од стране Василија произвела битку код Трајанових врата и велики пораз Ромеја.[44] Скиличин исказ, да се у тренутку царевог доласка, већ био пронео глас да је Самуило на околним висовима,[45] указује да је бугарски владар већ био у источном делу Бугарске када је цар приспео под Сардику, па се овај напад на Сардику не може довести у везу са Самуиловим одустајањем од Далмације зарад спасавања Сардике.

Јован Зонара саопштава да је после пораза на Сперхеју Василије освојио нека утврђења око Сардике, а потом се повукао у Мосинопоље, док су његове војсковође заузеле Велики и Мали Преслав као и Плиску.[46] Иако сажетак Скиличиног писања, извесно је да се ни у овом случају 998/999. године Самуило није појавио на разбојишту у источној Бугарској, јер иако се цар повукао од Сардике, његове војсковође су продужиле североисточно од Сардике и заузеле старе бугарске престонице.

Према Скилици, који пружа потпунију слику збивања и хорнологију, поход царевих војсковођа на Велики и Мали Преслав и Плиску, уследио је наредне године (999/1000).[47] Напослетку, Скилица јасно каже да је

[44] *Scyl.* 330.10 – 331.51; *ВИНЈ III*, 84 – 86.
[45] *Scyl.* 331.24 – 25; *ВИНЈ III*, 85.
[46] *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, *libri XVIII*, rec. M. Pinder, Bonnae 1897, 559.11 – 14; *ВИНЈ III*, 248.
[47] *Scyl.* 343.83 – 344.88; *ВИНЈ III*, 96.

још 1016. године Сардика и даље била у бугарским рукама, будући да је Василије и тада неуспешно опседао током 88 дана.[48]

Иако је Јуније Растић познији писац (умро 1735), па самим тим његове вести не морају да буду сасвим поуздане, чињеница је да је он повезао Самуилово одустајање од похода на Далмацију са византијском опсадом Сардике. Како извори сведоче Сардика је готово до пред сам крај рата остала у бугарским рукама, дакле и после Самуилове смрти 1014. године. У том случају до опсаде Сардике могло је доћи у било којој години између 1005. и 1014. године, односно у раздобљу за које не располажемо изворном грађом. Чињеница је да је Василије Сардику опседао 986, 998/999. и 1016. године, па би се могло претпоставити да је она могла бити циљ током једног или више његових војних похода које Скилица збирно дефинише за раздобље 1005 – 1014. године, речима да је цар сваке године упадао у Бугарску. Ипак, Растићеве речи да је Сардика исто што и Тријадица (*Sardica, ossia Tiadiza)*, указују на то да је он био упознат са Скиличиним делом преко Кедренове компилације, па је као учен човек, довео овај догађај у Далмацији са наводним упадом цара Василија у Бугарску и опсадом Сардике. Овакву конструкцију (Сардика = Тријадица) користио је Скилица описујући догађаје непосредно пред опис битке код Трајанових врата 986. године.[49] Стога је Јуније Растић, може се поуздано закључити, разумео да је до Самуиловог похода на Далмацију дошло у време непосредно пре опсаде Сардике 986. године.

Јакоб Лукаревић доноси најзанимљивији опис бугарског похода на Далмацију. Изворима којима се он користио тешко је ући у траг. Лукаревић сматра да је бугарски краљ Владислав приспео са војском и спалио Оногошт, Рисан, Котор, Котор у Босни, Росу и на крају пустошећи спалио предграђе Дубровника. Затим се поново враћа на Дукљанина преузимајући податке о походу Василија на Бугарску што је бугарског владара приморало да се врати кући. Затим следи поново податак коме нема другога трага – да су Дубровчани купили намирнице – зоб, вино и стоку из Далмације и Хума. На крају следи дубровачка традиција о епископу Јовану и његовом доласку из Диоклеје у Дубровник.

Которска легенда о св. Трифуну кратко саопштава да је *неки* Самуел био дуго времена у побуни против цара Василија и да је такође неке градове Далмације опустошио и допао са војском под Котор одакле је узео мошти св. Трифуна. Легенда је несумњиво которског постања и независно стоји и од дубровачких и Дукљанинових извора. Легенда је најраније настала двадесетих година XI века, јер се у тексту помиње и победа цара над тиранином (тј. Самуилом).

[48] *Scyl.* 355.11 – 13; *ВИНЈ III*, 120.
[49] *Scyl*. 330. 17 – 18; *ВИНЈ III*, 85.

Извори који помињу поход Самуила на Далмацију могу се свести на три групе: 1. дубровачке легенде о постанку архиепископије – јединствене у оцени да је у питању Јован из Дукље; 2. Житије св. Владимира и дукљанска традиција; 3. традиција града Котора и легенде о св. Трифуну. Потпуно независно од ових извора стоји познији фра Никола Лашаванин који је у своме *Летопису*, писаном око 1750. године, кратко забележио под 1000. годином: Dioklea u Dalmacii, ali gorhnoi xarvatskoi zemhli stolno naiparvo misto Gavrilo Bugarin popali.[50]

Летопис Николе Лашванина садржи веома занимљиве податке. Тако, на пример, пад Салоне ставља у 639. годину.[51] За Доминика Монагра, млетачког дужда, каже да је постао шести млетачки војвода 747. године, а да је родом био Словен.[52] Под годином 756. помиње хрватског краља Будимира који је краљевство разделио на бановине.[53] Изгледа да је *Летопис* попа Дукљанина био међу изворима Николе Лашванина, али је он податке из њега користио тек у неколико наврата. Вести су углавном из Дандолове хронике, Ајнхардових анала или Томе архиђакона. Податак о Гаврилу (Радомиру) и пустошењу Дукље хронолошки је нетачан јер је Гаврило Радомир владао од 1016. године, док би према Лашванину Дукљу спалио 1000. године. Није јасно одакле је овај податак доспео код овог ученог фрањевца, али је врло извесно да је хронологију сам одредио.

Напоменуо сам да је историографија посматрала поход цара Самуила на Далмацију преламајући тај догађај преко политичких односа Византије, Бугарске, Млетака, Хрватске и Дукље. Ова, у основи потпуно оправдана размишљања, текла су у правцу тражења повода за Самуилову одлуку да продре у Далмацију. Кључ хронолошког решења проблема и јесте да се открије због чега, а потом и када су се стекле политичке околности да се Самуило одлучи за овај војни упад.

Прилике на источној обали Јадрана, последње деценије X века, није лако утврдити. Најпоузданији и готово једини извор којим располажемо, јесте *Венецијанска хроника* Јована Ђакона. Вести о догађајима у јадранском акваторију, које доноси овај писац, у суштини су веома поуздане, не само зато што су писане пером савременика, већ и личности која је учествовала у различитим дипломатским мисијама у Италији и самим тим помно мотрила на политичка збивања на ширем простору.

[50] J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 26 (1914) 362.
[51] *Ibid.* 356.
[52] *Ibid.* 358.
[53] *Ibid.* 358.

Јован Ђакон наводи да је дужд Петар 992. године ослободио своје поданике плаћања данка хрватском кнезу.[54] Већ 996. године, кнез Хрвата " *покушао је да злоставља Венецијанце због тога што му је војвода укинуо данак. Стога је господин војвода тамо послао шест припремљених бродова којима је заповедао Бадоваријe, звани Брагадин. Пошто је освојио један од њихових градова који се назива Иса, у Венецију је одвео заробљенике оба пола. Из тога је настао врхунац мржње између Венецијанаца и Словена, па су поново безобзирно почели да траже данак од војводе*."[55]

На власти у Хрватској био је тада Стефан Држислав који је око 996/997. умро па је дошло до борбе за власт између његових синова. Изгледа да је у тој борби дошло до ослањања једног од претендената на далматинске градове, пошто Јован Ђакон бележи да су у то време, 999. године, само грађани Задра прихватали власт млетачког дужда.[56] Нападани од Хрвата и Неретљана, становници далматинских градова упутили су посланство млетачком дужду молећи за помоћ и покоравајући му се заузврат. Ово посланство утицало је на дуждеву одлуку да покрене велику експедицију према источној обали Јадрана чији је резултат био потпуно смиривање политичких прилика у Далмацији и признање млетачке власти од Кварнера до Дубровника.[57] Истовремено, док је дужд боравио у Трогиру, "*дошао је и брат хрватског краља по имену Сурића. Он је недавно, обманут братовим лукавством, изгубио краљевску круну. Не само да се са истим војводом повезао заклетвом, него му је као таоца предао и дечачића Стефана, свог најдражег сина*."[58]

Несумњив доказ да је Далмација потпала под власт Млечана, јесте и титула млетачког дужда. У једној повељи немачког цара Хенриха II из 1002. године, дужд Петар је назван "*venerabilis dux Veneticorum et Dalmatianorum*."[59] Друго је питање да ли је млетачки дужд својој титулатури до-

[54] *Ioh. Diac.* 149.13 – 15. Исте године издали су цареви Василије и Константин златну хрисовуљу Млечанима снижавајући им лучких таксе за бродове у цариградској луци са 30 на 17 солида. Истим документом Млечани су били обавезни да својом флотом помогну Византинцима у Лангобардији; упор. *Storia documentata di Venezia*, I, ed. S. Romanin, Venezia 1853, Nº 13, стр. 381 – 383 (= *Storia I*).
[55] *Ioh. Diac*. 153.16 – 24.
[56] *Ioh. Diac.* 155.16 – 18.
[57] *Ioh. Diac*. 155.21 – 160.20.
[58] *Ioh. Diac*. 158.19 – 24.
[59] *Storia I*, Nº 16, стр. 387. Позивајући се на ову исправу Андрија Дандоло тенденциозно истиче да су у овој привилегији млетачки дуждеви названи не само војводама Венеције већ и Далмације – *non solum ducem Venecie*, *sed etiam Dalmacie in eodem privilegio nominavit*; упор. *Danduli Chron*. 201.28 – 32.

дао придев далматински самовољно или уз дозволу Царства.[60] Према Јовану Ђакону дужд Петар је истоветну титулу, "*Veneticorum ac Dalmaticorum ducis decimo*", имао и 1004. године.[61]

Око 1004/1005. године Јован Ђакон напомиње, говорећи о склапању брака између Јована, дуждевог сина и рођаке цара Василија, Марије, да је, "*долазећи код њега, цар Василије га је опоменуо да се не удаљава из града док се он, уз Божју помоћ, не врати из бугарских земаља, које је покушавао да освоји борећи се чврстом руком. Војвода је прихватио његову опомену и спремно ишчекивао његов повратак. А кад се цар вратио, уздигао је војводу до звања патрикија*". Најзад, говорећи о кћерима дужда Петра, Јован Ђакон саопштава: "*Прва од њих, по имену Хикела, била је часно везана браком са Стефаном, сином краља Словена, о којем сам раније говорио.*"[62]

Уз сву фрагментарност вести о приликама на источној обали Јадрана, могуће је само на основу текста Јована Ђакона досећи врло извесне закључке. Очигледно је да су далматински градови били угрожавани од стране Хрвата још за време владавине Стефана Држислава (око 996), а затим поново и од Хрвата и Неретљана пре 999. године. Грађански рат у Хрватској омогућио је Млецима да среде прилике у овој области војном интервенцијом и прихватањем Суриње и његовим крунисањем за хрватског краља. Интервенција је очигледно уследила на иницијативу самих Млечана и без претходног договора са Царством, али је ново стање прихваћено накнадно у Цариграду 1004/1005. године, када је дуждев син добио титулу патрикија и руку византијске принцезе.[63] Тиме је млетачки утицај у Далмацији и правно уређен, јер претходни договор Византије и Млетака из 992. године тицао се искључиво Лангобардије, односно наметао је Млечанима обавезу војне помоћи Царству искључиво на простору јужне Италије, али не и Далмације.[64] У контексту ових промена у Далмацији Самуило је могао да удари на Далмацију одакле је могла да му запрети опасност

[60] Средином XIV века млетачки дужд Андрија Дандоло битно је изменио текст Јоана Ђакона уносећи интерполацију да су Млечани интервенисали у Далмацији уз сагласност византијских царева Василија и Константина; упор. *Danduli Chron*. 197.1 – 4.

[61] *Ioh. Diac.* 165.13 – 14.

[62] *Ioh. Diac*. 171.8 – 10. Податак се односи на 1007. годину.

[63] Šišić, *Povijest*, 473, са нап. 20, потпуно је веровао Андрији Дандолу да је дужд напао Далмацију уз допуштење Царства; Ферлуга, *Управа*, 90 – 91, само је потврдио Шишићево мишљење. Међутим, Klaić, *Povijest*, 327 – 328, исправно сматра да Дандолов податак није тачан и да су Млечани поход на Далмацију извршили без царске дозволе.

[64] Млетачка флота је 1004. године упловила у Бари који је био под арабљанском опсадом и спојивши се са снагама катепана Георгија деблокирала град; упор. *Ioh. Diac*. 165.18 – 166.4; *Danduli Chron.* 202.1 – 4.

због ојачаних византијских позиција. После 1005. године три политичка фактора Млеци, Сурињa и далматински градови били су сједињени преко Млетака и под посредном контролом Византије.

Друга могућност, да је до похода дошло 998/999. године, производ је чисте комбинаторике да је Самуило био укључен у сукобе током трајања грађанског рата у Хрватској и сходно овоме подржавао Сурињиног брата који је привремено запосео хрватски престо. Иако ова хипотеза није немогућа, у светлости изложених догађаја чини се тек другоразредном комбинацијом. Једноставно питање које се поставља јесте да ли би Самуило после катастрофе на Сперхеју, где је иначе допао тешких рана, и даљег притиска Василија у источној Бугарској (пад оба Преслава и Плиске) ризиковао одсуство од куће и упуштао се у авантуру неизвесног рата у Далмацији, при томе долазећи у сукоб и са Млецима као византијским савезницима?

Једно од веома битних питања које може да допринесе разрешавању хронологије Самуиловог похода на Далмацију јесте и одређивање старости самог дукљанског кнеза Владимира. *Житије св. Владимира* изричито каже, пошто се Владимир оженио Косаром, да је после мало времена (*Post non multum vero temporis*) умро Самуило и царство је примио његов син Радомир.[65] Познато је да је Самуило преминуо после битке на Беласици, октобра 1014. године, па би се самим тим могло закључити, схвати ли се дословно текст *Житија* да је мало времена прошло од склапања брака Владимировог са Косаром до смрти цара Самуила, а узме ли се да је у тамници Владимир провео кратко време, онда је поход Самуилов на Далмацију био највише неколико година раније. Тако би релативна хронологија *Житија* указивала на то да је до похода Самуиловог дошло непосредно после 1008. године.[66]

Владимир је очигледно био веома млад када је у мају 1016. године погубљен. После смрти бугарског цара Јована Владислава (фебруар 1018. године) власт у Дукљи покушао је да преузме Владимиров стриц Драгомир, који је претходно од Самуила био постављен да управља Травунијом. Дошавши под Котор убијен је на превару од Которана. Занимљиво је да Дукљанин доноси закључак Которана због чега је Драгомира требало ликвидирати. "*Бугарски цар је мртав, и краљеви ове земље су мртви, овај је једини преостао од њиховог рода*."[67] То значи да Владимир није имао (му-

[65] *Ljetopis,* 81.
[66] Дукљанино израз *post haec non multo tempore transacto*, који се односи на смрт Јована Цимискија, покрива доба од 971. године када је Јован Цимискије потчинио Бугарску, до 10. јануара 976. године када је умро. У питању је, дакле, раздобље од пет година; упор. *Љетопис*, 73 – 74.
[67] *Ljetopis*, 86.

шке) деце, док је за Драгомира познато да је имао две кћери. Друга околност која иде у прилог тези да је Владимир умро веома млад, јесте да је жена његовог стрица Драгомира у тренутку убиства свога мужа била трудна. У том случају Драгомир свакако није био старац и био је највероватније средњих година, а млађи брат Владимировог оца Петрислава. У *Летопису* Дукљанин то изричито и каже ређајући синове краља Хвалимира – Петрислава (*primogenitum Petrislavum*) који је владао Зетом, Драгимира (*secundum Dragimirum*) који је управљао Травунијом и Хелманијом (Захумљем) и Мирослава који је држао Подгорје и млад страдао током олује на Скадарском језеру.[68]

Деловање Самуила према византијским поседима у Далмацији, неизоставно је било повезано са политичким околностима у тој територијално-управно разуђеној области. После 1000. године захваљујући Млечанима прилике у Далмацији су биле стабилизоване. Око 1004/1005. године Византија је Млечанима, као заступницима царских интереса озваничила управу над Далмацијом. Падом Драча 1004/1005. године Византија је дошла у непосредан додир са дукљанским владарем и преко његове територије практичо успоставила везу са својим поседима у теми Далмацији. Сви ови фактори могли су да утичу на Самуила да покуша да овај компактни анти-бугарски блок разбије једним већим војним походом. У том смислу занимљиво је да хрватски владар Крешимир III (1009 – 1030) напушта провизантијску и промлетачку политику свога претходника Светислава Сурање и почиње 1018. године поново да напада византијске градове, пре свих Задар.[69] Увод за промену хрватске политике могао је да пружи управо Самуило својим војним походом 1009/1010. године. Да је она била плодоносна показује и потреба Млечана да 1018. године поново интервенишу флотом на источној обали Јадрана и натерају градове на поновно плаћање данка или на признавање дуждове супремације.[70] Сведу ли се резултати Самуиловог похода они су у светлости овог тумачења веома импресивни. Бугарски владар је разрушио византијске градове у јужној Далмацији, поставио у Дукљи вазалног владара, то исто учинио у Травунији и задао Византинцима муке у теми Далмацији због промене хрватске политике и напада на византијске градове Крешимира III. Одатле му, свакако, више никаква опасност од евентуалног савеза Млетака, Хрвата и далматинских градова – није долазила. Ово би значило да је бугарско царство до пред сам крај Самуилове владавине сачувало виталност и поштовања вредну војну снагу.

[68] *Ljetopis*, 77.
[69] *Danduli Chron*. 204.5 - 6; упор. Klaić, *Povijest*, 329 – 330.
[70] *Danduli Chron*. 204.6 – 8. *Diplomatički zbornik*, ured. M. Kostrenčić, I, Zagreb 1967, Nº 37 – Nº 40, где су забележени уговори Млетака са појединим далматинским градовима 1018. године.

Tibor Živković

A Campaign against Dalmatia of the Bulgarian Emperor Samuel

Summary

From south-Dalmatian sources, primarily Chronicle of the Priest of Dioclea, Chronicles of Dubrovnik and Kotor legend of St. Tripun, it is known that the emperor Samuel had attacked Dioclea, Dalmatian towns of Kotor, Ulcinj and Dubrovnik, and finally attacked Zadar, to return to Bulgaria through Bosnia and Rascia. According to the previous research this campaign was dated in 986, and later, in the latest research, more precisely in 998/999.

Analyzing the chapter of the Chronicle of the Priest of Dioclea, where the Hagiography of Diocleian ruler Vladimir has been preserved, it was concluded that this must had been undertaken couple of years before the death of emperor Samuel. Silence of Iohannes Diaconus, who in his Chronicle often wrote about Dalmatia, regarding Samuels campaign against Dalmatia and Zadar, presents clear sign that the campaign was undertaken after 1008, and the death of Iohanned Diaconus (who died in 1009).

Another argument that Samuel's campaign was taken at the time when Dyrrachium was under the Byzantine rule and that was in 1005 according to Lupus Protospatarus, also points to the end of the first decade of the XI century as the time of the campaign. Political circumstances, which led to the campaign, were the following: the Venetians strengthened their positions in Dalmatia in 1000, and put on the throne the ruler of Croatia who was loyal to them. In the year of 1004/1005 the Venetian duke by the marital ties, secured the acknowledgement of his possessions in Dalmatia from Byzantium, which also considerably strengthened Byzantine position in the Adriatic.

By the fall of Durrachium under the Byzantine rule in 1005, the Byzantines came in the direct contact with the princedom of Diocleia and thus made connection with their possessions in central Dalmatia. Thus, on the western borders of Samuel's state, there was a strong anti-bulgarian block formed by Venetians, Croatians, Diocleia under the direct control of Byzance. This forced Samuel to attack Diocleia, the towns of the thema of Dyrrachium, as well as Byzantine towns in central Dalmatia.

Based on the data from the Hagiography of St Vladimir, preserved in the Chronicle of the Priest of Dioclea, that "*after some time"* Bulgarian emperor Samuel had died, the conclusion is that the campaign took place around 1009/1010.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 27–45
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 27–45

Оригинални научни рад
Чланак примљен 24. 02. 2003.
УДК: 929 : 348.819 (497.11)

Миодраг М. ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

СВЕТИ САВА КАО САСТАВЉАЧ И ПРЕВОДИЛАЦ ЗАКОНОПРАВИЛА – СРПСКОГ НОМОКАНОНА*

Својеврстан животни пут и велика дела светога Саве српског предмет су сталних научних истраживања, о чему сведочи богата литература.[1]

Сава је најмлађи син Стефана Немање, великог жупана српског (1166–1196). Рођен је 1174. године. На крштењу је добио име Растко. Као петнаестогодишњак од оца је добио на управу Хумску земљу. У 17. години живота отишао је у Свету Гору и постао монах Сава. Узор му је по много чему био свети Сава Освећени, палестински подвижник на прелазу из V у VI век, који је такође у 17. години живота положио монашки завет. На Светој Гори је Сава српски са својим оцем, који се у међувремену повукао са владарског трона и замонашио у Србији добивши име Симеон, подигао 1198. године српски манастир Хиландар. Из Хиландара се, већ као архимандрит од 1204. године[2], вратио у Србију 1206. године. Тада је и тело свога оца Симеона Мироточивог положио у гроб,[3] који је овај за живота себи спремио у задужбини –

---

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Историја српског средњовековног права* (Ев. бр. 1418).

[1] Старија и новија литература у зборницима радова: *Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975*, Београд 1977; *Сава Немањић – свети Сава, Историја и предање*, Научни скуп, децембра 1976, изд. САНУ, Београд 1979; *Осам векова Студенице, Зборник радова*, Београд 1986; *Свети Сава*, изд. Народно дело, Београд 1995; *Свети Сава у српској историји и традицији*, Међународни научни скуп, маја 1995, изд. САНУ, Београд 1998.

[2] О Савином архимандритству: S. Kissas, *When did Sabbas receive the title of archimandrite?* у: Хиландарски зборник, 9, Београд 1997, стр. 21–25; М. М. Петровић, *Архимандритско достојанство светога Саве*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, стр. 39–50.

[3] О години преноса моштију светог Симеона Мироточивог из Хиландара у Студеницу видети новије радове: М. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, изд. Дечје новине, Београд 1986, стр. 23–32; Љ. Максимовић, *О години преноса*

манастиру Студеници. Од тада па до 1217. године Сава је био игуман манастира Студенице, у којем је одмах по доласку 1206. године основао Студеничку архимандрију. По одласку из Студенице 1217. године Сава се опет нашао на Светој Гори, одакле је отишао у Константинград, и тамо издејствовао 1219. године[4], од патријарха константинградског (тада у Никеји) и цара византијског, да се оснује самостална Српска црква. Ради тога га је патријарх тада хиротонисао у чин архиепископа и поставио за првог црквеног поглавара српског. Са архиепископског трона се повукао 1233. године, да би кренуо, не први пут, у Свету земљу. На том путовању стигао је чак до манастира Свете Екатерине на Синају. При повратку, свратио је у Константинград и наставио пут према Србији преко Бугарске, где се 1236. године разболео и упокојио. Сахрањен је у граду Трнову, у цркви Четрдесет мученика. Тело му је „после неколико година" отуда пренето у Србију и положено у манастиру Милешеви. Турци су његово тело из Милешеве донели у Београд и 1594. године спалили на Врачару. Празнује се 14. јануара, односно 27. по новом календару.

Што се тиче списа светога Саве, сви су они објављени[5], изузев једног – највећег и најважнијег, који је у литератури познат под непостојећим у време свог настанка називом *Крмчија*. Овај назив се јавља много касније и то по узору на руско име *Кормчая*. Од пре десетак година враћено је том књижевном делу право име *Законоправило*[6], изведено од грчког назива No-

---

Немањиних моштију у Србију, у: Зборник радова Византолошког института, XXIV–XXV, Београд 1986, стр. 437–444; М. М. Петровић, *Архимандритско достојанство светога Саве*, стр. 46, нап. 25; уп. *Свети Сава*, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, стр. X, нап. 7.

[4] Владајуће мишљење у науци о 1219. години као години стечене аутокефалности Српске православне цркве основано сам ставио под знак питања: М. Петровић, *Прерастање Студеничке архимандрије у Жичку архиепископију*, у: Свети кнез Лазар, год. III, бр. 2 и 3 (10 и 11), изд. Епархија рашкопризренска, Призрен 1995, стр. 41–48; прештампано у: Даница, Српски народни илустровани календар за годину 1996, Београд 1996, стр. 285–293.

[5] *Списи Св. Саве, књига* I, издао В. Ћоровић, Београд – Ср. Карловци 1928; *Свети Сава, Сабрани списи*, Приредио Д. Богдановић, Библиотека Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 2, изд. Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1986; *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998.

[6] М. М. Петровић, *Од Крмчије до Законоправила*, у: *О Законоправилу или Номоканону светога Саве*, Београд 1990. стр. 7–39; Љ. Ђорђевић – Штављанин, *О сложеници законоправило*, у: Археографски прилози, 20, Београд 1998, стр. 251–258. Основне библиографске податке о Савином *Законоправилу* (*Крмчија*) или *Номоканону* видети: Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, у: *Сава Немањић – Свети Сава*, стр. 91, нап. 2; Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, стр. 117–134; Л. Черњић, *Нека запажања о писарима Иловичке крмчије*, у: Археографски прилози, 3, Београд 1981, стр. 49–52; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983[1] (1990[2]); Йо. Райнхарт, *Восточнославянское влияние в дренесербской Кор-*

μοκάνων, што је свети Сава са образложењем истакао у првој – уводној реченици, наведеној даље у овом чланку.

На критичко издање *Законоправила* чека се већ много деценија иако су, како у прошлости тако и касније, све до наших дана на томе радиле читаве екипе стручњака. Са „Одбора за издавање Крмчије", који је основан 1951. године у Српској академији наука и уметности, цео пројект је 1961. године пренет на Историјски институт у Београду, сада у саставу САНУ. Сав посао је у последње време поверен аутору овога чланка и Љубици Штављанин-Ђорђевић, који настоје да наука не чека још дуго на објављивање тога дела. У међувремену је објављена фототипија најстаријег од једанаест сачуваних српских преписа *Законоправила*, званог Иловачки препис из 1262. гидине.[7]

Свети Сава, зачетник идеје о оснивању Српске православне цркве, морао је бити и зачетник идеје о изради српског *Номоканона – Законоправила*, без којег је добијање црквене самосталности било незамисливо. Тешко да би константинградски патријарх пристао на оснивање Српске цркве пре него што види састав номоканонске књиге помоћу које ће се та новооснована Црква управљати и остати у саборном, црквеноканонском и догматском јединству православних цркава. А за састављање, односно одабирање одговарајућих византијских текстова и за њихово превођење на српскословенски језик, у обиму какво је *Законоправило*, потребно је било време дуже од 1217. године, када је Сава отпутовао из Студенице, до 1219. године, када се, како се у науци прихвата, вратио из Константинграда у Србију, преко Свете Горе и Солуна, и стао на трон црквеног поглавара. Велики обим грађе са више од сто византијских списа уз коришћење најмање два грчка изворника, са једне стране, и раскошан преплет грађе приликом састављања српскословенског текста, са друге стране, захтевају време дуже од две године.

Имајући у виду све те чињенице, склон сам да верујем да је Сава на изради *Законоправила* благовремено почео да ради, можда још у Хиландару од 1204. године када су га у Солуну четири Грка епископа, на челу са солунским митрополитом Константином, произвела у архимандрита, и то, како казује Доментијан, његов животописац, „по промислу Божјем и по свом грчком закону да буде архијереј".[8] Посао око избора и превођења текстова

мчей, у: Венские доклады к IX международному сьезду славистов в Киеве, изд. Институт славистики, Виена 1983; L. Burgmann, *Der Codex Vaticanus graecus 1167 und der serbische Nomokanon*, у: Зборник радова Византолошког института, 34, Београд 1995, стр. 91–106.

[7] *Законоправило или Номоканон светога Саве, Иловички препис 1262. гoдине* (фототипија са: садржајем, објашњењима речи из садржаја, поговором, белешком о животу и раду светога Саве, илустрацијама и кратком историјом о *Законоправилу* на грчком, руском, француском, немачком и енглеском језику, приредио М. М. Петровић), Горњи Милановац 1991, стр. 800 + I–L.

[8] Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, у Биограду, 1865, стр. 192: „**по съмотрению божию и по ѕаконоу своиемоу грьчьскомоу, іако быти иемоу арьхиерею**".

за ту тако обимну и по разноврсној грађи из области догматике, црквеноканонског и грађанског права веома сложену књигу – *Законоправило* могао је да настави као студенички игуман – архимандрит између 1206, и 1217. године, нарочито у тишини своје поснице, недалеко од манастира Студенице. Израда *Законоправила* на темељима византијских номоканона, и истовремено подизање манастира Жиче, започето 1206. године, као будућег архиепископског седишта у Србији, представљају два синхронизована и вишегодишња посла, који најављују крајњу Савину намеру – оснивање самосталне Српске цркве.

Оваква размишљања и закључивања о времену потребном за израду *Законоправила* проистекла су из сазнања стечених током проучавања његове садржине. За време бављења архиепископа Саве у манастиру Филокалу у Солуну, на повратку у Србију, могла је евентуално да се изврши само нека врста дораде или ревизије *Законоправила*, али не и цела књига да се ту уради. Додуше, Доментијан каже да је Сава „остао ту колико је хтео, и многе законске књиге преписао о исправљању вере, које су биле потребне његовој саборној цркви."[9] Али ако би се ово казивање тумачило тако, да израда *Законоправила* тек тада почиње[10], онда како одговорити на два важна и превасходна питања. Прво, како је константинградски патријарх пристао на оснивање самосталне Српске цркве ако није извршио неку врсту увида у њен *Номоканон*? Друго, како објаснити вишегодишњи рад на *Законоправилу* архиепископа Саве у Солуну, с обзиром на то да догађаји који су уследили (као што су, на пример, жучно писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, написано 1220. године[11], или одржавање Жичког сабора 1221. године, па преписивање *Законоправила* за сваку новоосновану епископију) – нису трпели нека дужа одлагања?

Догађаји који су уследили у Србији убрзо по Савиној хиротонији у Никеји, не иду у прилог мишљењу о томе да израда *Законоправила* почиње тек за време тог његовог боравка у Солуну. Тада и ту могла је, дакле, како је напред речено, да се изврши, можда по препоруци константинградског патријарха, извесна дорада или допуна *Законоправила*, али не и састављање из основа. Ово друго је искључено чак и под претпоставком да су за то

---

[9] Доментијан, *Живот*, изд. Ђ. Даничић, стр. 227: „**и тоу прѣбывь ѥлико хотѣ, и книгы многы прѣписа ѕаконьныѥ о исправлѥнии вѣрѣ**".

[10] М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну*, у: Историјски часопис, књ. XXIV, Београд 1977, стр. 69, изнела је мишљење о томе да је Сава стигао у Солун „у јесен 1219. године, са намером да прикупи 'законске' књиге, које су му биле потребне за организовање самосталне српске цркве", додајући: „Сигурно је тада у Солуну отпочео и са радом на Крмчији, што је био дуготрајан посао".

[11] Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Холматијана св. Сави и одломак из писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, у: Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1938, стр. 91–125; Исти: *Сабрана дела, IV*, 170–189; уп. нов превод Хоматијановог писма Сави, са коментарима: М. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 158–162; факсимил писма, стр. 136–143; догађаји и литература, стр. 45–79.

употребљени били неки ранији преводи *Номоканона* на словенски језик, што је у науци остало недоказано. Својеврсни састав, слагање и уклапање номоканонске грађе *Законоправила* искључује сваку основаност претпоставке не само о коришћењу готових словенских превода, него и о постојању истог таквог предлошка на грчком језику, са којег је, наводно, настао српски *Номоканон*. Али својеврсност *Законоправила*, изражена и у вештој синтези најмање четири врсте текстова (пуних канона, скраћених канона, Аристинових тумачења, Зонариних тумачења), па избор речи, сложеност појмова, синтаксе и, надасве, преводом неизневерен смисао изворника (сем неколико изузетака који можда нису постојали у несталом протографу, него су се појавили приликом преписивања) – све то говори о готово незаобилазној претпоставци да је Сава за тај посао могао да има као помоћнике и Грке и Русе, не само у Хиландару него и у Студеници. Ако ни за шта друго, њихова помоћ му је могла бити од користи бар при избору најбољих грчких рукописа, или при провери правилног поимања сложенијих грчких појмова. Њих је могао за тај посао да доведе са Свете Горе онако како је из Солуна или Константинграда доводио Грке живописце да осликавају храмове по Србији.

Много је писано и различито закључивано у вези са питањем стварног учешћа светога Саве у изради *Законоправила*. Сводећи познате закључке научника о томе (В. Јагића, А. С. Павлова, В. Н. Бенешевича, А. И. Соболевског, А. Соловјева, С. Троицког, А. Белића, В. Ћоровића, М. Сперанског, В. Мошина, И. Жужека, Ј. Н. Шћапова и др.), почев од приписивања светом Сави потпуног удела, до свођења његове улоге на прераду постојећег на Светој Гори рускословенског предлошка, Д. Богдановић закључује да „нема озбиљног разлога да се сумња у главну тезу Сергија Троицког да је Крмчија у својој коначној форми настала трудом св. Саве у Солуну 1220. године“.[12]

Исправно је мишљење И. Жужека о томе да ће дискусија о улози светог Саве трајати све дотле док цела „Крмчија“ не буде издата и док филолози не дају своје коначне закључке. До тада, међутим, он ипак предност даје онима који сматрају де је оригинал Рјазанске – српске фамилије настао суделовањем монаха Руса, Бугара и Срба на Атосу.[13]

Слично мишљење има и Ј. Н. Шћапов, на које сам указао у ранијем свом раду[14]: „Ј. Н. Шћапов[15] сматра најубедљивијом тезу да су за Крмчију коришћени већ преведени текстови на Атосу средином и у другој половини XII в., дајући овакав закључак: ‘Степень участия в создании кормчей первого архиепископа Сербии Саввы ... не ясна. Несомненна его решающая роль в признании нового сборника официальным кодексом права церкви и распространении его в стране. Очень вероятна его роль как составителя этой

---

[12] Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, стр. 93.

[13] P. I. Žužek, *Kormčaja Kniga*, Orientalia Christiana Analecta 168, Roma 1964, стр. 35.

[14] М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити*, стр. 2, нап. 2.

[15] Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское*, стр. 120.

кормчей, но только из материала, отстоящего от времени его работы примерно на 50 лет и, следовательно, переведенного заранее. Вопросы о переводе самим Саввой отдельныхь частей кормчей, о характере и составе существовавшего на Афоне до XIII в. Номоканона с толкованиями до специальныхь лингвистических и исторических исследований остаются открытыми' ".[16]

Ранија и новија лингвистичка истраживања *Номоканона* светога Саве приказао је J. Рајнхарт. Он се посебно задржао на питању русизама и србизама, закључивши: „Наши выводы при всей их предварительности подтверждают заключения историков и канонистов о том, что переводчик вероятно был сербом, а возможно это был сам св. Савва".[17]

Овакав закључак J. Рајнхарта о светом Сави као преводиоцу српског *Номоканона* поткрепљује резултате до којих је дошао нарочито С. Троицки[18], кога је подржао Д. Богдановић, како је напред већ речено[19].

У новије време Л. Бургман је, на основу проучавања Cod. Vaticanus gr. 1167,[20] који С. Троицки није имао у виду, изложио неколико занимљивих мишљења. Он сматра, на пример, да је текст тог грчког рукописа „битно ближи српском Номоканону од било ког другог сачуваног грчког рукописа"; да „његово откриће пружа основу за ревидирање досадашњих схватања о постанку српског Номоканона"; да гледиште С. Троицког о томе да је „св. Сава самостално саставио збирни текст, мора у најмању руку да буде веома релативизовано"; да „губе на уверљивости старије хипотезе које су у српском Номоканону виделе компилацију већ постојећих словенских превода"; да је „много вероватније да је српски Номоканон преведен са једног јединог грчког канонског рукописа".[21]

Текст *Законоправила* не допушта да се у односу на њега кодексу Vaticanus gr. 1167 даје тако пресудно место. У сваком грчком *Номоканону* наћи ће се, више или мање, сличности са *Законоправилом*, ако ни у чему другом онда свакако у пуним текстовима правила. Чињеница је да између Cod. Vaticanus gr. 1167 и *Законоправила* има много сличности, али је исто тако чињеница и то, да међу њима има много више разлика, гледано свеукупно и у појединостима.

Доста давно (1983. године) написао сам: „Основано се може очекивати да ће будућа истраживања све више потврђивати лично учешће светога Саве не

---

[16] Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское*, стр. 123.

[17] Йо. Райнхарт, *Восточнославянское влияние*, стр. 58.

[18] Троицки је своје тезе о ауторству светога Саве изложио посебно у радовима: *Ко је превео Крмчију са тумачењима*?, у: Глас САН, CXCIII, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949, стр. 119–142; *Како треба издати Светосавску крмчију* (*Номоканон са тумачењима*), САН, Споменик CII, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1952, стр. 5–6, 97–103.

[19] Видети нап. 12.

[20] Рад је наведен у нап. 6.

[21] Цитирано према резимеу на српском језику, нав. дело, стр. 105–106.

само при избору грађе за Крмчију, него и у превођењу неких грчких текстова. Синтеза скраћених канона или коментара са интегралним текстом канона, као и замена синоптичких канона пуним текстом, имају посебну важност за ово питање и не иду у прилог тези којом се оспорава пуно учешће светог Саве у изради Крмчије".[22] Током даљег рада на *Законоправилу* све више сам налазио потврде о томе да нема места за вероватноћу по којој је, наводно, постојао јединствен грчки *Номоканон* са којег је оно преведено. Сазнања на основу анализе српскословенског превода *Законоправила* у односу на познате одговарајуће номоканонске грчке текстове неодољиво упућују на светога Саву као састављача и преводиоца. Као таквог сам га представио и при објављивању фототипског издања *Иловичкоѓ ѣрѣписа Законоправила*, и то „ohne jede Reserve", како примећује Л. Бургман[23].

За овај рад ограничавам се само на 1. главу канонског дела *Законоправила*, односно на 85 званих *Апостолских правила* и њихових тумачења[24], са задатком да се у оквиру тога извуку закључци о светом Сави као састављачу и преводиоцу. Преглед који следи показаће где је све, на који начин, и коју врсту интервенција извршио при:

– преузимању пуних правила;

– проширивању пуног правила Зонариним тумачењем;

– стављању пуних правила на место тумачења;

– проширивању пуног правила Аристиновим тумачењима и стављању на место тумачења;

– преради пуног правила Аристиновим и Зонариним тумачењима и стављању на место тумачења;

– преузимању скраћених (синоптичких) правила;

– преузимању Аристинових тумачења;

– преузимању Зонариних тумачења;

– састављању тумачења на основу пуног правила, Аристинових и Зонариних тумачења;

– остављању правила без тумачења.

---

[22] М. Петровић, *Крмчија светоѓа Саве о заштити*, стр. 2, нап. 2.

[23] L. Burgmann, *Der Codex Vaticanus graecus 1167*, стр. 103, нап. 33.

[24] Српскословенски текст наводим према фототипском издању *Иловичкоѓ ѣрѣписа*. Празнине у њему надокнађујем *Рашким ѣрѣписом* из 1305. године. Задржавам интерпункцију изворног текста, а речи разрешавам угластим заградама. (О *Рашком ѣрѣпису* видети: Я. Н. Щапов, *Первоначальный состав Рашской Кормчей книги 1305 г.*, у: Записки Отдела рукописей ГБЛ, выпуск 33, Москва 1972, стр. 140–147). Грчки текст наводим према издању: Γ. Α. Ῥάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμος δεύτερος, Ἀθήνησιν 1852, стр. 1–112. По потреби користим и неке од некоришћених рукописа за то издање.

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА БЕОГРАД

а) Пуна правила

7, 23, 24, 41, 43 (додато: **таковаꙗ же и**), 49. (додато: **кр҃ꙗѥть**), 50, 52. (додато: **С⟨ветите⟩ль рекше**), 53. (додато: **г⟨о⟩с⟨по⟩дьскыхъ; и мрьз҃ка творе сиꙗ**), 55, 56, 58. (додато: **своихъ**), 59. (додато: **немил⟨о⟩стивь**), 60, 69. (додато: **сирѣчь. вь великы пость; и по все лѣто; немощномоу бо процено ѥсть. по силѣ вькоушати масла или вина**), 70, 71. (додато: **ѥретичьскоу; или свѣщоу**), 73. (додато: **сирѣчь вь цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ви повѣшень; или поставь ꙁлать или павлака**), 75, 77, 78. (додато: **прѣбываютъ**), 84, 85. (додато: **книгы** – осам пута; испред: **исаиѥ**, додато: **прор⟨о⟩ка**; иза: **иѥзекилевы ѥдины**, изостављено: Δανιὴλ ἓν; иза: **июдино**, изостављено: μία).

б) Пуно правило, проширено Зонариним тумачењем

63. (иза: ψυχῆς αὐτοῦ, додато: **ѥже ѥсть давленина**, на шта се надовезују речи из Зонариног тумачења: **всакомоу бо животноу. вь д⟨оу⟩ше мѣсто крьвь вь немь ѥсть; давлениноу**; иза: ὁ νόμος у пуном правилу, додато: **Мѡисѣѡвь**).

в) Пуно правило на месту тумачења

45. (додато: **или вь домоу или вь цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ви; аще же повелить имь слоужити вь цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ви ꙗко презвутеромь**), 51. (изостављен почетак: Εἴ τις; додато: **на врѣдь доуши; писанию гл⟨агол⟩ющаго; и ничтоже бо wт⟨ь⟩ створеныхъ б⟨о⟩гом' ꙁло**; уместо: καὶ ὅτι, преведено: **и пакы**; иза: δημιουργίαν, додато: **б⟨о⟩жию**; иза: διορθούσθω, додато: **аще ли нии**; иза: καθαιρείσθω, додато: **до кон'ца**), 64, 66. (додато: **до смрьти**), 72. (ἀφοριζέσθω пребачено на крај и проширено: **и потом' да wт⟨ь⟩лоучить се**), 76. (иза: ἡ χειροτονία, додато: **рекше поставленыи нѣсть ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь**; уместо: αὐτὸς δὲ, преведено: **поставлеи же ѥго**), 82. (додато: **И се тожде правило пѿ. с⟨ве⟩тыхъ ап⟨о⟩с⟨то⟩ль вь немже и тькь; ѥго; свои; ѥго; причьтникь**), 83. (ῥωμαϊκὴν замењено са: **воѥводьскоую**).

г) Пуна правила, проширена Аристиновим тумачењима, на месту тумачења

25. (на први део пуног правила, где је додато: **или которыи причьтникь**, надовезује се цело Аристиново тумачење), 68. (пуном правилу додато из Аристиновог тумачења: **прьваго вьзненавидѣвь**), 81. (наизменично преузиман текст из пуног правила и Аристиновог тумачења, с тим што је промењен Аристинов редослед речи: ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ἐπίσκοπος, у: **или ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь или диꙗконь**).

g) Пуна правила, проширена Аристиновим и Зонариним тумачењима, као и тумачењима састављача-преводиоца, на месту тумачења

8. (пуном правилу додато према Аристину: **иже ради не причести се**; из пуног правила речи: καὶ ἐὰν ᾖ εὔλογος, преведене: **повѣдѣвь же виноу подобноу**; из пуног правила речи: κατὰ τοῦ προσενέγκαντος, преведене: **на принесьшаго бескрьвноую жрьтвоу презвутера**; из Зонариног тумачења узето: **не вьсхотѣвь причестити се ѡт⟨ь⟩ него**; из пуног правила речи: ὡς μὴ ὑγιῶς ἀνενέγκαντος, преведене: **ꙗко недостоина соуща в⟨о⟩жьствьныѥ слоужбы**), 62. (од Зонаре узето: **вьсма ѡт⟨ь⟩ цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ве да изринеть се**; од Аристина узето: **аще ж⟨е⟩ не х⟨ри⟩с⟨т⟩а нь имене причьтничьскаго ѡт⟨ь⟩врьжет се. причьтникь сыи**; додато: **сирѣчь оубоꙗв се ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь реч⟨е⟩ть нѣсьмь быль ни хоштоу быти ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь. такожде и презвутерь и диꙗконь и прочии причьтникь**; од Аристина узето: **ѡт⟨ь⟩врьжет' се**; уместо: **своего имене**, у пуном правилу и Аристиновом тумачењу: τὸ ὄνομα τοῦ κληρικοῦ; иза: **да изврьжеть се** – καθαιρείσθω, додато: **ѡт⟨ь⟩ сана своѥго. ѡбратив' же се пакы.**

ђ) Скраћена (синоптичка) правила

1, 2. (из пуног правила узето: **и прочиѥ причьтьникы**), 3. (из пуног правила узето: **аще которы; или вь вина мѣсто**; од Зонаре узето: **медовиноу** – χουμέλη; из пуног правила узето: **нѣкоѥ**), 4. (из пуног правила узето: **всако**), 5. (из пуног правила узето: **или диꙗконь**, а из разумљивих разлога изостављено: ἐπίσκοπος), 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29. (**с⟨ве⟩тыи сь сань прииметь** додато на основу речи из пуног правила: τῆς ἀξίας ταύτης ἐγκρατὴς γένοιτο; **вльхвь. ѡт⟨ь⟩врьжень бысть ѡт⟨ь⟩ мене петра** додато на основу речи из пуног правила: ὁ μάγος ὑπ' ἐμοῦ Πέτρου), 30, 31, 32, 33. (уместо: **аще же имать**, скраћено правило: καὶ ἐλθὼν; иза: **правовѣрьнь**, изостављено: προσίεται), 34, 35. (τῶν ἐγχωρίων, преведено: **того мѣста ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩па**), 36, 37. (διὰ τὰ πράγματα, преведено: **цр⟨ь⟩ковныхь ради вещии**; додато: **в⟨о⟩ж⟨ь⟩ствьны⟨хь⟩**), 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 48. (додато: **wженив се**), 51. (додато: **и мирьскыи чл⟨о⟩в⟨ѣ⟩кь**), 54, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 74. (додато: **двѣма ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пома**), 76, 80, 81, 82, 83.

e) Аристинова тумачења

1. (додато: **w семь**), 3. (уместо: τὰ ἀπηριθμημένα, преведено: **млѣко или медь. или wловиноу. или медовиноу. или животно нѣкоѥ. или сочива**; додато: **того ради; младаꙗ и зеленаꙗ**), 4. (додато: **да вькоусивьше ѡт⟨ь⟩ нихь сами**), 5. (додато: **не послоушаѥть; и ни вьведеть пакы к себѣ жены своѥи; ѡт⟨ь⟩ сана своѥго**; τὰ αὐτὰ διαλαμβάνοντα, преведено: **и то бо**

сицеваꙗ ти хощеть рещи), 6. (ἀφηλίκων, преведено: **младыхь и несврьшеныхь вьзрастомь**; додато: **ѡставьшеѥ се имь ѡт⟨ь⟩ родїтель; и не дати вь роуцѣ ѡбидещимь стежаниꙗ ихь**; καθαιρεῖται, преведено: **да изврьжень боудеть ѡт⟨ь⟩ сана своѥго**), 9. (додато: **светѣи; поѥмѣ**), 10. (додато: **сь ѡт⟨ь⟩лоучеными ѡт⟨ь⟩ цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ве**), 11, 12. (εἰ προσδεκτέος ἐστὶ, преведено: **ѥсть ли достоинь поставити се презвутерь**; додато: **и не трьпе испытаниꙗ**), 13, 14, 15, 17. (додато: **вь ть чинь не приидеть**), 18, 19, 20. (κατὰ πόνου, преведено: **ѡбидима или моучима**; уместо: ἡ ἁγία σύνοδος, преведено: **божьствьнии ѡ⟨ть⟩ци**; иза: **оувѣреть се**, изостављено: καὶ τούτων ἀποροῦντας; **се же ѥсть халькидонскаго сбора правил⟨о⟩ тридесеть нь и градьски законь повелѣваѥть. потезаѥмоу причьтьникоу даꙗти пороучениѥ** нема Аристин; има Зонара али другачије исказано: Ζήτει καὶ τὸν θ΄. τίτλον τοῦ παρόντος συντάγματος, κεφ. λδ΄. καὶ κζ΄. καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς, καὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου κανόνα λ΄.), 21, 26. (уместо: τινὶ, преведено: **презвутероу или диꙗконоу**; додато: **нь прѣжде ѡсв⟨е⟩щениꙗ кь бракоу приходити и потомь приѥти таковыи сань; прѣжде ѡсв⟨е⟩щеномь бывшемь. сирѣчь поставленомь вь чинь**; τοῦτο ἐρεῖται, преведено: **и потомь женити се подобаѥть**), 27. (ἱερεὺς, преведено: **Єп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь или диꙗконь**; додато: **ѥванг⟨е⟩льскомоу; на искрьнѣго**; εἰς τὰ ἱερὰ, преведено: **вь с⟨ве⟩тѣи цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ви. илї вь с⟨ве⟩тыхь мѣстѣхь**; τοὺς ἱεροκαπήλους, преведено: **продающиѥ и коупоующиѥ**; уместо: διὰ τοῦτο γὰρ, у преводу: **и**), 28. (из пуног правила додато: **Єп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь или диꙗконь**; додато: **рекьше слоужити начне паки**), 29. (додато: **вькоупѣ; даѥть; поставленомоу по мьздѣ и поставльшемоу ѥго; к томоу же и ѥще; повелѣваѥть; и ѡт⟨ь⟩ цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ве ѡт⟨ь⟩лоученома**), 30. (уместо: Καὶ οὗτος, ὡς μέγα πλημμελήσας ἁμάρτημα, καὶ καθαιρεῖται, καὶ ἀφορίζεται, у преводу из пуног правила узет почетак: **Аще которыи ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь мирьскыми властели**, а додато: **избрань бывь. и тѣхь силою прииметь цр⟨ь⟩ковь**, – према *Рашком препису*, уместо: **цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ве**, како је у *Иловичком* – **б⟨о⟩жию рекше ѥпис⟨коу⟩пь боудеть вь нѣи таковыи. ꙗко велико прѣгрѣшениѥ сьгрѣшивь. да боудеть изврьжень и да ѡт⟨ь⟩лоучить се.**), 31. (из пуног правила узето: **презвутерь**; додато: **которѣи; и ѡшьдь**; из пуног правила или из Зонариног тумачења узето: **простии же людиѥ да ѡт⟨ь⟩лоучеть се**; додато: **соуоузь**), 32, 33. (додато: **ставильноѥ же писаниѥ сицево ѥсть котораго града ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь. и како име ѥмоу. и како име презвутероу. и аще по с⟨ве⟩тымь правиломь поставиль ѥго. и с миромь ѡт⟨ь⟩поустиль**; ἐπανακρίνεσθαι, преведено: **вьпрашати и испытати**; додато: **достоино**; уместо: εἰ δ' ἀμφιβάλλεται, преведено: **аще ли нѣкаꙗ противна правовѣрию гл⟨агол⟩еть и творить**), 34. (додато: **рекше. без воле своѥго митрополита. или архиѥп⟨и⟩с⟨коу⟩па; рекше. митрополит' или архиѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь; и любве**), 35. (додато: **ни ѡт⟨ь⟩ чюждихь прѣдѣль прїходещихь поставлѣти кого презвутера или диꙗкона.**), 36. (додато: **или презвутерь**; иза: **попечениꙗ**, изостављено: τοῦ λαοῦ; додато: **и не вьсхощеть паствити хр⟨и⟩стова стада. ни оучити соущихь подь нимь; и начнеть прилежно оучити стадо своѥ**; уместо: ὁ δὲ κλῆρ ς, преведено: **презвутери же и диꙗкони**; додато: **всего града того. и прочии причьтьници**), 39. (додато: **свезовати ѥже**

ѥсть; сирѣчь ꙁапрѣщениѥ; аще не боуде дано имь ѡ томь ѡт⟨ь⟩ ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩па писаниѥ. сирѣчь. приѥмати вь покаꙗниѥ и веꙁати и раꙁдрѣшати. свѣнь того не могоуть ничтоже творити), 40, 46. (додато: **или диꙗконь**; μὴ κακίζων, преведено: **не похоулꙗѥть ни роугаѥть**; додато: **сирѣчь на слоуж'боу**), 47. (из пуног правила узето: **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или преꙁвутерь**), 48. (уместо: εἴ τις, преведено: **аще которыи мирьскыи чл⟨о⟩в⟨ѣ⟩кь.**; додато: **или поущеною ѡт⟨ь⟩ своѥго моужа ѡженить се.**), 57. (додато: **Аще которы причьт'никь глоумит' се**), 61. (додато: **таковыи**), 65. (додато: **паганьскоу; цр⟨ь⟩ковь; сихь ап⟨о⟩с⟨то⟩льскыхь ꙁаповѣдии**), 67, 74. (додато: **да не мнит' се иꙁбывь соуда бѣганиѥмь**), 79, 80. (додато: **игрьца; нѣкоѥго; и оувѣдѣти**).

ж) Зонарина тумачења

49. (иза: **прѣданиꙗ**, изостављено: καὶ συνήθειαν), 50. (испред: **троице**, изостављено: τῆς ἁγίας), 52. (ἱερᾶσθαι, преведено: **слоужити ѥмоу**), 53. (испред: τοῖς σαββάτοις, додато: **все**; испред: ταῖς κυριακαῖς, додато: **все**; додато: **г⟨о⟩с⟨по⟩дьскыхь; и нед⟨ѣ⟩лѥ; с'полоу ꙗкоже и ѡни; или нед⟨ѣ⟩лꙗ; г⟨о⟩с⟨по⟩дьскыи; и вь нѥд⟨ѣ⟩ле; а по все д⟨ь⟩ни ꙗсть; г⟨о⟩с⟨по⟩дьскыѥ; или пост'никь**; последњу опширну реченицу: Καὶ ὁ τεσσαρεσκαιδέκατος τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ συνόδου κανὼν, τοὺς ἐν κλήρῳ θεσπίζει ἀπεχομένους κρεῶν, ἐφάπτεσθαι αὐτῶν, ἤτοι ἀπογεύεσθαι· καὶ οὕτως αὖθις ἐγκρατεύεσθαι· εἰ δὲ μὴ οὕτω ποιοῦσι, καθαιρεῖσθαι αὐτοὺς – састављач-преводилац скратио: **И ѡ семь и ѥще ищи правило д҃і. иже вь анкурѣ с'бора**), 56, 58. (додато: **того ради; хльмь высокь нарицаѥт' се. на нѥм'же стража бываѥт⟨ь⟩. и кто на нѥмь врьхоу стоѥ стрѣжет⟨ь⟩. и смотрить. сѣмо и ѡвамо. ѥпископось нарицаѥт се. иже скаꙁаѥт' се стражь или смотритель.; и смотрителю**; иза: **вещь**, изостављено: οἷον εἶναι τοῦτον, καὶ, али тога нема, на пример, ни у Трапезунтском рукопису, како су уочили Ралис и Потлис[25], што значи да је преводилац користио рукопис из фамилије са којег је 1779. године настао Трапезунтски кодекс; иза: δοθέντες, додато: **ѡт⟨ь⟩ б⟨ог⟩а**; изостављена последња реченица: Δεῖ, φησί, τοὺς προεστῶτας ἐν πάσῃ ἡμέρᾳ, ἐξαιρέτως δὲ ταῖς κυριακαῖς, πάντα τὸν κλῆρον, καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν), 59. (додато: **миловати**; иза: **ѹмираѥть**, изостављено: ὁ δὲ εὐπορῶν, καὶ μὴ τούτου κηδόμενος, πάντως φονεὺς πέφυκε, τὶ γὰρ, што такође нема ни Трапезунтски кодекс[26]), 60. (додато: **сирѣчь невѣждьныхь**; уместо: ἱερωμένον ὄντα, преведено: **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или преꙁвутерь или диꙗконь**; уместо: καὶ ἀμφοτέροις τούτοις ἐμμέτρως, преведено: **и ѡт⟨ь⟩ всѣхь сихь по числоу написаны соут⟨ь⟩**, чиме се завршава тумачење иако се оно код Зонаре, и у Трапезунтском кодексу[27] наставља: καὶ τῇ ἐν Καρθαγένῃ συνόδῳ. Ἡ δὲ λεγομένη ἕκτη σύνοδος, ἡ ἐν τῷ Τρούλλῳ ἐν τῷ

[25] Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2, стр. 75, нап. 4.

[26] Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2, стр. 76, нап. 4.

[27] Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2, стр. 78, нап. 2.

ξγ΄. κανόνι αὐτῆς, καὶ τοῦτό φησι· Τὰ ψευδῶς ὑπὸ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν συμπλασθέντα μαρτυρολόγια, ὡς ἂν τοὺς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ἀτιμάζοιεν, καὶ πρὸς ἀπιστίαν ἐνάγοιεν τοὺς ἀκούοντας, μὴ δημοσιευέσθωσαν, ἀλλὰ πυρὶ παραδιδόσθωσαν· τοὺς δὲ παραδεχομένους, ἢ ὡς ἀληθέσι τούτοις προσέχοντας, ἀναθεματίζομεν), 73. (иза: **сьсоудь**, изостављено: κἂν ὕφασμα· διὰ γὰρ τῆς ὀθόνης ἐδήλωσεν ἅπαν ὕφασμα; додато: **или иноѥ что. аще ꙁавѣса или поставь ꙁлать. или павлака.**; уместо: ἀλλ' οὐδὲ ὕφασμα ἀνατεθὲν τῷ Θεῷ, у преводу: **ни ꙁавѣсы ни постава ни павлакы. ни риꙁы ни платна. вса бо таа б⟨ого⟩ви**; додато: **и не достоить**), 75[28], 78. (уместо: τινὶ, преведено: **с⟨ве⟩т⟨ите⟩леви**; ἱερᾶσθαι, преведено: **поставити се с⟨ве⟩т⟨ите⟩лемь**; додато: **нѣкако малы**; **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь всѣхь**; иза: **хромота**, изостављено: ἔχει), 84. (додато: **рекше вь власти**; иза: **люта**, изостављено: ἴσως), 85. (додато: **вь правилѣхь**; **и таковыѥ иꙁьчтоше.**; **и прѣданыѥ**; **иѡан⟨н⟩а**).

з) Тумачења састављача на основу пуних правила, Аристинових и Зонариних тумачења

37. (састављач: **Се оубо правило прѣславныхь ап⟨о⟩с⟨то⟩ль повелѣваѥть**; из пуног правила: **двaщи вь лѣтѣ сбороу быти**; уместо Аристиновог: Οὗτος ὁ κανών, састављач: **нь ѡбаче се**; из Аристиновог тумачења узето: **ибо ѡсмоѥ правило шестаго сбора**; додато: **иже вь троулѣ полатнѣмь**; из Аристиновог тумачења узето: **и шестоѥ иже вь никеи вьтораго сбора ѥдиною вь лѣтѣ повелѣваѥть вь коѥиждо ѡбласти ѡт⟨ь⟩**; додато: **всѣхь**; из Аристиновог тумачења узето: **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь сбороу быти**; почетак Зонариног тумачења: Διὰ τὰς ἐμπιπτούσας περὶ δογμάτων ἀμφιβολίας, καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἑτέρας αἰτίας, καὶ τοὺς παρὰ τῶν ἐπισκόπων ἀφορισμοῖς ὑποβαλλομένους, εἰ αἰτιῶνται τοὺς ἀφορίσαντας, ἀναγκαῖον ἐκρίθη τοῖς ἱεροῖς Ἀποστόλοις, τοὺς ἑκάστης ἐπαρχίας ἐπισκόπους συνέρχεσθαι ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ, καὶ κινοῦσθαι ἀλλήλοις τὰς γινομένας ἀμφιβολίας, καὶ λύειν ταύτας – састављач је парафразирао, односно изменио: **ѡт⟨ь⟩ цр⟨ь⟩квьныхь вещехь. и ѡ б⟨о⟩ж⟨ь⟩ствьныхь повелѣниихь стеꙁании. и ѡ раꙁдрѣшении. недооумѣньныхь и недораꙁоумныхь винь. и аще которыи ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь нѣкыѥ или ѥпитимиѩми тежькыми. сирѣчь. ꙁапрѣщении. или ѡт⟨ь⟩лоучениѥмь свеꙁаль. да и ѡ таковыхь вещехь расоудеть. вси еп⟨и⟩с⟨коу⟩пї. врѣме же ѥдино сбороу оуставише**; из Аристиновог тумачења узето: **межд⟨о⟩у паскою и междоу м⟨ѣ⟩с⟨е⟩цемь ѡктембремь**; састављач: **ипрьверетѣи бо. ѥлиньскї. римьскы ѡктембрь скаꙁаѥть се.**), 38. (иза: διοικεῖν у Аристиновом тумачењу, састављач додао: **ꙗко прѣдь лицемь самого Б⟨ог⟩а. недостоить же ѥмоу ѡт⟨ь⟩ таковыихь что своѥ ѡсобно створити.**

---

[28] Овде се састављач-преводилац *Законоправила* определио за Зонарино тумачење вероватно зато што Аристин објашњава грешку у скраћеном правилу, уместо којег је у *Законоправило* унео пуни текст правила.

ни ближьнимь своимь Б⟨о⟩жиꙗ домоу раздавати, што делимично има подлогу у Зонарином тумачењу; из Аристиновог тумачења узето: **аще же соуть оубози. да подасть имь потрѣбнаꙗ**; састављач-преводилац додао: **ꙗкоже и прочимь нищимь. извѣтомь же тѣхь цр⟨ь⟩ковнаго ничтоже да не продасть**, што делимично има подлогу у Зонарином тумачењу), 41. (у недостатку изворника, цео овај текст треба приписати састављачу *Законоправила*; уместо тумачења, код Аристина је, на пример, у Petropolit. gr. 208: ἡρμηνεύθη; у Patm. gr. 207: ἑρμηνεύθη ἐν τῷ πρὸ αὐτοῦ; у Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ: Σαφὴς), 42. (из Аристиновог тумачења узето: **Аще**; додато: **которыи**; из пуног правила узето: **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь или диꙗконь играѥть**; додато: **или глоумит се. и люди глоумить**; из пуног правила или из Аристиновог тумачења узето: **и оупиваѥт се**; из Аристиновог тумачења узето: **аще не ѡстанеть се того. да изврьжень боудеть**, али не и наставак: πολλῷ πλέον οἱ τοῖς μείζονος ἀξίας ἱερατικῆς τετυχηκότες καθαιρεθήσονται, κυβεύοντες, ἢ μεθύοντες), 44. (друга половина, од: **аще же которыи...** састављена је од пуног правила и Аристиновог тумачења), 54. (састављач прерадио и проширио Аристиново тумачење).

и) Правила назначена као јасна

2. (Σαφὴς, преведено: **Се правило разоумно**), 7. (Σαφὴς, преведено: **Се правило разоумно ѥсть**).

ј) Правила без тумачења

22, 23, 24, 43, 55, 63, 69, 70, 71, 77.

У избору тумачења састављач – преводилац је предност дао Аристину углавном због тога што није опширан, а не Зонари, како је мислио Д. Богдановић[29].

На основу овако спроведене анализе, иако само 1. главе канонског дела *Законоправила*, слободно се може нагласити да заиста не треба више очекивати неку потврду за хипотезе, изнете у науци, да је свети Сава, при састављању и превођењу грчких номоканона, користио већ урађене словенске преводе, или да је свој кодекс превео „са једног јединог грчког канонског рукописа“. Својеврсност и велика слојевитост текста у *Законоправилу* искључују, такође, и претпоставке о томе да Cod. Vaticanus gr. 1167 „пружа основу за ревидирање досадашњих схватања о постанку српског Номоканона“ и да становиште С. Троицког о улози светога Саве у томе „мора у најмању руку да буде веома релативизирано“ (в. нап. 21).

[29] Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, стр. 93.

На основу анализе састава и текста Cod. Vaticanus gr. 1167 могу да се наведу многе разлике у односу на *Законоправило*. Овде ћу, уз све напред изложене слојевитости текста *Законоправила*, које на свој начин говоре о тим разликама, изнети, такође само у оквиру *Апостолских правила*, још неке разлике. У Cod. Vaticanus gr. 1167 изостављено је 29. правило, услед чега је нумерација погрешна све до 55. правила; погрешна је нумерација и од 63. до 67. правила. Затим, у тумачењу 15. правила не помињу се 16. правило Никејског сабора и 5. правило Халкидонског сабора, што *Законоправило* има. Нема ни делове текста у тумачењу 16. правила: **wт⟨ь⟩ своіего ѥмоу**; **и повелить ѥмоу слоужити**; у тумачењу 19. правила: **и градьскыми законы моучими бываютъ**; у тумачењу 20. правила: **се же ѥсть халкидонскаго сбора правил⟨о⟩ тридесеть нь и градьски законь повелѣваѥть. потезаѥмоу причьтьникоу дати пороучениѥ**; у 50. правилу: **ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь.**

Мењање места грађе, вешто ткање спајањем сродних текстова било да их скраћује или проширује, уношење кратких објашњења која почињу са **рекше** или **сирѣчь** могла је, и смела је у *Законоправилу* да изведе најпозванија црквена личност тада у Србији, а то је био свети Сава. Он тај посао није могао да повери другоме и због тога што је, као поглавар Цркве, морао сваку реч проверено да унесе у књиге *Законоправила*, за које се у *Поговору* каже, између осталог: „Појавише се на светлост словенског језика богонадахнуте књиге ове зване *Номоканон*, јер пре овога беху помрачене облаком мудрости јелинског језика. Али сада заблисташе, заправо протумачене бише. И благодаћу Божјом јасно светле, таму незнања одгонећи и све светлошћу разума просвећујући и од греха избављајући. И сваки учитељ, тачније епископ или презвитер, или неко други са учитељским чином, ако ове књиге не упозна добро, неће знати ни сâм ко је. Али ако проникне у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће и сâм себе какав је и какав треба да буде а и друге ће познати и научити. Изаће, дакле, на светлост нашег језика овај божански спис".[30]

Истину о томе одражава и податак, исто у *Поговору*, сачуван у четири преписа *Законоправила* (*Рашком*, *Милешевском*, *Пећком* и *Морачком*), који гласи: „Изиће, пак, на светлост нашег језика овај божаствени спис старањем и љубављу великом и жељом из младости освећеног, богочастивог и преосвећеног и првог архиепископа све Српске земље кир Саве, сина преподобног оца Симеона, првога наставника све Српске земље...[31]

---

[30] *Иловички препис*, л. 398б: „**Произидоше на свѣть словѣньскаго ѥзыка б⟨о⟩год⟨ь⟩хновеныѥ сиѥ книгы. нарицаѥмыѥ номоканонь. помрачены бо бѣхоу прѣжде сего wблакомь моудрости ѥлиньскаго ѥзыка. н⟨ы⟩нѣ же wблисташе. рекше истлькованы быше. и бл⟨а⟩годѣтию б⟨о⟩жиею ꙗсно сиꙗють. невѣдѣниꙗ тмоу wт⟨ь⟩гонеце. и все просвѣщающе свѣтомь разоумнымь. и wт⟨ь⟩ грѣхъ избавлꙗюще. всакь бо оучитель рекоу же ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь или презвутерь или инь кто оучительскыи сань прѣдрьже. аще сихъ книгь не свѣсть добрѣ. то ни самь себе не знаѥть кто ѥсть. приникноувь же вь глоубиноу б⟨о⟩годьхновеныхъ сихъ книгь ꙗкоже вь зрьцалѣ и самъ се оузрить каковь ѥсть и како под⟨о⟩баѥть ѥмоу быти. и дроугыѥ познаѥть и наоучить. изиде же на свѣть нашего ѥзыка б⟨о⟩ж⟨ь⟩ствьноѥ се писаниѥ**".

[31] *Рашки препис*, л. 1 (Ундољског): „**Изиде же на свѣть нашего ѥзыка б⟨о⟩ж⟨ь⟩ств⟨ь⟩ноѥ се писаниѥ. потъщаниѥмь и любовию многою и желаниѥмь. из' млада wсв⟨е⟩щенаго б⟨о⟩-**

Сава је тај који је најпозванији био да свој рад на тим књигама најави реченицом: „Са Богом се почињу књиге ове које се грчким језиком зову Номоканон, а нашим се језиком кажу *Законоправило*“.[32]

Да је Законоправило заиста Савино дело, то ће се све више потврђивати проучавањем састава списа и текста. Један од веома важних доказа за то јесте помињање у *Законоправилу* архиепископског достојанства, о којем у грчким канонским и номоканонским кодексима нема помена. Одређеније, у тумачењу 34. *Апостолског правила* Сава проширује Аристина, који уопште не помиње достојанство архиепископа, и то двоструким објашњењем: „То јест, митрополит или архиепископ“.[33] Из овога проистиче то, да Сава себе унапред, тј. док саставља *Законоправило*, види у својству архиепископа и поглавара Цркве, одређујући међусобни однос са подручним му епископима.

* * *

Законоправило – српски Номоканон је, по узору на византијске номоканонске зборнике, обимна књига, урађена за потребе Српске православне цркве, чији је оснивач и први поглавар био архиепископ Сава, у првим деценијама XIII века.

Као што је оснивање аутокефалне Српске цркве незамисливо без светога Саве, који је зачео и остварио ту идеју, тако је и настанак *Законоправила* незамислив без њега. Он је тај који је, као црквени поглавар, био најодговорнији за смисао сваке речи у тој књизи од које је зависио не само црквени већ и грађански поредак у Србији. Нико позваније, ученије, меродавније и одговорније од светога Саве није могао да на основу грчке номоканонске грађе састави, објасни и уведе у примену *Законоправило*.

Спроведена анализа састава и садржине само 1. од укупно 64 главе *Законоправила*, која садржи зване *Апостолске каноне*, упућује на закључак да су далеко од истине досадашњи покушаји појединих научника који теже да умање стварну Савину улогу у изради те књиге.

Сава је тај који је за потребе, како цркве тако и државе у Србији, могао и смео, не само да изврши избор грчке грађе од које је састављено *Законоправило*, него и да спаја више сродних текстова у један, које понекад проширује или скраћује, и одређује им ново место. Отуда и многе својеврсности у *српском Номоканону*, као што је, на пример, појава да каткад пуно правило заузме место тумачења, а да тумачење заузме место правила и др.

гочьстиваго и прѣѡсв⟨е⟩щен'наго и прьваго архиѥп⟨и⟩с⟨коу⟩па всеѥ срьбьскыѥ ꙁемлѥ. кѵрь савы. с⟨ы⟩на прѣпод⟨о⟩бнаго ѡ⟨ть⟩ца симеѡна. прьваго наставника всѣи срьбьсцѣи ꙁемли.“

[32] *Иловички препис*, л. 1а.

[33] *Иловички препис*, л. 52а: „рекше. беꙁ воле своѥго митрополита. или архиеп⟨и⟩с⟨коу⟩па; „рекше. митрополить или архиѥп⟨и⟩с⟨коу⟩пь“.

Изложена у овоме чланку анализа *Апостолских правила* и тумачења показала је да су за њихово састављање употребљена четири основна текста: пуна правила, скраћена правила (Синопсис Стефана Ефеског, VI в.), Аристинова тумачења (XII в.), Зонарина тумачења (XII в.). Тим текстовима су по потреби придодата кратка тумачења која се не могу приписати другоме до ономе који је састављао и преводио *Законоправило*, а то је свети Сава. Једино он је могао у тумачење 34. *Апостолског правила* да као новину унесе достојанство архиепископа, које се на грчком језику нигде у канонима или тумачењима не помиње. То одражава прилагођавање *Законоправила* Архиепископији у Србији. Сава је тај који је скраћеном 82. *Апостолском правилу* за тумачење ставио пуни текст правила и дао образложење: „И ово је то исто 82. правило светих апостола, у којем је и тумачење". Такође, само он је могао да скраћеном 83. *Апостолском правилу* за тумачење стави пуно правило и да при томе у њему 4. падеж присвојног придева „ромејску" претвори у „војводску", прилагођавајући тако текст приликама у Србији. Колико се Сава трудио да његово *Законоправило* буде потпуно јасно Србима, то потврђују многа дата објашњења којих нема у грчким текстовима. У тумачењу 58. *Апостолског правила*, на пример, он проширује Зонарин текст својим тумачењем: „Скопос значи високо брдо на којем се поставља стража, и ко на његовом врху стоји, стражари и осматра тамо и овамо. Епископом се назива онај ко се зове стражар или осматрач. Стога, наравно, стражар и осматрач треба да бдију а не да се леже". Ради обавештености Срба Сава је проширио Зонарино тумачење и 37. *Апостолског правила* кад каже: „Јелински ипрверетеј, римски се каже октобар".

Кад се имају у виду наведени примери и многа друга кратка објашњења додата тумачењима, која почињу са „то јест", или „што јесте", или „то значи", или „што се каже", и која се никако не могу приписати неком Византинцу, онда постаје јасно да је и прва реченица *Законоправила* Савина: „Са Богом се почињу књиге ове које се грчким језиком зову *Номоканон* а нашим се језиком кажу *Законоправило*." Све је ово у складу и са сведочанством састављача *Поговора*, сачуваног у неколико преписа *Законоправила*, који то дело приписује ником другом него Сави српском.

Из сазнања о томе да је свети Сава као преводилац и састављач спајао, проширивао или скраћивао разне византијске номоканонске текстове, мора се закључити да је тај исувише сложени посао трајао више година. Могао је Сава да га почне благовремено, још од 1204. године када је постао архимандрит „по грчком закону да буде архијереј", а да га заврши до одласка у Константинград ради оснивања Српске цркве.

Спроведена анализа *Апостолских правила* и на основу ње изведени закључци, који ће се даљом анализом других поглавља све више потврђивати, искључују претпоставке појединих научника о томе да је *Законоправило* настало пре светога Саве, из претходно урађених словенских превода на Атосу, или да је преведено са потпуно њему истог грчког предлошка. Самосталан Савин труд при изради *српског Номоканона* могао је да олакша неко од учених Грка или Руса, али за то у изворима нема непосредне потврде.

Њихова помоћ могла је да се своди на избор најбољих номоканонских грчких зборника, или на проверу поимања појединих сложених грчких појмова, како се преводом не би изневерили изворници. О томе би се могло посредно и само делимично закључивати на основу стручне анализе појединих одељака и речи. Али ниједан Грк или Рус није могао да преводи и саставља за Србе *Номоканон* у којем су кратка Савина тумачења или измене јасан одраз потреба и прилика у Србији.[34]

Dr. Miodrag M. PETROVIĆ

SAINT SAVA AS THE COMPILER AND TRANSLATOR OF THE *ZAKONOPRAVILO* – SERBIAN NOMOCANON

Summary

The *Zakonopravilo – Serbian Nomocanon*, patterned after Byzantine nomocanonical codices, is an immense book, prepared in the first decades of the 13th century for the needs of the Serbian Orthodox Church, whose founder and first head was Archbishop Sava.

---

[34] Овај рад је саопштен на међународном научном скупу слависта, који је организовала Америчка асоцијација славистичких студија, а одржаном у Сент Луису (САД) 18–21. новембра 1999. године.
За штампање прво је понуђен Редакцији Зборника радова Византолошког института у Београду. Ово зато што је непосредно у вези са радом Л. Бургмана, објављеним у истом часопису (в. овде нап. 6).
Рад сам предао Љ. Максимовићу, директору Византолошког института, од кога сам неколико пута чуо, пошто га је прочитао, да је добар и да ће бити одштампан у ЗРВИ, бр. 39, за 2001/2002. годину. До тога, међутим, није дошло, јер је, тек по објављивању поменутог броја часописа, имао примедбе: на начин цитирања и на извесне моје закључке, али без икаквог образложења. Свој однос према том раду свео је, у ствари, на исписивање знакова питања и чуђења на маргинама мог рукописа. А тамо где наводим да је уз 34. *Апостолско правило* свети Сава додао достојанство *архиепископа*, које се не налази у византијским номоканонским споменицима, чиме је најавио будуће устројство и ранг Српске цркве, што је својеврсна потврда о њему као аутору *Законоправила* – на то Љ. Максимовић дописује на маргини: „Шта ово доказује?“ Не открива ли овакво његово питање и нешто друго сем непознавања материје?
Пошто сам рекао да рад треба одштампати без преправљања, тј. онако како је саопштен на поменутом научном скупу, Љ. Максимовић ми га је вратио, али тек 21. фебруара 2003. године. Том приликом питао сам га – има ли писане рецензије о мом раду, што мора да постоји, а тим пре што ми се рукопис враћа, на шта је одговорио да нема.
Наводим све то са намером да се види колико штетно може да буде нарушавање лепих обичаја, владајућих у свету научника. Нико нема право да туђ рукопис зароби толико дуго, и да га без икаквих образложења и без рецензија враћа, спутавајући, тако , право другога да благовремено пружи нове податке о једном одређеном питању.
Рад, дакле, објављујем у неизмењеном облику, а Љ. Максимовићу, као и сваком другом, пружа се прилика да јавно изнесе своје мишљење.

As is the founding of the autocephalous Serbian Church inconceivable without Saint Sava, who initiated and realized the idea, so is the creation of the *Zakonopravilo* inconceivable with him. He is the one who, as the leader of the Church, was most responsible for the meaning of every word in that book, on which not only the ecclessial, but also the civil order in Serbia depended. No one more called upon, learned, qualified and responsible than Saint Sava could have, based on Greek nomocanonical material, compiled, elucidated and applied the *Zakonopravilo*.

The analysis of the make-up and content carried out on only the 1st of a total of 64 subdivisions of the *Zakonopravilo*, containing the so-called *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, suggests the conclusion that former attempts of individual scholars who tend to lessen the Sava's true rôle in the production fo this book are far from the truth.

Sava was the one who, for the necessities of both the Church and the State in Serbia, could and dared not only to carry out the selection fo Greek material from which the *Zakonopravilo* was compiled, but also to combine numerous related texts into one – sometimes expanding or shortening them, and fixing them into new places; and from thence the many individualities in the Serbian *Nomocanon*, such as, for example, the from time to time appearance that a regulation takes the place of a interpretation, and an interpretation takes the place of a regulation, et al.

The analysis of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* expounded upon in this article and its interpretation have shown that in their compilation for basic texts have been used: the full Rule, the shortened Rule (the Synopsis of Sthephanos of Ephesus, 6th century), the interpretation of Aristinos (12th century), the interpretation of Zonaras (12th century). According to necessity, to these texts are added short interpretations that cannot be attributed to someone other than the person who compiled and translated the *Zakonopravilo*, and that is Saint Sava. Only he could have, in the interpretation of the 34th Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* as an originality added the dignity of archbishop, which in the Greek language is in no place mentioned in the canons or interpretations. This reflects the adaptation of the *Zakonopravilo* to the Archbishopric in Serbia. Sava is one who, with the shortening of the 82nd Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, in interpretating placed the full text of the Rule and gave the rationale: "And this is the 82nd canon of the Holy Apostles, in which is also the interpretation". Also, only he could have, adding to shortened 83rd Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, for interpretation given the total Rule and to, along with that, in the foruth case of the possessive pronoun "romejska" changed into "vojvodska" <governor/duke>, thus adapting the text to the situation in Serbia. The extent to which Sava endeavored to make his *Zakonopravilo* clear to the Serbians is confirmed by the many given explanations that are not found in the Greek texts. In the interpretation of the 58th Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, for example, he expands Zonar's text with his own interpretation: "*Skopos* means a high hill on which there are guards, and on whose summit they stand guard and survey here and there. The one who is called a guard or surveyor is called a bishop. For this reason, of course, the guard and surveyro should keep watch, and not be lethargic." That the Serbians might be better informed, Sava also expanded Zonar's interpretation of the 37th Rule of the *Eccle-*

siastical Canons of the Holy Apostles when he says: "in the Romance Language, Hellenic *Iprveretey* is October".

When one has in mind the examples mentioned, as well as many other short explanations added to the interpretations, which begin with *id est* (that is) or *hoc ist* (which is) or "this means" of "which is to say", and which can in no way be attributed to a Byzantine, then the first sentence of Sava's *Zakonopravilo* becomes apparent: "With God the books of this which in the Greek language is called *Nomocanon* and in our language is called *Zakonopravilo* begins". All of this is in harmony also with the witness of the compiler of the *Epilogue*, preserved in a number of copies of the *Zakonopravilo* who attribute this work to none other than Sava the Serbian.

From the knowledge that Saint Sava, as the translator and compiler, brought together, expanded or shortened various Byzantine nomocanonical texts, one must come to the conclusion that that suc a complicated endeavor lasted a number of years. Sava could have started it in good time already from 1204, when he became an Archimandrite "according to Greek law to be a Hierarch", and that he finished it before he left for Constantinople in order to found the Serbian Church.

The completed analysis of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* conclusions drawn on its basis, which through further analysis of other subsections all the more prove, exclude hypotheses of certain scholars that the *Zakonopravilo* was generated before Saint Sava from former finished Slavic translations on Athos, or that it was translated from a Greek original entirely identical. Sava's independent effort on the work of the Serbian *Nomocanon* could have been made easier by some of the learned Greeks or Russians; but there are nor immediate substantiations in the sources. their aid can be reduced to a selection of the best nomocanonical Greek codices, or the verification of the idea of individual complex Greek ideas, so that through translation the sources might not be unfaithful . Based on expert analysis of individual sections and words one can come indirectly and only partly to this conclusion. Nevertheless, not one Greek or Russian has not been able to translate and compile a *Nomocanon* for the Serbians, in which Sava's short interpretations or changes are a clear reflection of the needs and circumstances in Serbia.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 47-65
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 47-65

Оригинални научни рад
Чланак примљен 23. 08. 2002.
УДК: 929 : 949. 711 "13/14"

Александра ФОСТИКОВ
Историјски институт
Београд

О ДМИТРУ КРАЉЕВИЋУ*

Турско-угарски сукоби који су уследили убрзо после Косовске битке довели су до пустошења и пљачке на великом делу територије некадашњег Српског царства. Општа несигурност утицала је на постепено исељавање српског становништва из угрожених области у пределе северно од Саве и Дунава, на тло Угарске. Паралелно са тихим и постепеним миграцијама већих група становништва, у службу угарског краља одлазили су и истакнути појединци, врхови феудалног друштва. Ова група феудалне господе имала је боље услове за кретање и пресељавање, располагала је потребним материјалним средствима и имала је везе са припадницима свог сталежа у другим земљама. Истовремено, угарски краљеви почевши од Жигмунда, потпомагали су ова пресељења како властеле, тако и становништва које су насељавали на својим границама ка Турској империји. Први пресељеници из врха феудалног слоја са територија угрожених од Османлија били су синови српског краља Вукашина, Андријаш и Дмитар.[1]

Питање о личности краљевића Дмитра, покренуо је први И.Руварац још 1881. године у својим *Прилошцима к објашњењу извора српске историје*.[2] Ускоро током сукоба критичке и романтичарске историографи-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Србија, приморски градови и Медитеран у средњем веку* (Ев. бр. 1411).

[1] К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 355-357, 419-421 (= Јиречек, *Историја Срба II)*; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 31-40; *Историја српског народа II*, изд. СКЗ, Београд 1988, 318, 321 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Прекид и наставак у структури српске државе*, Сабрана дела VI, Београд 2001, 60.

[2] И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје,* Гласник СУД XLIX (1881) 38-39.

је К.Јиречек објавио је своју чувену расправу *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, на чијим последњим странама је донео нове податке о Дмитру.[3] У новије време, живот најмлађег сина краља Вукашина осветлио је и С.Ћирковић.[4] Од помоћи нам је био и рад Д.Динић-Кнежевић, која се током својих истраживања дубровачке историје, бавила и односима Дубровника и Угарске,[5] као и дело В. Форетића о историји Дубровника.[6]

Сами извори о краљевићу Дмитру веома су оскудни. Док су од краља Вукашина до нас стигле само две повеље,[7] од његових синова сачувала се делимично само повеља краљевића Андријаша у облику ктиторског натписа у његовој задужбини, цркви св.Андреје, на реци Тресци. Остале повеље које су наследници издавали нису сачуване,[8] изузев две оригиналне повеље Дмитра, али тек као поданика Угарске.[9] Такође, сачувана је и повеља краља Жигмунда из 1407. године упућена Дмитру,[10] а његово име се јавља и у пресуди у корист бискупа Јегра, Штибора.[11]

---

[3] К. Јиречек, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Превод у *Зборнику К.Јиречека I* (1959) 341-385, 382-385 (= *Зборник К. Јиречека I*).

[4] С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ Б 14-1 (1979) (= Ћирковић, *Поклад*), 153-163.

[5] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986 (= Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*).

[6] V. Foretić, *Povjest Dubrovnika do 1808. I*, Zagreb 1980 (= Foretić, *Povjest Dubrovnika I*).

[7] То су повеље руском манастиру св. Пантелејмона из 1366. и потврда повластица Дубровчанима од 5. априла 1370. године. *Monumenta Serbica spectantiam historiam Serbice, Bosnae, Ragusii*, ed. Fr. Miklosich, Viennae 1858, 179-181 Br. CLXVII (= *Monumenta Serbica*); *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XIV*, ed. T. Smičiklas et M. Kostrenčić, JAZU, Zagrabiae 1916, 247-248 Бр.178; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 167-169; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, Београд-Сремски Карловци 1929, 1934, 116-117 Бр.121 (= *Повеље и писма*); С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина властелину Новаку Мрасоровићу*, Стари српски архив I (2002) 99-102.

[8] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I-VI,* Београд 1902-1926, *I*, 53-54 Бр. 165-166; IV, 17 Бр.6079, 6083-6084 (= *Записи и натписи)*; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, (= Михаљчић, *Крај Српског Царства*) 166. У новије време црквом св. Андреје бавила се Ј. Проловић, која у свом раду доноси потпуније читање ове повеље, као и других натписа. J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska,* Wien 1997, 29 и даље.

[9] A. Áldásy és L. Thallóczy, *Monumenta Hungariae historica, Diplomataria XXXIII*, Budapesta 1907, 45-46 Br. 97-98 (= A. Áldásy és L. Thallóczy, *MHH XXXIII*).

[10] *Ibid.* 48 Бр.103.

[11] G. Wenzel, *Stibor Vajda. Életrajzi Tanulmány*, Budapest 1874, 148-154 Br. 110 (= Wenzel, *Stibor Vajda)*. Захваљујем се професору С. Ћирковићу на уступању овог документа, као и на помоћи око израде овог чланка.

Од домаћих наративних извора Дмитра спомиње М.Орбин,[12] док га од наших родослова и летописа само узгредно спомињу Карловачки родослов и Остојићев летопис.[13] Више података о њему доносе нам записници дубровачких Већа, али они нису сачувани од 1367/1368. до 1378. године, (време испуњено догађајима у залеђу Републике), као ни за 1394. и 1400. када Дмитар борави у Дубровнику.[14] Дубровчани га спомињу у писму војводи Хрвоју од 8. априла 1400. године,[15] као и у упуству својим посланицима код војводе Сандаља Хранића 1423.[16] Име Дмитра сачувано је и у ктиторском натпису у цркви св.Димитрија у Сушици код Скопља (Марков манастир), задужбини краља Вукашина и краља Марка.[17]

Први пут име Дмитра[18] јавља се у споменутом натпису, на јужном зиду у наосу Марковог манастира, чије је зидање започео краљ Вукашин,

---

[12] М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 54-55 (= Орбини, *Краљевство* Словена).

[13] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.,* Споменик III (1890), 157 (= *Споменик III (1890)*); Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927 (= *Родослови и летописи*), 36, 276.

[14] *Зборник К. Јиречека I,* 370; Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 7-8, 117; Ћирковић, *Поклад,* 156.

[15] М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858, 28-29 Бр. 52; *Повеље и писма I-1*, 448-449 Бр. 459; А. Фостиков, *Писмо дубровачког кнеза и општине великом војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, Стари српски архив II (у штампи, = *Писмо великом војводи Хрвоју*). Изворе из Дубровачког архива, такође смо користили преко исписа М. Петерковића. М. Петерковић, *Исписи из дубровачког архива за XIV и XV век.* Архив Историјског института САНУ, Откупи, кутије 24-25-26 (= Петерковић, *Исписи*).

[16] *Зборник К. Јиречека I,* 382-383; Ћирковић, *Поклад,* 153 н.1.

[17] Овај натпис користимо по најновијем читању Ц. Грозданова и Г. Суботића. Ц. Грозданов и Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 73-74 н.75; (= Грозданов и Суботић, *Црква светог Ђорђа*); И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 19, 23 н. 125.

[18] Своје крштено име Дмитар је вероватно добио по заштитнику своје породице св.Димитрију. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата с краја XIV века*, ЗРВИ 20 (1981) 161-167. Дубровчани га у одлукама Већа називају Димитрије (*Dymitrius, Dimitrius*), док га у својим писмима на старословенском називају Дмитар Краљевић. М. Орбини га исто тако спомиње под именом Митраш, док су га у Угарској звали *Demetrius*. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l histoire des croisades au XV-e siecle II*, Paris 1899, 79, 86 (= Jorga, *Notes et extraits II*); J. Gelchich- L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 724 (= Gelchich - Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*); М. Пуцић, *Споменици српски I*, 28-29 Бр. 52; *Повеље и писма I-1*, 448-449 Бр. 459; *Писмо великом војводи Хрвоју*; Орбини, *Краљевство Словена*, 54-55; A. Áldásy és L. Thallóczy, *МНН* XXXIII, 45-46, 48 Br. 97-98, 103; Wenzel, *Stibor Vajda,*149.

око 1345.године, а који је довршен и осликан од стране краља Марка 1376/77. У овом натпису Дмитар се наводи као најмлађи син краља Вукашина и краљице Јелене, иза своје браће, првородног Марка, Андријаша и Иваниша.[19] Нажалост његов портрет као ни посебан натпис уз његово име нису сачувани, као што је то случај са Иванишем.[20] Ово је и једини спомен Дмитра пре његовог доласка у Дубровник 1394. године. У својој повељи Дубровчанима од 5. априла 1370. Вукашин наводи само жену Јелену (Аљену) и синове Марка и Андријаша. Имена Иваниша и Дмитра се не јављају јер су вероватно још били деца.[21]

После погибије краља Вукашина и серског деспота Јована Угљеше у Маричкој бици 1371. године, наследници куће Мрњавчевића нашли су се збијени на малој територији у западној Македонији, између Охрида на западу, Вардара односно Црне реке на истоку, Скопља и Шар-планине на северу.[22] Овом територијом краљ Марко није управљао сам већ заједно са

[19] Као најмлађег сина краља Вукашина наводе га натпис у Марковом манастиру, М. Орбини, и наши родослови и летописи, који говоре о зидању Марковог манастира. Грозданов и Суботић, *Црква светог Ђорђа*, 73-74 н.75; Орбин, *Краљевство Словена*, 54; *Родослови и летописи*, 36, 276; *Споменик III (1890)*, 157.

[20] *Записи и натписи III,* 80 Бр.5119; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд 1920, 111 н.71,72. Овај натпис је два пута различито прочитан. П. Срећковић је сматрао да пише ктитор Марко, али је И. Јастребов прочитао име Иваниша. И. Јастребов, *Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД 57 (1884) 70.

[21] *Повеље и писма*, 116-117 Бр.121; *Monumenta Serbica*, 179-181 Бр. CLXVII; Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 173; Ћирковић, *Поклад,* 161; Време рођења Дмитра није утврђено. Познато је да је краљ Вукашин са женом Јеленом имао најмање шесторо деце, синове Марка, Андријаша, Иваниша, Дмитра, и две кћери Оливеру, и још једну чије нам име није познато. Најстарији син Марко рођен је око 1335. године. Оливера је вероватно била старија од Дмитра, с обзиром на то да се најкасније 1372. године разводи од Ђурђа I Балшића, као и да у то време већ има кћи. Ови подаци наводе нас на мишљење да Дмитар није могао бити рођен бар пет, ако не и десет година после Марка, односно не пре 1345. као ни после 1371. године, када краљ Вукашин гине. У сваком случају био је довољно одрастао 1376-1377. када се јавља у натпису у цркви св. Димитрија. Ако би се прихватиле вести наших родослова и летописа, да је краљ Вукашин започео да зида цркву св.Димитрија заједно са синовима, међу којима се у обе варијанте наводи Дмитар, он би био рођен већ око 1345. године. *Родослови и летописи*, 36, 276; *Споменик III (1890)* 157 Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној плочи из Велеса*, Старинар, Нова серија 7-8 (1956-1957) 207-208; *Марко Краљевић*, Сто најзнаменитијих Срба, Београд-Нови Сад 1993, 62-67 (Р. Михаљчић-Н. Милошевић-Ђорђевић); И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ 42, 1-4 (1976) 22-24; Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 41-42, 135, 153; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, пос.изд Византолошког института, књ.9, Београд 1965, 138.

[22] Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 169-171.

краљицом-монахињом, Јеленом-Јелисаветом, и браћом Андријашем, Иванишем и Дмитром, системом удеоне породичне власти, по узору на владавину оца и стрица.[23] По савременим сведочанствима сигурно је да су два старија брата Марко и Андријаш управљали свако својом облашћу и да су имали посебне управне апарате. Вероватно је краљ Марко вршио власт у једном делу очевине са центром у Прилепу, док је Андријаш са остатком породице владао преосталим територијама.[24] Улога Дмитра у западној Македонији и његов однос са браћом није јасан. Сматрамо да је остао да живи на делу територије којом су управљали краљица Јелена-Јелисавета и Андријаш. Вероватно је као најмлађи син боравио на двору своје мајке Јелене, која је бар у почетку вршила регентску власт на преосталој територији.[25] У прилог томе, иде и чињеница да међу пронађеним новцима ове породице нема ниједног са његовим именом,[26] као и да заједно са братом Андријашем одлази прво у Дубровник, а затим и у Угарску, током лета 1394. године. Такође нема спомена да је обдарио или подигао неки манастир. Како фреске ктитора и владара са цркве св. Андрије које су се вероватно налазиле са спољне стране, нису сачуване, не знамо да ли је заједно са братом учествао на изградњи ове цркве.[27]

О добром односу браће, Марка и Андријаша, 1388/89. године, сведочи договорна замена села, о чему нас извештава ктиторски натпис у цр-

[23] Михаљчић, *Крај Српског Царства*,171; Р. Михаљчић, *Титуле Краљевића Марка*, Прилепски зборник (1997) 41 (= Михаљчић, *Титуле*).

[24] Ћирковић, *Поклад,* 158-160; Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 173; Михаљчић, *Титуле*, 41. Марко је вероватно управљао целом Пелагонијом, а Андријашев кефалија Грубадин управљао је жупом Пореч. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама,* Београд 1997, 262-263 нап. 69, 71(= Благојевић, *Државна управа*); М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века,* Београд 2000, 38-39.

[25]С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 200 (= Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*); Ћирковић, *Поклад,* 159.

[26] После Маричке битке новац кују краљ Марко, краљица Јелена и краљевић Андријаш. Б. Сариа, *Кичевска остава*. Прилог старосрпској нумизматици. Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, Старинар 3 (1924-25) 75; Димитријевић, *Новац кнеза Лазара,* 186, 189, 190-193, 204-205; С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца,* Старинар 9-10 (1959) 154-156; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века,* Београд 1994, 90-94. Пошто своје емисије новца Андријаш и Јелена раде истовремено и заједно, чињеница да се новац са именом Дмитра не јавља иде у прилог не само мишљењу да је у то време био млад, већ и да није имао свој двор, односно да је у то време вероватно боравио на двору своје мајке.

[27] В. Ј. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник ФФБ 7 (1963) 263.

кви св.Андреје.[28] Изгледа да је до сукоба унутар куће Мрњавчевића дошло после серског састанка, у зиму 1393/1394. код Бајазита I, након ког су се хришћански вазали поделили у односу ка политици Турског царства. Не зна се ко је све присуствовао овом састанку пошто се у изворима наводе само византијски цар Манојло II Палеолог, његов савладар и синовац Јован VII, царев брат Теодор Палеолог, кнез Стефан Лазаревић и господин Константин Драгаш. О намери Бајазита да побије своје вазале сведочи надгробни говор цара Манојла брату, деспоту Теодору. Ипак, султан је нагло променио одлуку и задржао раније односе. Део вазала је отпустио, а остале је повео у поход на југ. Деспот Теодор је током боравка у Тесалији успео да побегне из табора султана, како би организовао одбрану градова које је требало да преда Турцима. Манојло II такође је променио политику по повратку у Цариград и остао противник Турске. Већ лета 1394. Бајазит је започео опсаду Цариграда, која је са прекидима трајала неколико година.

По Лаонику Халкокондилу сем Палеолога и неки други хришћански кнежеви заверили су се да више неће бити турски вазали. У породици Балшића такође долази до расцепа. Ђурађ II већ почетком 1394. године почиње да нуди Млечанима градове које је требало да преда Турцима, док његов брат од стрица не само да остаје и даље турски вазал, већ учествује на страни Бајазита заједно са краљем Марком, кнезом Стефаном Лазаревићем и господином Константином Драгашем у бици на Ровинама 17. маја 1395.[29] После серског састанка, ком су вероватно присуствовали, Андријаш и Дмитар одбили су да и даље служе султана. У пролеће 1394. напуштају очеве земље и одлазе преко Дубровника у службу угарском краљу Жигмунду. Изгледа да је пред њихов одлазак дошло и до неке побуне односно *непослуха јунака* у једној од тврђава у области којом је управљао краљевић Андријаш, о чему га је обавестио његов кефалија Грубадин. Разлог ове побуне није познат.[30]

Иако датум доласка Андријаша и Дмитра у Дубровник није сигуран, један од разлога је вероватно био новчане природе. У овом граду налазио се поклад њиховог оца краља Вукашина у виду 295 литара финог сребра, што је у дубровачким литрама износило 96,73 кг сребра, односно око 5600 перпера у дубровачким грошима. Вукашин је овај поклад оставио

[28] По новом читању Ј.Проловић, ова црква довршена је и осликана од стране краљевића Андријаша у дане св. Андреје године 6897 по византиској ери, односно 1388/1389. по данашњем календару. Рад на фрескама и натписима углавном је завршен током септембра и октобра 1388. године, а све је довршено у пролеће 1389. године. J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska,* 29-31, 35.

[29] Јиречек, *Историја Срба I*, 331; Ћирковић, *Поклад,* 159-161.

[30] Ћирковић, *Поклад,* 160-161. Сматра се да је реч о посади градског утврђења у коме је Грубадин вршио службу кефалије. *Записи и натписи VI*, 49 Бр. 9678; Благојевић, *Државна управа*, 262-263 н.70; Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 38

код властелина Павла Барабића, после чије су смрти априла или маја 1374. године бригу о његовој малолетној деци као и о њиховим пословима преузели тутори, односно епитропи тестамента жена Првула и властела Стефан Соркочевић, Никола Менчетић, Михаило Мартинушић, Марин Бенешић и Климент Гучетић. Наредне 1375. године Општина је одлуком Великог већа добила део поклада у вредности од 5000 перпера, које је следећих двадесет година користила у своје сврхе.

Документ о овом покладу вредан је извор не само за догађаје већ и за међусобне односе синова краља Вукашина. Услед судског процеса између потомака Павла Барабића и Општине око питања међусобног дуговања и исплате поклада наследницима, због промене цене сребра, подаци о покладу остали су детаљно забележени. Ови документи су још важнији ако се има у виду да књиге Већа нису сачуване за 1394. годину, када Андријаш и Дмитар бораве у Дубровнику. Средином те године браћа су стигла у Дубровник тражећи своје делове очевог поклада. Иако датум њиховог доласка није сигуран, зна се да су у граду боравили још 27. јула због исплате новца. Ипак морали су да сачекају крај парнице између Општине и наследника Павла Барабића.

Дубровчани су сматрали да депозит краља Вукашина треба да поделе његовим синовима на једнаке делове. С.Ћирковић сматра да је вероватно у том смислу било написано Вукашиново упуство, али таква исправа није сачувана. Новац су браћа подигла до 10. августа 1394. године о чему су морали да оставе потврде Општини. Последња трећина новца остала је да чека краља Марка, трећег сина *dicti domini regis*.[31]

После подизања депозита, Андријаш и Дмитар отишли су у службу краља Жигмунда. О овом њиховом одласку у Угарску говори и инструкција дубровачким посланицима код војводе Сандаља Хранића из 1423. године, у којој стоји да између осталих историјских примера о извршавању преузетих обавеза посланство треба да спомене да су синови краља Вукашина преузевши поклад свог оца отишли у Угарску уз помоћ Дубровчана, где су нашли хлеб.[32] Следеће 1395. године Андријаш и Дмитар налазили

[31] Ћирковић, *Поклад,* 153-163.

[32] Још је С. Ћирковић доказао да је прича о дубровачком доброчинству неистинита, и да су наследници знали за овај поклад. Ћирковић, *Поклад,* 153-155 н.1. Даље Дубровчани кажу да су са овим депозитом и уз помоћ и наклоност Дубровчана браћа отишла у Угарску. У време када су браћа боравила у Дубровнику, краљу Жигмунду покорио се босански краљ Стефан Дабиша, о чему говори и Жигмундова повеља издата у Ђакову 11. јула 1394. године. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 173-174 (= Ћирковић, *Историја Босне*); П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 126 (= *Историја Мађара*). Можда је Општина помогла браћи да одмах тада ступе у везу са краљем Жигмундом, или им је том приликом обезбедила да се превезу лађом до Сења или неког другог места у Угарској, као што је то учинила 1399. за Дмитра. *Зборник К. Јиречека I*, 383 нап.132.

су се највероватније у табору угарског краља и влашког војводе Јована Мирче, насупрот свом брату, краљу Марку. Тај расцеп у породици имао је улогу у настајању епских песама о краљевићу Марку и брату му Андријашу, омиљеним јунацима бугарштица. Има мишљења да је током ове битке погинуо и Андријаш коме се после одласка у Угарску губи траг.[33]

После августа 1394. о Дмитру нема никаквих података пуних пет година. Као што сазнајемо, не само из писма Сандаљу већ и из записа дубровачких Већа за 1399. када се његово име поново се јавља у овим документима, Дмитар се налазио у служби угарског краља.[34] Те године више од месец дана провео је у Дубровнику. Први пут његово име забележено је одлуци од 6. августа у вези с поништавањем одлуке од 10. јула 1380. по којој се угарски трибут[35] није могао исплатити ономе ко доноси *litteram expeditoriam* или неко друго писмо, већ само угарском краљу; и да се замени одлуком да се може исплатити ономе ко има *litteram praeceptoriam et expeditoriam.*[36] С

[33] Ћирковић, *Поклад,* 159-161. П.Рокаи сматра да је током ове битке погинуо и краљевић Андријаш. P. Rókay, *A szerben betelepűlése Magyarországra a XV században*, A szerbek Magyarországon (1999) 54 (= Rókay, *A szerben betelepűlése Magyarországra a XV században*); *Историја Мађара*, 126-127. У прилог овом мишљењу ишла би и вест из дечанског летописа, по којој је на Ровинама сем краља Марка и господина Константина погинуо и Андријаш. Nikola] Mahrov, *De~anska] l\topisx,* S.-Peterburgq, 1908, 44; *Родослови и летописи*, 218-219. Већ прва забележена бугарштица о краљу Марку и брату му Андријашу, из 1555. године пева о убиству Андријаша од стране краља Марка. Вероватно да је народна традиција забележила њихово присуство на Ровинама, али на супротним странама. В. Богишић, *Народне пјесме из најстаријих, највише приморских записа*, Гласник СУД X (1878) 18-20 Бр. 6; Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност,* Београд 1984, 42. Ако Андријаш и није завршио свој живот на Ровинама, већ следеће 1396. могао је да погине на Никопољу, где је мноштво европских племића завршило живот. Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 62**.** У сваком случају Андријаш није више био жив 1399. године када Дмитар сам подиже преостали новац на име Марка.

[34] Петерковић, *Исписи*, кутије 24-25; Gelchich - Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 724; Jorga, *Notes et extraits II*, 79; Ћирковић, *Поклад,* 153-155 н.1.

[35] По споразуму поводом Задарског мира Дубровник је сваке године био дужан да да трибут угарском краљу у висини од петсто дуката, чија је исплата везивана за месец март. Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-1*, Зборник за ИЈК 2 (1934), 84-85 Бр. XLVII; J. Gelchich- L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 108-110; Foretić, *Povjest Dubrovnika I*, 132-133; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 17-18, 46.

[36] По читању К. Јиречека стара одлука од 10. јула 1380. године је одбачена и Дмитру је истог дана исплаћен угарски трибут, а по Д. Динић-Кнежевић, одлука о томе је прихваћена са малом већином од 38:32 гласа. *Зборник К. Јиречека I,* 383 н.132; Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 61 н.13. Ова одлука од 6. августа 1394. другачије гласи у збирци *Diplomatarium Ragusanae*, као и у исписима М. Пе-

обзиром на то да је сличан предлог у вези са трибутом изнесен још 2. августа, Дмитар је вероватно већ крајем јула стигао у Дубровник.[37]

Током овог боравка у Дубровнику, Дмитар је подигао и остатак депозита краља Вукашина, који је остао још 1394. године да чека Марка. У међувремену Дмитар је постао једини преостали наследник овог новца.[38] Након што је затражио депозит, на име Марка, Општина је одлучила да му исплати новац под условом да начини потврду о исплати, која ће укључивати клаузулу да ће он Дмитар бити одговоран у случају да неко други буде тражио тај новац. Потврда је требала бити начињена у форми као оне из 1394**.**[39] Остатак поклада био му је исплаћен тек почетком септембра,[40] након чега је Дмитар је одвезен лађом до Сења, економског излаза Угарске на море.[41]

терковића. J. Gelchich-L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 724. Ову одлуку је М.Петерковић преписао на три места из *Реф.XXXI*, са ф.193а. М. Петерковић, *Исписи*, кутија 24, фасцикла 3/лист 105; фасцикла 7/2 лист 21; кутија 25 лист 37 (питање Босне и Србије) По том читању одлука о поништавању старе од 10. јула 1380. је одбачена пошто није имала две трећине са 38:70 гласова, а Дмитру је обећано да ће му трибут за ту годину бити исплаћен на основу *litteram praeceptoriam et expeditoriam ab nostro rege Hungariae in forma consueta* (признанице и наредбе од нашег угарског краља, у уобичајној форми)**.** Нисмо били у могућности да проверимо ниједну од ових одлука донесених за време Дмитровог боравка у Дубровнику 1399. године. Током истог месеца, после 24. августа, трибут је исплаћен Дмитру. Петерковић, *Исписи*, кутија 24, фасцикла 7/2 лист 74 (*Реф.XXXI*, ф.193а) Без обзира на чињеницу да ли је ова одлука из 1380. била примљена или одбачена, још раније било је случајева да се заобилази. Овај трибут на основу *litteram expeditoriam* дизао је Павле Гундулић све до своје смрти 1384.године, а за време краља Жигмунда дигло га је 1398. друштво Марина Буниħа**.** М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I,* Београд 1957, 49, 224, 245, 283; *II*, Београд 1966, 154-155 (= М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I, II*); М. Петерковић, *Исписи*, кутија 24, фасцикла 7-2 лист 22; В.Форетић, *Повјест Дубровника I*, 300 н.344; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 61 н.11.

[37] Одлуком од 2. августа сенат је одлучио да предложи Великом већу да одобри да трибут угарском краљу Жигмунду буде исплаћен ономе који *cuilibet portandi expeditoriam regis*. М. Петерковић, *Исписи*, кутија 24, фасцикла 3/лист 105; фасцикла 7/2 лист 21 (*Реф.XXXI* ф.135а).

[38] С. Ћирковић, *Поклад,* 156-157 н. 14,15.

[39] К. Јиречек наводи ову одлуку под 6. августом, а М. Петерковић под 7. *Зборник К.Јиречека I,* 383 н.132; М. Петерковић, *Исписи*, кутија 24, фасцикла 7/2 лист 74**;** кутија 25 лист 37 (питање Босне и Србије) (*Реф. XXXI* ф.135а); Ћирковић, *Поклад,* 156-158.

[40] Поклад је Дмитар подигао 2. или 4. септембра. К. Јиречек је ову одлуку прочитао под 2. септембром, а М. Петерковић под 4. *Зборник К. Јиречека I,* 383 н.132; М. Петерковић, *Исписи*, кутија 25, лист 37 (питање Босне и Србије) (*Реф.XXXI* ф.66 б);

[41] Ова одлука је под истим датумом, 29. августом наведена и код К.Јиречека и код М. Петерковића. *Зборник К. Јиречека I,* 383 н.132; М. Петерковић, *Исписи*, кутија

Већ следеће 1400. Дмитар је поново боравио у граду, о чему податке даје писмо војводи Хрвоју од 8. априла.[42] У ово време односи краља Жигмунда и Босне били су заоштрени, и Босанци су радили на успостављању веза између Турака и Жигмундовог противкандидата на престо, Ладислава Напуљског. Међутим, турско посланство задржано је на царини у Дријевима, на Неретви. У овом писму Дубровчани се правдају Хрвоју обавештавајући га да то није учињено са њиховим знањем и да ће открити ко је то учинио. Истовремено му дају на знање да је у то време у граду боравио *Dmitary kraleviky*[43] који је молио Општину да не пропусти ово турско посланство. Дубровник се оглушио о молбу и пропустио је посланство да прође кроз град.[44]

Иако разлог Дмитровог боравка у овом граду пре 8. априла 1400. није познат, може се наслутити. Пошто се Дмитар опет спомиње у дубровачким записима 20. децембра 1402.[45] као и марта 1403. у вези с угарским трибутом, чија се исплата везивала за месец март,[46] вероватно је и те године из истог разлога долазио у Дубровник.

24, фасцикла 3/96 лист 33 (*Реф.XXXI ф.195 б*).Од Дубровника до Сења су постојала два пута. Копнени је ишао преко Босне и северозападне Србије на Сремску Митровицу, а затим по потреби и за Будим. То је био и бржи пут који су користили дипломатски курири и трговци. Други, поморско-копнени, састојао се из две етапе: лађом до Сења или Задра, па затим копном до Загреба. Иако дужи, овај пут је био безбеднији, па су се њиме кретала посланства са поклонима и важне личности. Б. Храбак, *Дубровчани и њихове везе са Београдом и Србијом (1300-1541)*, Годишњак града Београда XXVII (1980), 57-58.

[42] М. Пуцић, *Споменици српски I*, 28-29 Бр. 52; *Повеље и писма I-1*, 448-449 Бр.459; *Писмо великом војводи Хрвоју.*

[43] Наследници краља Вукашина, понели су неформално презиме Краљевић, које своју историјску подлогу има у крунисању њиховог оца, Вукашина за краља 1365. године. Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула,* Расковник 87-90 (1997) 30-34.

[44] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 185,194; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем веку*, Сарајево 1987, 120.

[45] У вези с одлуком Већа Умољених од датума 20/22. децембар 1402. у вези примања трибута Н. Јорга наводи да се Дмитар јавља у име краља Жигмунда, док К. Јиречек наводи одлуку од 20. децембра, из које сазнајемо да угарски трибут треба да дигне у име господина Дмитра сер Рафаел Гучетић, као да о томе постоји не само наредба и признаница краља Жигмунда, већ и писмо господина Дмитра. Нисмо сигурни на коју годину се односи давање овог трибута, пошто је код К. Јиречека дошло изгледа до грешке, јер се спомиње трибут за месец март 1390. N.Jorga, *Notes et extraits II*, 86; *Зборник К. Јиречека I*, 384 n.134. Можда је био у питању цензус за 1403. годину, који је 1403. дигао већ споменути Рафаел у име Дмитра. Види напомену испод.

[46] Ј. Тадић, *Промет путника*, 52 н.3. О марту као уобичајеном месецу за исплату трибута види напомену 35.

Изгледа да је Дмитар том приликом боравио у граду и у својству посланика између угарског краља и Дубровника. Односи између Дубровника, као угарског поданика и Босне већ су били заоштрени. Још марта 1399. Дубровник је одбио да да барут, бомбарде и самострелe војводи Хрвоју, изговарајући се да их нема.[47] Током 1400. напетост је порасла, док је Жигмунд био заузет сукобима у Угарској, где је од стране племства био и затворен током 1401. године.[48] Изгледа да је у тој ситуацији Општина на неки начин посредно окривљавала Дмитра, као могућег узрочника застоја турског посланства у Дријевима. У своју одбрану, износила је чињеницу да и поред Дмитрове молбе, посланство није било задржано у граду, тако да није било повода ни да буде задржано на царини у Дријевима, као и да Општина не жели да се меша у сукобе угарског краља, Босне и Турака.[49]

После овог датума не знамо да ли је Дмитар поново боравио у Дубровнику. Када је краљ Жигмунд почетком 1402. послао двојицу својих поданика у град, Општина им је потврдила заклетву верности, а средином јуна 1403. године дошло је до рата, између босанског краља Остоје и Општине, који је трајао до 1404.[50] Током овог рата Дмитрово име се јавља два пута у вези с угарским трибутом, у одлуци од 20. децембра 1402. године, када се са овлашћењем да у његово име дигне трибут јавља Рафаел Гучетић, син Марина Гучетића, и марта следеће, када је Рафаел у име Дмитра подигао овај новац.[51]

---

[47] Г. Шкриванић, *Рат босанског краља Остоје са Дубровником*, Весник војног музеја 5 (1958), 37

[48] Ст.Станојевић, *Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века,* Београд 1901, 6-7 (= Ст.Станојевић, *Пипо Спано*); С. Ћирковић, *Историја Босне*, 194-197.

[49] М. Пуцић, *Споменици српски I*, 28-29 Бр. 52; *Повеље и писма I-1*, 448-449 Бр.459; *Писмо великом војводи Хрвоју.*

[50] Почетком 1403. Жигмундов бан Павле Бешењи поражен је у Хрватској, а племство од Приморја до Драве признало је власт његовог супарника на угарски престо Ладислава Напуљског. У то време Жигмунд је бораво у Чешкој, а Дубровчани су покушавали да одгоде ратне сукобе, ради чега су писали властели босанског краља. Ипак, краљ Остоја је средином јуна напао Дубровник. С.Ћирковић, *Историја Босне*, 195-203. О току овог рата види: G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom* 35-60; V. Foretić, *Povjest Dubrovnika I*, 170-171, 259-261; V.Ćorović, *Historija Bosne I*, Beograd 1940, 369-380 и даље; *Историја Мађара*, 130-131.

[51] Види нап. 45 и 46. Рафаело Гучетић био је син Марина Гучетића и Бјеле, кћери Николе Буће. Породица Гучетића (Пикураревића) спадала је међу првих пет најутицајнијих и најјачих родова властеле дубровачке, не само у XIV већ и у XV веку. Били су моћна племићка породица, која је одржавала трговачке везе са Италијом, Србијом, Босном и Угарском. Марин Гучетић био је једна од најзначајнијих личности XIV века. Једно време провео је и на месту протовестијара цара Душана, а био је и веома утицајан на угарском двору краља Лудовика. О Гучетићима види

Последњи спомени трибута пре јављања Дмитра као овлашћеног лица од краља Жигмунда везани су за 1396. и за 1398. годину. Крајем децембра 1396. угарски краљ је на свом повратку после Никопољске битке, боравио у Дубровнику. Том приликом исплаћен му је данак за 1396. и 1397. годину.[52] За 1398. одлуком Великог већа од 12. априла допуштено је Марину Буниђу да заједно са друштвом прими трибут за ту годину.[53] После 1403. Дмитрово име се више не спомиње у дубровачким записима. Поново спомен трибута имамо из 1410. године када је Жигмунд захтевао да му се исплати трибут за осам година закључно са мартом 1414. Из овога сазнајемо да овај трибут није исплаћен од 1406. године.[54]

Иако без савремених сведочанства не можемо да потврдимо, могуће је да је и за време, од 1404. до 1406. године, овај трибут исплаћиван на име Дмитра. Можда му га је краљ Жигмунд, као некад краљ Лудовик Петру Гундулићу уступио као плату,[55] ако не до 1406. онда бар за раздобље од 1399 до 1403. У прилог овом мишљењу ишла би чињеница да овај трибут 1403. диже Рафаел Гучетић, не у име краља, већ у име господина Димитрија, који је по том питању и сам писао Општини.[56]

М. Медини, *Дубровник Гучетића*, Београд 1953; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 20, 233-250 (= И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*); В. Крекић, *О проблему концентрације власти у Дубровнику у XIV и XV веку*, ЗРВИ 24-25 (1986), 397-406. Главно пословање синова Марина Гучетића било је везано за извоз соли и увоз бакра, посебно из босанских рудника, у вези с чим су склопили изузетно повољне уговоре са Општином. М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ III (1955) 137, 142-145.

[52] J.Gelchich-L.Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 714-715,718; М. Петерковић, *Исписи,* кутија 24, фасцикла 2/95 лист 51/166 (*Реф.XXX ф.94а*); фасцикла 3/96, лист 38, 114 (*Реф.XXX ф.94а,б*); Ф. Шишић, *Војвода Хрвоје Вукчић Хрватинић и његово доба (1350-1416)*, 115; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 49.

[53] Велико веће је одлуком од 12. априла 1398. допустило да Марин Бунић са друштвом дигне трибут за ову годину на основу признанице краља Жигмунда. М.Петерковић, *Исписи,* кутија 24, фасцикла 7/2 лист 22 (*Реф. XXXI ф*.165а)

[54] V. Foretić, *Povjest Dubrovnika I*, 168-169; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 74 н.3;

[55] У име краља Лудовика ова трибут дизала су браћа Петар и Андрија Гундулић. Петар је истовремено био и представник дубровачке општине и службеник угарског краља, а од 22. маја 1373. Лудвик је одобрио да се Петру овај трибут исплаћује док год је у његовој служби. Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-1*, 107-108 Бр. LVII; М. Динић, *Одлуке већа I,* 49, 224, 245, 283; *II*, 154-155; В.Форетић, *Повјест Дубровника I*, 300 н.344; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 61-62.

[56] Ако је Дмитар само подизао трибут у име краља Жигмунда, поставља се питање зашто се Рафаело Гучетић јавља у име Дмитра, а не у име угарског краља. Види нап. 45 и 46.

У међувремену, Дмитров статус у Угарској се променио. Већ из 1404. имамо две оригиналне сачуване повеље Димитрија, на латинском језику, из којих сазнајемо да је у постао кастелан града Вилагоша (*Világosvár*) (данас ***Şiria*** у Румунији) и жупан Зарандске жупаније (данас Арадска жупанија).[57] Е. Пал сматра да је на овај положај Дмитар ступио 1404. године,[58] док П. Рокаи тај датум помера на 1401.[59] Иако не знамо тачан датум његовог успона на двору угарског краља, вероватно је да се то догодило после 1401. године, јер се пре тога Дмитар јавља без икакве титуле у дубровачким документима. С обзиром на чињеницу да су Дубровчани били добро обавештени, сигурно би поред његовог имена то на неки начин назначили. У одлуци од 20. децембра 1402. они га не називају само сином краља Вукашина, већ и *dominus Dimitrius*.[60]

Овом новом службом Дмитар је вероватно награђен за своје претходне заслуге, можда после Жигмундовог ослобођења из затвора, 1401. године.[61] Ипак, треба имати у виду да је он само вршио службу у овом граду и жупанији,[62] за разлику од деспота Ђурђа, коме је краљ Алберт II после првог пада Деспотовине 1439. године, даровао Вилагош са 110 села, као и друге поседе. Управљање жупанијом доносило је приходе од скеларине, царина и суђења. Деспот Стефан Лазаревић имао је права жупана сатмар-

[57] A. Áldásy és L. Thallóczy, *МНН* XXXIII, 45-46 Бр.97-98. После сазивања угарског Темишварског сабора, октобра 1397. године, краљ Жигмунд почео је да крњи права племства, довођењем странаца не само на више, већ и на ниже положаје, попут положаја кастелана. *Историја Мађара*, 128.

[58] E. Pál, *Magyarország világi archontológiaja 1301-1457 I*, Budapest 1996, 240, 459 (= E. Pál, *Archontológiaja I*).

[59] P. Rókay, *A szerben betelepűlése Magyarországra a XV században*, 54.

[60] *Зборник К. Јиречека I,* 384 н.134. Реч *господин*, се у почетку јавља као додатак владарским и другим титулама, а после повлачења Стефана Драгутина са престола, након уговора у Дежеву 1282. године, почиње да се користи као замена за краљевску титулу. Временом добија посебно место у владарској идеологији и постаје део интитулације. Придодаје се не само уз владарске титуле, већ и уз нижа звања. *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 121(Р. Михаљчић); Р. Михаљчић, *Господин. Владарске титуле обласних господара*, Сабрана дела VI, Београд 2001, 104-113.

[61] Види нап. 48 и 50. О окупљању одане властеле око краља Жигмунда види М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред,* ИГ 1-2 **(**1990-92) 17; *Историја Мађара*, 129-130.

[62] Крајем 1403. године, а свакако пре априла 1404. деспот Стефан Лазаревић постао је вазал краља Жигмунда, после преговора које је у име краља водио Пипо Спано. Тада Стефан добија на управу Београд са Мачвом. Тек после завршетка ратовања у Босни 1410. године, деспот добија у посед Сребреницу. V. Foretić, *Povjest Dubrovnika I*, 179; Ј.Калић, *Срби у позном средњем веку*, 66-68; А.Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 53, 117-118.

ске, бодрошке и торонталске жупаније, а деспот Ђурађ Бранковић је у почетку именовао жупана за сатмарску жупанију, док му то право није одузео краљ Владислав.[63] Награђивање службом није било ништа ново, о чему сведочи случај великаша Петра Перењија, који је стекао поседе и титуле, не само учешћем у Никопољској битци, већ и у нападима на српску територију.[64]

Као кастелан зарандске жупаније и кастелан Вилагоша, Дмитар је вршио судску власт у тој области. Обе његове повеље писане су у *Zynike (Szineke)*, у размаку од 15 дана. Прва повеља писана 1. септембра 1404. године, издата је поводом нерешеног спора између Ладислава, сина Андрије Гике из Панкоте и Алексија, сина Димитрија од Есклега. Из повеље сазнајемо да је Ладислав тужио Алексија, (од ког је требало да добије или дворедне винограде или 10 марака, после 5. маја те године), за непоштовање овог договора. Спор није решен пошто Алексије није учинио ништа од договореног.[65] Као што нас обавештава Дмитрова друга повеља од 15. септембра исте године, такође писана у *Zynike*, овај дуготрајан спор, коначно је решен.[66]

После овог датума, Дмитра поново не можемо да пратимо све до 1407. Из ове године потиче повеља краља Жигмунда од 30. јуна, писана у Будиму за Дмитра, у којој му се Жигмунд обраћа као свом вазалу са *viro magnifico ac spectabili Demetrio filio Wlkasini regis*. Угарски краљ упозорава Дмитра да не отима стоку у Панкоти и да престане да чини насиље на имању покојног Иштвана Лошонција, сина бана Жигмунда, Ладислава Лошонција. У супротном мораће да пошаље војску на њега. Такође, опомиње га да надокнади почињену штету.[67]

---

[63] Јиречек, *Историја Срба II*, 355-357; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 322-327 (С. Ћирковић) (= *Историја српског народа II*); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 95, 216, 599-601 (= М. Спремић, *Деспот Ђурађ*); *Историја Мађара*, 27-29. Ј.Радонић сматра да се прва група Срба населила у зарандској жупанији још у време краљевића Дмитра, ако не и пре. Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 23; Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1988, 430. У сваком случају српско становништво боравило је на поседима деспота, који су више волели да за своје чиновнике узимају Србе, него Угре. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 357.

[64] С. Ћирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995) 13-22.

[65] A. Áldásy és L. Thallóczy, *МНН* XXXIII, 45 Вr. 97; D. Csanki, *Magyarország főrtenelmi főldrajza a hunyadiak korában*, Budapest 1890, 744; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, Старинар 3 (1924-25) 39.

[66] A. Áldásy és L. Thallóczy, *МНН* XXXIII, 46 Бр. 98. Иза личности Елексија од Хустелека, крије се заправо личност Алексија, сина Димитрија од Есклога, о ком говори и претходна повеља. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 39.

[67] A. Áldásy és L. Thallóczy, *МНН* XXXIII, 48-49 Бр. 103; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 39-40; D. Csanki, *Magyarország főrtenelmi főldrajza a hunyadiak korában*, 722;

Услед недостатака извора не можемо да тврдимо како се овај сукоб завршио, као ни да ли је Дмитар остао на месту кастелана Вилагоша и жупана Заранда. Сукоби између владара и његових вазала нису били ретки, а међусобне пљачке биле су свакодневница.[68] Е. Пал датује његов боравак на овом месту до 1408. године,[69] док П. Рокаи помера ово време на 1407.[70] Пошто Жигмундова повеља потиче од 30. јуна 1407. Дмитар је сигурно остао у овој служби бар до почетка јула те године, ако не и касније.[71]

Иако датум и разлог смрти Дмитра нису познати, пресуда Павлу де Деречке и Лаврентију де Мајза омогућава нам да нађемо *terminus ante quem* за његову смрт. Ово суђење које је трајало дуго завршено је тек 29. јула 1412. године. Први датум који се у овом документу у вези с почетком овог суђења помиње је *feria secunda proxima post festum Beati Francisci*, који се односи на претходну 1411. и говори о пљачкању на поседу бискупа Штибора *Nyemegteleke*. Из исте пресуде сазнајемо да је пре напада на овај посед, у време смрти покојног Дмитра, кастелана Вилагоша, опљачкан и бискупски посед, Жомбољ. Пошто је св. Франциско падао те године 4. октобра, први понедељак после овог празника је 5. октобар 1411. године. Пре

Војводина од најстаријих времена до Велике сеобе. Уредник Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 205. О бану Ладиславу Лошонцију види: Ћирковић, *Историја Босне*, 160-161.

[68] О овим сукобима говори и повеља краљевског судије Симона де Розгоња манастиру у Сексарду у виду пресуде против Павла, сина Лаврентија (Лауренција) де Деречке и Лаврентија де Мајза, из које сазнајемо да је до отимања и пљачке дошло и на поседима бискупа Штибора, прво у Жомбољу (Zsomboregyháza, Zsomboly- Sombol), а затим и на поседу *Nyemegteleke*. D. Csanki, *Magyarország főrtenelmi főldrajza a hunyadiak korában*, 741; Wenzel, *Stibor Vajda,*148-149.

[69] Као жупан зарандске жупаније 1409. године јавља се Пипо Спано (Ozora, Filip de Sholaris), а од 1410-1420. место кастелана Вилагоша и жупана зарандске жупаније добио је његов фамилијар Лаврентије, син Балинта де Мајза. Ст. Станојевић, *Пипо Спано,* 1; Pál, *Archontológiaja I*, 240, 308,459; *II*, 152, 180; *Историја Мађара*, 132.

[70] Rókay, *A szerben betelepűlése Magyarországra a XV században*, 54.

[71] У случају да није испоштовао жеље свог краља, вероватно би му били одузети поседи на којима је вршио службу. Деспот Стефан Лазаревић имао је неприлика са бискупом ердељским због десетка, који је у Сатмару узимао за себе, а деспоту Ђурђу краљ Владислав је одузео поседе, међу којима се налазио Вилагош. Том приликом краљ Владислав је оптужио деспота и тиме да су његови кастелани пустошили поседе и добра краљу верних племића. Касније је овај сукоб изглађен и деспоту су враћени поседи. Јиречек, *Историја Срба II*, 357; *Историја српског народа II*, 327; Спремић, Деспот Ђурађ, 235-236, 261. Изгледа да је и сукоб између краља Жигмунда и Дмитра изглађен, пошто је Дмитар још извесно време остао кастелан Вилагоша, ако не и зарандски жупан, о чему сведочи већ спомињана повеља краљевског судије Симона де Розгоња. Већ 1409. године као нов жупан јавља се Пипо Спано. Види нап. 68 и 69.

овог датума опљачкан је посед Жомбољ. Пошто се у овој пресуди Дмитар јавља као кастелан Вилагоша, вероватно је вршио ову службу све до своје смрти. [72]

Као зарандски жупан јавља се већ 1409. Пипо Спано. Нема података ко је у то време вршио службу кастелана Вилагоша. Пошто се на овој функцији јавља 1410. Лаврентије де Мајза, напад на посед Жомбољ морао је да се догоди пре ове године.[73]

Ове чињенице омогућују нам да сузимо време Дмитрове смрти. Последњи пут Дмитар се као жив спомиње 30. јуна 1407. године, а први пут као покојник у време напада на посед Жомбољ, односно пре 1410. године.

О могућем разлогу Дмитрове смрти, обавештење нам даје једино М.Орбин, који говори да је Дмитар као и његови отац, стриц и старија браћа Марко и Иваниш погинуо у борби са Турцима. Иако без провере у савременим изворима не можемо да прихватимо овај податак,[74] не можемо ни да га у потпуности одбацимо. Као вазал Дмитар је имао обавезу да учествује у рату за краља, као и да да одређен број војника за походе.

Ипак немамо никаквих сведочанстава за његово учешће у походима. Ако је и учествовао у бици на Ровинама, нема података да је суделовао у Никопољском сукобу. После овог пораза током децембра Жигмунд је боравио у Дубровнику, али се Дмитрово име не спомиње у записницима Већа. Да се тада налазио са Жигмундом Дубровчани би то сигурно забележили.[75] Последњи пут у Дубровнику био је присутан пре 8. априла 1400. године.[76] Након тог датума, крајем децембра 1402. у његово име се јавља као заступник Рафаел Гучетић, који је подигао и угарски трибут у име Дмитра марта следеће 1403.[77] Изгледа да Дмитар није био у могућности да подигне овај цензус у то време. Те исте године Жигмунд је боравио у Чешкој, а војску коју је послао јуна 1404. године на Босну предводио је ма-

[72] Из већ споменуте пресуде против Павла сазнајемо да је он заједно са Лаврентијем де Мајзом у време смрти покојног Димитрија, сина краља Вукашина, кастелана Вилагоша, запленио у бискупском поседу Жомбољ десетак од вина, нешто грађевинског дрва чији су део и запалили, а кравама су угазили и уништили покошене ливаде. Пошто је посед Жомбољ опљачкан и уништен пре напада на бискупов посед *Nyemegteleke,* вероватно је између старог и новог напада на бискупове поседе протекло извесно време. Можда су ови сукоби са бискупом Штибором из претходних година започели још за живота Дмитра, као кастелана Вилагоша. Види нап. 68.

[73] Види нап. 69 и 72.

[74] Орбини, *Краљевство Словена*, 55; С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*. Орбини, *Краљевство Словена,* 315.

[75] Види нап. 52.

[76] Види нап. 42 и 44.

[77] Види нап. 45 и 46.

чвански бан Иван Моровићки. Дмитар је вероватно у то време боравио у Угарској. Пошто имамо две његове сачуване повеље из септембра 1404. сматрамо да он није учествовао у овом походу на Босну.

После 1407. Жигмунд је водио низ похода на Босну, који су истовремено били управљени на Турску, са којом је Босна одржавала дипломатске контакте. Већ у току јуна, угарски краљ спремао је војску за рат у Босни. Одмах по повратку са овог не тако успешног похода Жигмунд је започео нове припреме за даље ратовање са краљем Остојом. На његову молбу, папа Гргур XII позвао је хришћански свет у свети рат против Турака и неверника под угарским краљем. Али заправо Жигмунд је повео војску на Босну, називајући је јеретичком земљом. Крајем септембра 1408. победио је босанску војску и направио покољ властеле. Нов поход у Босну предводио је поново сам краљ септембра 1410. године, а у њему је учествовао и деспот Стефан Лазаревић, који је за то следеће 1411. награђен Сребреницом.[78]

Истовремено са ратовањем у Босни, краљ Жигмунд се 1409. умешао у сукобе унутар породице Лазаревића. У фебруару те године, кнез Вук Лазаревић напао је брата уз помоћ Турака. Деспоту Стефану, Жигмунд је послао помоћ на челу са Пипом Спаном, а почетком маја дошао је и сам угарски краљ са војском.[79]

Ако прихватимо исказ М.Орбина да је Дмитар погинуо у борби против Турака, као једина могућност, остаје сукоб у деспотовини 1409. Те године као нов жупан Заранда јавља се Пипо Спано, а Дмитру се губи траг. Поново његово име бележи пресуда од 29. јула 1412. из које сазнајемо да је Дмитра задесила смрт пре 1410. године.

Током свог боравка у Угарској Дмитар је задржао добре односе са Дубровчанима,[80] посебно са родом Гучетића, чији се представник Рафаело јавља као његов посланик у записима Већа за 1402. и 1403. годину.[81] Можда односи ове две породице потичу још из времена када је Клемент Марин Гучетић (Драгоје Гучетић) постао један од епитропа тестамента синова Павла Барабића. Са њим су у контакт дошли Андријаш и Дмитар, ако

[78] Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 15-18, 24**.**
С. Ћирковић, *Историја Босне*, 205, 207-213.
[79] Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи,* 19; Ст. Станојевић, *Пипо Спано,* 9; *Историја српског народа II*, 81-82 (Ј. Калић); М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, 19; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 66, 73-74; А. Веселиновић, *Држава српских деспота* 119; *Историја Мађара*, 131.
[80] Дмитар је био познат Општини од раније, као син краља Вукашина, о чему сведоче спомени његовог боравка у граду. Види напред.
[81] Види нап. 45 и 45.

не пре, онда сигурно лета 1394. године, када дижу депозит свог оца.[82] Ова веза са Рафаелом добија на снази, пошто после смрти свог најстаријег брата Клемента 1397. године, Рафаело као следећи брат по старости преузима примат над породичним пословима. Истовремено врши дипломатску службу за свој град, током које се више пута сусретао са краљем Жигмундом.[83]

*

Од смрти свог оца, српског краља Вукашина, Дмитар Краљевић прешао је дуг и необичан пут. Напустивши после више од двадесет година очеве поседе, са братом Андријашем, постао је не само први познати исељеник, већ и први поданик краља Жигмунда, из слоја српске феудалне господе. По доласку у Угарску, уклопио се у феудални систем, постао вазал и добио поседе на управу. Живот је вероватно изгубио вршећи службу за угарског краља. Нема података да је за собом оставио потомке.

Aleksandra Fostikov

About Dmitar Kraljević

Summary

Dmitar Kraljević, the youngest son of the Serbian king Vukašin and queen Jelena was born after 1345. In the charter to Ragusans dated from April 3rd 1370, Vukašin mentioned only his wife Jelena and elder sons Marko and Andrijaš. Dmitar was not mentioned, since he was still a child.

After the death of king Vukašin, and the despot of Ser, Jovan Uglješa, in the battle at the Marica river on September 26th 1370, the successors of this house were left at the small territory in western Macedonia. They have ruled together, by the system of divided family rule. Dmitar probably remained at the court of his mother, queen Jelena-Jelisaveta. The only one inscription that mentioned him in this period is the one from 1376/77 in the Church of St. Demetrius near Skoplje. Good relationship between brothers, at least in the period before the battle of Kosovo, is testified by the agreement of the exchange

[82] Ћирковић, *Поклад,* 153-163.

[83] Gelchich - Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 127-131, 195-200,714-715,718; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-1*, 273 Бр. CXXXIV; М.Петерковић, *Исписи,* кутија 24 фасцикла 2/95 лист 51/166 (*Реф. XXX ф.94а*); фасцикла 3/96 лист 38, 114 (*Реф.XXX ф.94а,б*); Ф. Шишић, *Војвода Хрвоје Вукчић Хрватинић и његово доба (1350-1416)*, Загреб 1902, 82, 115, 221-222; I. Manken, *Dubrovački patricijat,* 20; V. Foretić, *Povjest Dubrovnika I*, 176-177; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 75.

of the villages between Marko and Andrijaš. It was described in the founders inscription in the St. Andrew's church, finished in the spring of 1389 at the latest.

The conflict happened after the meeting in Ser with sultan Bayazit I in winter of 1393/94. Contrary to king Marko, who remained loyal to Bayazit, Andrijaš and Dmitar refused to serve the Turkish sultan. By the end of July of 1394, they have built the deposit of their father Vukašin in Dubrovnik, and afterwards went to serve Hungarian king Zsigmund. As early as in the next year, 1395, the brothers were at the opposed sides in the battle of Rovine. During this conflict, king Marko died, and possibly Andrijaš as well.

New sources about Dmitar date back from 1399 when he stayed in Dubrovnik. Then Dmitar took the Hungarian tribute on behalf of king Zsigmund. At the same time he received from the Dubrovnik Municipality the rest of the money from the deposit of king Vukašin. As early as in spring of 1400, Dmitar was in this town again, not only to collect the tribute, but as a diplomatic representative of Hungarian king. Dmitar's name appeared again in connection with Hungarian tribute in December 1402, as well as March 1403, when Rafael Gučetić, son of Marin Gučetić, collects the census on behalf of Dmitar. It seems that the king Zsigmund renounced this tribute to Dmitar, perhaps as a pay.

In the meantime, as we have learned from the two of his preserved original charters, Dmitar was the *župan* of Zarand and castellan of Vilagoš. This region Dmitar probably got at the latest until December 1402, when Ragusans addressed him as *dominus Dmitrius*. He held these posts most likely until his death.

As a vassal, Dmitar served in the army for his king. There are no sources to prove his engagement in the campaign against Bosnia. He died after June 30th, 1407 and before 1410. He probably died during struggles of 1409, as vassal of the king Zsigmund, at the side of despot Stefan Lazarević, against despot`s brother Vuk and the Turks. During his life in Hungary he had good relations with Ragusans, especially the Gučetić family.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 67-91
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 67-91

Оригинални научни рад
Чланак примљен 23. 01. 2003.
УДК: 262. 12(497.16) : 949. 711 "14"

Катарина МИТРОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

КОТОРСКИ БИСКУП МАРИН КОНТАРЕНО И СРПСКА ДЕСПОТОВИНА*

Међу прелатима на обали Зете у 15. веку најзначајније место заузимао је которски бискуп Марин Контарено (1429-1453).[1] О његовом животу и раду до доласка у Котор зна се врло мало. Д. Фарлати за њега каже да је рођен у Венецији и да је био из породице, која је била једна од најстаријих и најплеменитијих у Млецима. Та породица је својој отаџбини подарила више дуждева и велики број знаменитих људи («Venetiis natus e gente Contarena, inter patritias Venetas familias aeque vetustissima ac nobilissima, quae plures Duces, et viros innumerabiles omnium virtutum ac laudam genere clarissimos patriae dedit»).[2] У исправи од 10. јуна 1451. године, из које се сазнаје да се Марин Контарено кандидовао за упражњено место бискупа Виђенце, пише: «Reverendus pater dominus Marinus Contareno Episcopus catarensis quondam ser Danielis, qui fuit frater quondam ser Antonii Contareno procuratoris».[3] Дакле, био је син извесног Данијела, који је био брат у то време већ покојног прокуратора Антонија. Овај је добро познат у историј-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Србија и суседи (Византија, Турска, Угарска и Италија) у XIV и XV веку* (Ев. бр. 1650).

[1] Марин је у которским документима увек означен као «Contareno». Да је то исто што и «Contarini» види J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta* у томовима који се односе на време од 1392. до 1453. године; Уп. такође O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München 2001, 368-371. Осим тога, у капитули коју је которска делегација донела у Колеђо 20. јула 1451. године, бискуп је за самог себе рекао: «Suplico Jo Marin Contarini..» J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta* (= AAV), Pars III, Tomus XXI, München 1975, 64-70 (n. 5716)

[2] D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, Venetis 1800, 460.

[3] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 41 (n. 5697).

ским изворима с краја 14. и из прве половине 15. века. Тај «Antonius quondam Marini» био је од 1392. до 1397. године «sapiens ordinum», затим у периоду 1407-1415. «sapiens consilii», и на крају, у годинама 1417-1423, «procurator sapientes consilii».[4] Од 1426. године поново је био «sapiens consilii», а нешто касније и «procurator sapientes consilii». У исправи од 31. децембра 1444. године, међу «Electi Sapientes terre firme», наведен је и «Andreas Contareno quondam ser Antonii procuratoris».[5] Од 1445. до 1447. године исти Андреа Контарено јавља се у изворима као «sapiens terre firme».[6] По свему судећи, био је блиски рођак которског бискупа.

Чини се да долазак Марина Контарена на бискупску столицу у Котору није био случајан. Та венецијанска племићка лоза, подељена у многобројне огранке, била је увек присутна у Албанији. Већ пред крај 13. века њени чланови трговали су у јужној Албанији, док су у 14. веку важили за водећу трговачку кућу у Валони. Од 15. века поједини припадници ове породице налазили су се на важним функцијама у млетачком систему власти који се изграђивао на јужним обалама источног Јадрана. Провизор Микеле Контарини је 1392. године, заједно са Пјетром Квирином, запосео Драч. Извесни Бартоломео Контарини је 1409. био провизор Љеша, док је Албано Контарини био кнез и капетан Скадра 1416/1417. године, када је извршен катастарски попис скадарске области. Од 1408. до 1430. у Млетачкој Албанији деловала су тројица трговаца из ове породице: Мадалино, Пјетро и Ђовани. Углавном су трговали сољу у Љешу и тканинама у Валони, а понекад су обављали и чиновничке дужности. Клан Контаринија био је најмоћнији четрдесетих година 15. века. Павле Контарини био је 1445. кнез у Котору, а од 1449. и кнез у Скадру. Захарија Контарини био је 1444. потест Дриваста, док је Ђовани Контарини обављао дужност баила Драча око 1446. године. Том низу угледника прикључио се и Марин Контарено, једини припадник ове породице који је дошао на високи црквени положај. Велики успех ове фамилије објашњава се њиховим темељним познавањем земље, људи и језика и великим искуством које су стекли у трговини и односима са балканским великашима.[7]

[4] Ј. Валентини је објавио обиље грађе о Антонију Контарену у томовима који се односе на период од 1392. до 1426. године.
[5] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XVIII, 279 (n. 5047).
[6] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XIX, 20-22 (n. 5066), 24-26 (n. 5069), 26-29 (n. 5070), 38-41 (n. 5080), 42-46 (n. 5082), 47-50 (n. 5084), 51-51 (n. 5087), 56-57 (n. 5091), 57-60 (n. 5092), 60-62 (n. 5094), 69-70 (n. 5099), 71-73 (n. 5100), 74-75 (n. 5103), 78-79 (n. 5107), 82 (n. 5110), 84 (n. 5112), 148-149 (n. 5192), 158-160 (n. 5201),236-238 (n. 5293), 253 (n. 5309), Pars III, Tomus XX, 1 (n. 5342), 9-10 (n. 5350), 26-28 (n. 5368), 28-29 (n. 5369), 143 (n. 5503), 143 (n. 5504), 200 (n. 5558), 204-205 (n. 5567), 237-239 (n. 5598), 276 (n. 5638).
[7] O. J. Schmitt, *op.cit.*, 369-371.

I

Папа Мартин V поставио је 11. јуна 1429. године Марина Контарена за которског бискупа. Нови прелат није се одмах запутио у Котор, већ је за свог генералног викара одредио Ивана Палташића.[8] Овај је, на основу овлашћења добијеног од бискупа 3. јула 1431. године, изабрао за свог заменика каноника Михаила Врањена,[9] ректора цркве Свете Тројице, која се налазила у близини града.[10] Марин Контарено појавио се у својој дијецези вероватно крајем 1430. или почетком наредне године, пошто су у фебруару и марту 1431. у Малом и Тајном которском већу донете одлуке чији је инспиратор сигурно био он. Чини се да је долазак Марина Контарена био срдачно прихваћен у Котору, можда и због његовог знаменитог порекла.[11] Све то не изненађујуће ако се има у виду стање какво је било за време два последња бискупа.

У време успостављања млетачке власти над Котором 1420. године бискуп је био Антон из Битонта, ранији опат старе бенедиктинске опатије Св. Ђорђа под Перастом. Он је умро у пролеће или лето 1421. године.[12] Наследио га је Рајмунд из Витерба, дугогодишњи гвардијан фрањевачког манастира у Котору. Умро је од куге већ у лето 1422, кад и први млетачки кнез Антонио деле Боколе. С овом годином започиње низ бискупа Млечана на челу которске дијецезе. Први од њих био је Франческо Павони, дотадашњи ректор парохије Св. Аполинара у Млецима. Бискуп је постао у јесен 1422. године, у време кад је за ванредног провизора изабран Марко Барбадиго. Павони је стигао у Котор тек за владе новог которског кнеза Стефана Квирина (1423-1425). Био је неуравнотежен и грамзив, што су савременици, посебно которска властела, приписивали његовом скромном грађанском пореклу. [13] Није презао ни од тога да посегне за драгоценостима, те је из ризница најстаријих которских цркава узео много скупоцених тканина, светих сасуда, богослужбених књига, па чак и десет златних и сребрних прстенова «li qual iera de nostra dona». У питању је било заветно прстење из колегијалне цркве Свете Марије, тзв. Collegiata, која је, по својој старини, значају и лепоти, долазила одмах иза катедралне цркве Св. Трипуна.[14] Већину тих предмета Павони је дао свом зету да их прода у

[8] O. Farlati, *op. cit.* VI, 460.
[9] *Ibid*, 460.
[10] «aedi suburbane Sanctae Trinitatis rectorem», *Ibid*, 460.
[11] A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 131.
[12] *Ibid*, 131.
[13] *Ibid*, 132-133; И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености, Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, (= Божић, *Которско-млетачки спорови*), 31-32.
[14] I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938 (= Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*), 57-58.

Дубровнику и Млецима. Осим тога, по свом нахођењу постављао је и смењивао канонике, а свима онима који би изразили незадовољство његовим поступцима претио је екскомуникацијом. Како је овај прелат убрзо постао предмет сталних тужби которских грађана, Млетачки сенат одлучио је да га дискретно уклони из бискупије. Павонију је сугерисано да се нагоди са тадашњим бискупом Аргоса у Грчкој, млетачким властелином Секундом Нанијем. Мало потом, дошло је до замене дијецеза, на шта је папа Мартин V дао свој пристанак.[15] Секундо Нани дочекан је у Котору с олакшањем. У то време которска бискупија имала је новчаних тешкоћа. Још се Павони непрестано жалио на недостатак новца, док се Секундо Нани, убрзо по свом доласку у Котор, задужио код трговца Марина Друшка, што је касније довело до судског спора.[16] Нани је одмах испољио амбицију да загосподари свим земљама које су, према исправама чуваним у Бискупском архиву, некада припадале которској мензи. На то му је Сињорија 31. августа 1425. године поручила да од њега захтева да ћути о том питању.[17] Секундо Нани је извршио реформу канониката. Нови статут которског каптола донет је 25. априла 1427. године. Одређено је да може бити највише 12 каноника. Сваки од њих добијао би пребенду у износу од 12 перпера.[18] За разлику од свог наследника, Нани је био одвише слаб да спроведе у дело своје замашне идеје. Умро је у првој половини 1429, јер је Марин Контарено постављен за бискупа 11. јуна исте године «per obitum D. Secundi ultimi Episcopi».[19]

По доласку у Котор Марин Контарено је желео да реши два крупна проблема. Прво, да поправи лоше финансијско стање дијецезе, и друго, да васпостави њену јурисдикцију над католичким парохијама у Деспотовини. За решавање првог питања био је изузетно важан увид у приходе и расходе цркава и манастира у граду и дистрикту. Уз то, требало је водити рачуна да за прокураторе буду постављана лица која ће бити у стању да воде и чувају пописе црквене имовине и да се старају о њеном очувању и умножавању. Током 1431. године которска већа донела су већи број одлука које су имале за циљ завођење реда у которској цркви. Иако се у тим одлукама нигде не помиње име бискупа Марина Контарена, донете су по његовом налогу.

Последњег дана фебруара 1431. године Мало и Тајно которско веће закључило је да су црквама више него потребни свете сасуде, богослужбене књиге, свештеничке одежде и други предмети, без којих се не

[15] Dabinović, *op. cit*, 132-133; И. Божић, *Которско-млетачки спорови*, 31-34.
[16] Dabinović, *op. cit*, 133.
[17] *Ibid*, 133.
[18] Farlati, *op. cit* VI, 458-459.
[19] *Ibid*, 460.

може чинодејствовати.[20] Због тога је прокураторима свих цркава у граду и дистрикту наложено да, под претњом казне од 25 перпера, поведу бригу о приходима богомоља које су им поверене на старање, како би прикупљени новац био употребљен за изградњу, поправку и опскрбу самих цркава.[21] Већ 5. марта већници оба Већа, наредили су свим паросима, опатима и ректорима да, под претњом казне од 25 перпера, израде и у градску канцеларију доставе попис свих добара својих цркава, тј. поседа, винограда, поља и кућа са свим правима, границама и уживаоцима, као и извештај о драгоценостима (сасудама, књигама, одеждама), црквеним дужницима и свим завештањима учињеним црквама.[22] Читав посао требало је да буде завршен до 23. априла исте године, тј. до Ђурђевдана. Тај «catasticum et inventarium generale» био би чуван у градској канцеларији, заједно са катастиком некретнина которског дистрикта, како се не би поново догодило да црквени поседи буду отуђени. Сутрадан, 6. марта 1431, та одлука прихваћена је у Великом већу.[23]

У одлуци Малог већа од 6. априла 1431. године истакнуто је да сва властела и грађани Котора много држе до поштовања моштију блаженог мученика Св. Трипуна, као и до поштовања земних остатака других светитеља, верујући да управо те реликвије чувају град. Тај светац бдије и над «његовим прејасним господством дуждом венецијанским» и његовом влашћу над Котором. Стога је одлучено да каноници катедралне цркве плаћају једног капелана, који ће три пута недељно служити свету мису у солари-

[20] «jura Ecclesiae pereant, et Ecclesiae non fabricentur, ut decent, nec fulciantur calicibus, libris, paramentis, et aliis necessariis secundum conditionem et valorem introitum... vel debent continuo celebrari» *Statuta et Leges Civitatis Cathari*, Venetis 1616, 367-368 (= *Statuta Cathari*); Farlati, *op. cit.* VI, 460.

[21] *Statuta Cathari* 368; Farlati, *op. cit.* VI, 460.

[22] «dedisse in scriptis Cancellario civitatis Cathari omnes possessiones, vineas, campos, ac domus ipsarum Ecclesiarum, vel Monasteriorum ipsis commisarum, et comissorum, con suis juribus, confinibus, et pertinetiis, reditibus earum, et omnia et singula bona ipsarum Ecclesiarum, vel Monasteriorum, ut sunt calices, libri, paramenta, thuribula, et omnia alia ad Ecclesias sibi commissas spectantia, et pertinentia, ac debitores et legata ipsarum Ecclesiarum, vel Monasteriorum...» *Statuta Cathari* 368-369; Farlati, *op. cit* VI, 460-461.

[23] Највероватније да је ова одредба само делимично спроведена у дело. Конкретне податке имамо само за опатију Св. Ђорђа код Пераста. Наиме, тамошњи опат Августин предао је попис добара свог манастира властима у Котору 22. априла исте године. Из тог пописа види се да је опатији било подложно 60 кућа у Пераству и некретнине у Костајници, Стрпу, Морињу, Ђурићима, Већебрду, Доњој Ластви, Столиву, Прчњу, Доброти, Дражеврту и Липцима. P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928, 20-23; Dabinović, *op. cit.*, 134-135; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији,* Немирно Поморје XV века, Београд 1979 (=Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе*), 22-23.

јуму хора, где је стајао ковчежић са моштима Св. Трипуна. Капеланова годишња плата требало је да износи 15 перпера. Сваки каноник је био дужан да из својих средстава издвоји суму, сразмерну висини сопствених прихода. Та наредба прихваћена је и у Великом већу 23. априла 1431. године. Може се са сигурношћу тврдити да је иза доношења одлуке стајао бискуп Марин Контарено. Када је дошао у Котор катедрална црква Св. Трипуна била је запуштена и два пута раније покрадена од представника млетачке власти. Први пут, 1378. године, за време рата који је Република водила против Ђеновљана и угарског краља, када је заповедник млетачке флоте Ветор Пизани заузео Котор. Которани су касније успели да поврате само део уметничких предмета и моштију.[24] Други пут цркву је покрао бискуп Франческо Павони, који је из ње однео многе култне и друге вредне предмете. [25] Овакви поступци тешко су погађали которску властелу и грађане, који су долазили на поклоњење светачким моштима и на њих полагали прилоге, тако да је постојање култа Св. Трипуна доносило знатна новчана средства которској катедрали. У жељи да обнови углед цркве у којој је и сам столовао и да поврати поверење которских верника у млетачку власт и њене носиоце, Марин Контарено је покренуо доношење одлуке од 6. априла 1431. године. Током наредне деценије је и сам, у више наврата, даровао катедрали скупоцене уметничке предмете.

Последња у низу одлука које су имале за циљ побољшање материјалног положаја которске бискупије донета је у Малом већу 31. октобра 1431. године.[26] Већници су наредили двојици прокуратора опатије Св. Ђорђа да до Божића прикупе 100 которских грошева, који ће бити употребљени за поправку манастирске цркве. Наведено је да кров изнад соларија и хора прокишњава и да су степенице, које од морске обале воде до цркве, сасвим пропале, а управо се преко њих улазило у манастир.[27] Како би све то било брзо поправљено, сви садашњи и будући прокуратори, под претњом казне од 25 перпера, били су дужни да сваке године дају по 100 перпера: 50 о Божићу и 50 о Ивањдану, почевши од празника рођења Св. Јована Крститеља 1432. године. Ако би неки од прокуратора био кажњен због неизвршавања те наредбе, половина суме од 25 перпера ишла би манастиру а друга половина Которској општини. Под претњом казне, прокуратори су били дужни да начине попис свих манастирских прихода и расхода. Прекршилац би био одлучен од учешћа у градским свечаностима у току

[24] Божић, *Которско-млетачки спорови* 28-29.
[25] *Ibid*, 31-34.
[26] *Statuta Cathari* 379-383; Farlati, *op. cit.* VI, 461-462.
[27] «quae pluit in solario, et choro ipsius Ecclesiae, devastis in ripa maris gradibus lapideis, per quos in Monasterium intratur...» *Statuta Cathari* 379-383; Farlati, *op. cit.* VI, 461-462.

једне године. Овај закон је од опата захтевао да у наредних годину дана пронађе свештеника који ће у манастирској цркви служити свету мису, крштавати, исповедати, причешћивати и вршити остале обреде, бринући се о добробити цркве.[28] Ова одредба је сутрадан, 1. новембра 1431. године, прихваћена у Великом већу.[29]

Поред настојања да на постојећим имањима которских цркава и манастира уведе ред, бискуп Марин Контарено успео је да стекне и нове поседе који су доносили знатне приходе. Према Статуту Котора, цркве и манастири нису могли да поседују деонице земљишта у Грбљу, тј. црквена лица нису могла бити уживаоци «карата». Доласком Марина Контарена ова одредба је пренебрегнута. Већ у попису црквених имања из 1431. године, забележено је да црква Св. Марка ужива две земљишне парцеле на острву Св. Гаврила и три «карата» у Грбаљској жупи, који се могу засејати са 12 стара жита, уз напомену да су ови поседи стечени заузимањем пароха Трипа Паутинова.[30] Мало потом, међу уживаоцима «карата» у Грбљу појављује се лично бискуп Марин Контарено. Његове деонице налазиле су се на брду Мирцу. Судећи по висини годишњих прихода, радило се о већем комплексу земљишта. Сачуване су три исправе, које сведоче да је бискуп своје «карате» издавао под закуп појединим лицима. Најстарија од тих исправа носи датум од 22. септембра 1435. године. У њој се каже да је бискуп Контарено дао под закуп, на одређено време, Богоју Маршулићу своју парцелу Дријен, која се налазила на Мирцу, за 18 стари доброг и чистог жита, једну букилу сочива, букилу грашка и један стар ораха.[31] У исправи од 26. октобра 1436. стоји да је бискуп изнајмио браћи Вучети и Петку Бурину, као и Гриљану Стојковићу, једно земљиште бискупије, које се зове Кућишта, за 11 стари жита и два «поклона» (exenia), који су обично давани о Божићу и Ускрсу.[32] Последња у низу ових исправа састављена је 5. октобра 1437. године. У њој се каже да је бискуп дао Грубацију Братуновићу и Богоју Маршулићу у закуп на пет година своје земље на горњем Мирцу, за чије уживање ће Грубације и Богоје лично доносити бискупу

[28] «uno Presbytero sufficenti ad baptizandum, celebrandas Missas, confitendum, communicandum, et alia divina officia celebrandum, custodiendum et bene tenendum dictam Ecclesiam et Monasterium» *Statuta Cathari* 379-383; Farlati, *op. cit.* VI, 461-462.
[29] Butorac, *op. cit.*, 20-21; Dabinović, *op. cit.*, 135-136.
[30] I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941 (=Stjepčević, *Kotor i Grbalj*), 95 нап. 111.
[31] «Reverendus in Christo pater et dominus dominus Marinus Contareno Dei et apostolice sedis gratia episcopus dignissimus catharensis nomine locationis ad tempus dedit locavit et affictavit... Bogoe Marsulich... unum suum terrenum positum ad vocatum drien... pro stariis decem et octo frumenti boni et nitidi ad mensuram lapidis et unam buchilam lenticum unam buchilam picolorum et uno stari nuchum...» Stjepčević, *Kotor i Grbalj* 95 нап. 112.
[32] Stjepčević, *Kotor i Grbalj* 95 нап. 113.

сваке године у Котор 34 стара доброг и чистог жита, све орахе који ће родити на земљишту и по два «поклона» у току године.[33] У попису из 1431. наведено је да которски бискуп од изнајмљених «карата» који се налазе на Мирцу, у Грбаљској жупи, добија 38 стара годишње, као и да му стоје на располагању још неке парцеле које тек треба дати под закуп.[34] Нажалост, не постоје никакви подаци који би указивали на то када је и под којим околностима которски бискуп стекао право уживања «карата» у Грбаљској жупи. Наведени подаци недвосмислено показују да је енергични Марин Контарено увео ред у финансије которске дијецезе. Стицањем деоница земље у Грбљу, повећао је не само приходе бискупије већ и своје личне.

Други велики задатак Марина Контарена била је обнова јурисдикције которске бискупије над католичким парохијама у Деспотовини. То је продубљивало већ постојећи сукоб с барским надбискупом. Када су Которани дошли под власт Млетачке републике, потрудили су се да поврате некадашња права своје цркве у залеђу. Приликом закључења Скадарског мира између деспота Стефана Лазаревића и Млетачке републике 1423. године, Которска општина је од новог господара затражила да посредује код деспота, како би помогао да которска бискупија обнови јурисдикцију на територији српске државе. Млетачка влада је 4. маја 1424. године одговорила которским посланицима да ће се заузети код деспота за права которске цркве.[35] У време доласка Марина Контарена на чело которске бискупије вођени су интезивни преговори између Ђурђа Бранковића и представника млетачких власти око разграничења у Зети. У току преговора, понекад су дотицана и црквена питања. У тзв. «Изјавама» «господина» Ђурђа и Франческа Квирина, млетачког кнеза у Скадру, од 11. новембра 1426, наведено је да ће све дијецезе, манастири и цркве, сада на земљишту Републике, задржати права која су уживали у време Ђурђа II Страцимировића и Балше III.[36] У четвртој деценији 15. века преговори су вођени у три наврата: у јануару 1431. у Млецима, у новембру 1433. у Котору и у августу 1435. у Смедереву. Млетачко посланство у Србији предводио је сер Никола Мемо, који је 28. маја 1435. године добио упутства за вођење прегово-

[33] *Ibid*, 95-96 нап. 114.
[34] *Ibid*, 96 нап. 115.
[35] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, изд. СКЗ, Београд 1994 (=Спремић, *Деспот Ђурађ*), 742.
[36] «... tutti vescovadi, habadie e gliesie, le qual son in el paexe e luogi de le prefeta signoria, habia tute soe iurisdicion e usanze in el territorio del prefato signor Zorzi como hano habudo in el tempo de misser Zorzi Strazimir e de misser Balsa» Текст уговора: J. Valentini, AAV, Pars II, Tomus XII, 286-291 (n. 3075); Š. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slovenstva i Mletačke republike* (= *Listine*) IX, Zagreb 1890, 14-17.

ра. Његову пратњу чинили су двојица Млечана и тројица домаћих људи, добрих познавалаца зетских прилика. То су били Лука Паутинов, которски трговац, Никола Спан, угледни пронијар из околине Скадра, и Петар Маломшић, скадарски властелин. Деспотови преговарачи ни из далека нису били тако добро упућени у проблеме о којима су преговарали. Смедеревским споразумом извршено је територијално разграничење између Млетачке републике и Српске деспотовине. Једна од одредби овог споразума односила се на јурисдикцију которске бискупије у Деспотовини. Деспот се обавезао да помогне которском бискупу у обнови његових права над католичким црквама у Србији, под условом да папа одлучи да ли надлежност и приходи припадају которском бискупу или барском надбискупу. Ђурђу Бранковићу је стављено до знања да је православни митрополит у Зети вратио под своје окриље сва добра која су у прошлости припадала његовој епархији, тј. добио је сва права на млетачком земљишту. Смедеревски споразум закључен је 14. августа 1435. године.[37]

Није познато како је папа одговорио, ни да ли је уопште решавао спор између которског бискупа и барског надбискупа. И. Божић је закључио да папа, ако је и донео некакву одлуку, онда је то « учинио у корист которског бискупа, не само зато што су та права од раније припадала которској дијецези већ и зато што се Марин Контарено истицао као одлучан присталица папе Евгенија IV, што је доцније и показао као непомирљиви противник базелских синодиста».[38] Не треба заборавити да је, као и которски бискуп, и Евгеније IV био Млечанин. Без обзира на став папе, наведена одредба Смедеревског уговора пружила је Марину Контарену правну основу за рад на орагнизовању његове духовне и административне власти над католицима у Србији.

Још пре потписивања Смедеревског споразума, 20. јуна 1435. године, бискуп Марин Контарено одредио је за свог генералног викара у Деспотовини јањевског свештеника Андрију Кечевића «super omnes ecclesias nostre diocesis Catarensis in partibus Sclavonie». Међутим, овај је одбио поверену дужност, изговарајући се другим задужењима које има, између осталог и бројним обавезама које има према српском деспоту («propter alia suas et illustris domini despoti Rascie plurimus occupationes»). Због тога је Марин Контарено, документом од 26. новембра 1435. за свог новог викара «super omnes ecclesias illarum partium Novimontis et Sclavonie» одредио новобрдског пароха Тануша, на кога је привилегија и адресирана: «venerabili viro presbytero Tanussio habitatori in Novo Monte diocesis caterensis». Он је добио овлашћење да управља католичким клером и црквама у Де-

[37] Текст уговора: J. Valentini, AAV, Pars II, Tomus XV, 147-158 (n.3681); *Listine*, IX, 80-85.
[38] Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе* 23.

спотовини, да прима тужбе, ислеђује и доноси пресуде и, када је потребно, замењује бискупа у канонским визитацијама. Бискуп је за себе задржао право апелације и поделе црквених положаја. Овим документом опозвани су сви раније одређени прокуратори, док је Тануш постављен за генералног и специјалног прокуратора, с овлашћењем да од цркава и свештенства у Србији убире приходе који припадају бискупу. Овај му је гарантовао, читавом својом имовином и имовином которске бискупије, да ће признати све његове рачуне и потврде о убраним приходима.[39] Привилегијом од 23. фебруара 1436. године Марин Контарено је утврдио начин додељивања цркава и њихових поседа појединим свештеницима. Иако је неколико месеци раније одбио да прими положај генералног викара, јањевски парох Андрија Кечевић сада је прихватио да буде постављен за ректора цркве Свете Марије у Кокеранцима («ecclesia Sancte Marie in Chocheranci»), која се највероватније налазила у близини Јањева. Тај посед је Андрији Кечевићу додељен у Котору, по свим правилима западног феудалног обичаја: нови ректор је клекнуо пред бискупа, положивши своје руке у руке бискупове, а онда му је Контарено, као знак инвеституре, доделио златан прстен. Каноник Иван Палташић је у катедралној цркви Св. Трипуна обавио све формалности око увођења новог ректора у посед, заједно са свим правима и обавезама које из тога произилазе. Андрија Кечевић се свечано обавезао да ће бискупу исплаћивати приходе од цркве поверене му на старање. Свештеницима и верницима цркве Свете Марије наређено је да поштују новог ректора и да следе његове одлуке и упутства. Оне који би му се супротставили, ректор је могао да искључи из цркве. Ову привилегију саставио је которски канцелар Иван де Луксија, који је истовремено вршио и функцију бискуповог канцелара.[40]

Не зна се тачно шта се догађало са новобрдским парохом Танушем после именовања за генералног викара которског бискупа у Деспотовини. Он је на томе положају био или врло кратко, или га је једноставно одбио, као и Андрија Кечевић. Само шест месеци доцније, 24. маја 1436. године, Марин Контарено је за свог новог прокуратора («procuratorem, actorem, factorem et negotiorum gestorem») поставио млетачког племића Антонија Мема. Поверен му је специјални задатак да иде код деспота Ђурђа и затражи да се которском бискупу обезбеде права која има над новобрдском и осталим католичким црквама у Србији. Бискуп је Мема овластио да од католичких верника убире дажбине, на које је которска дијецеза полагала право «и за прошлост, и за садашњост, и за будућност».[41]

[39] *Ibid*, 23-24.
[40] *Ibid*, 24-25.
[41] *Ibid*, 25.

Сва наведена именовања нису много помогла. Которани нису у Деспотовини били онако бројни и утицајни као у време Немањића. Већину становништва латинских колонија по градовима Деспотовине чинили су Дубровчани, чије црквене општине нису желеле да имају било каквих обавеза према которском бискупу, а нарочито не према Марину Контарену, који је представљао отелотворење политике Млетачке републике. Главном експоненту интереса Венеције није био наклоњен ни деспот Ђурађ Бранковић, иако су га политички разлози нагонили да се стално споразумева са Млечанима. Мада барски надбискуп није био личност од већег значаја и само је номинално, по старешинству, био изнад которског бискупа, деспот је свакако њему био више наклоњен. Најчешће је биран из редова домаћих људи, добро је познавао прилике у својој дијецези, држао је до локалних традиција и сарадње са православним становништвом. Осим тога, барски надбискуп је у то време био поданик деспота Ђурђа.[42] Велики планови Марина Контарена у вези с обновом јурисдикције которске бискупије у Србији нису дали резултата.

II

Упоредо са настојањем да заведе ред у црквеним финансијама и васпостави јурисдикцију которске бискупије над католичким парохијама у Србији, бискуп Марин Контарено трудио се да у самом Котору и дијецези спроведе строгу црквену дисциплину. У граду је од давнина постојао обичај одржавања недељних сајмова, а которски трговци се нису устручавали да своје послове обављају чак и на велике црквене празнике. Сељаци из околине доносили су своје производе на которску пијацу недељом, а често би присуствовали и богослужењу у некој од которских цркава. Пошто се недељом у Котору окупљало мноштво света из ближег и даљег подручја, кнез је баш тога дана, под сводовима своје палате, доносио пресуде у грађанским парницама, нарочито у случајевима када су један или оба парничара били из околине. Често се дешавало да је кнез недељом судио и у кривичним споровима, у присуству окупљеног народа. Тако је недељни дан све више губио свој свечани и верски карактер и претварао се у обичан пазарни дан.

То је сметало енергичном и строгом бискупу Марину Контарену. Утицао је на которског кнеза Лоренца Ветурија да 1. јануара 1435. године изда наредбу, која је, под претњом епитимије и велике новчане казне, забрањивала свим житељима Котора и околине да се баве трговачким пословима на велике црквене празнике. У тој наредби било је јасно одређено о којим се празницима ради. Поред највећих хришћанских празника, Божи-

[42] Спремић, *Деспот Ђурађ* 742-743.

ћа, Ускрса, Вазнесења Господњег, Духова, празника Обрезања Господа Исуса Христа, празника Рођења и Вазнесења Пресвете Богородице, било је одређено да се светкује још двадесетак празника. Пошто ова наредба није дала резултата, 12. децембра 1436. године бискуп Марин Контарено и нови которски кнез Павле Контарено издали су одредбу, која је поновно забрањивала свим становницима Котора да недељом и на велике празнике раде, купују и продају. Била је дозвољена само трговина хлебом, вином, месом, рибом и маслинама, као и још неким животним намирницама, које су се користиле свакодневно. Листа празника истакнута је изнад главног улаза у катедралу. Уочи сваке од ових светковина, звона са цркве Св. Трипуна два пута су најављивала да је наредни дан нерадан.[43]

Чини се, ипак, да наведене одредбе нису стриктно поштоване. Због тога се почетком 1443. године бискуп Марин Контарено наново заложио за спровођење забране одржавања сајмова недељом и на велике празнике. Отвореност которске тржнице могла је имати негативних последица и по безбедност града, нарочито у временима ратних сукоба у Зети, пошто се није вршила детаљна контрола улазака и излазака. У току 1442. и 1443. године босански војвода Стефан Вукчић-Косача ратовао је против Млечана, са жељом да заузме Бар и Будву. Баш у току зиме 1442/1443. у Котору је деловао фрањевачки проповедник Никола из Задра, за кога је Д. Фарлати навео да је био човек «изврсне светости и учености». Држао је ватрене говоре, у којима је претио пакленим мукама и вечним проклетством, свима онима који би се огрешили о светињу недељног дана. Његове претње узбуркале су духове которских племића и грађана, те су почели да преиспитују своје дотадашње поступке.[44] И док су са предикаонице катедралне цркве одзвањале те проповеди, бискуп Контарено је полако припремао терен за спровођење својих намера у дело.

Мало веће града Котора састало се 21. марта 1443. године у намери да донесе одредбу која би неопозиво забрањивала одржавање недељних сајмова. Није било лако донети такву одлуку, јер су сајмови били важна ставка у економском животу града, посебно у време незадрживог опадања которске привреде. Они су играли битну улогу и у друштвеном животу которских житеља, тј. постали су део традиције, која се није могла лако избрисати. Према томе, није било могуће укинути недељне сајмове, а да то не изазове незадовољство Которана и становника залеђа. Та чињеница вероватно објашњава одсуство са седнице двојице градских судија, који су свој недолазак објаснили наводном болешћу, док је био присутан само судија Лука Јакоња. Од четворице чланова Малог већа, двојица се нису поја-

[43] *Statuta Cathari* 397-402.
[44] Farlati, *op. cit.* VI, 463-464.

вила, изговарајући се на пречац искрслим обавезама.[45] Почетак седнице омео је долазак делегације которских племића и грађана, који су молили да већници и судија не изгласају забрану, јер би то довело до пропасти которског трга. Которске делегације су се низале, онемогућавајући доношење одлуке, све до тренутка када се у свечаној дворани појавио лично бискуп Марин Контарено у пратњи Николе Задарског. Њих двојица су још једном запретили вечитим проклетством свим становницима Котора који би се огрешили о светињу празничних дана, тј. који би чинили нешто против страха Божјег и части света («contra timorem Dei et honorem mundi»). Затим је донета одлука која је свим которским грађанима и странцима настањеним у граду забрањивала да недељом држе отворене трговине и апотеке (осим једне апотеке у којој су продавани најнеопходнији лекови), као и да на тај дан тргују, купују, продају, укрцавају или искрцавају бродове.[46] Недељом су се могли куповати и продавати само производи који су се користили у свакодневној исхрани (хлеб, вино, уље, месо, јаја, воће, маслине), као и дрва за огрев. Тог дана су се смели истоварати само бродови који су превозили такав терет. Те намирнице су се могле куповати само за личну употребу, а не за препродају.[47] Осим тога, у време бербе било је дозвољено да се ради и недељом, како грожђе не би пропадало.[48] На крају, одлучено је да се сајам убудуће одржава суботом, а да кнез судске парнице води петком ујутро.[49] У међувремену, крајем тридесетих година, док је трајало доношење тога закона, бискуп Марин Контарено нашао је времена да се посвети и пословима од општег црквеног значаја.

У настојању да неутралише утицај својих противника, базелских синодиста, папа Евгеније IV оживео је планове за закључење уније с источном хришћанском црквом. У априлу 1438. сазвао је сабор у Ферари, чије је заседање почетком наредне године пренето у Фиренцу. Упркос многим спорним питањима, као што су «filioque» и доктрина о папској супре-

[45] *Ibid*, 463.

[46] «...aliquis Nobilis, Civis, Comitativus, aut forensis in die Domin. non audeat tenere, nec teneri facere aliquam stationem, seu apothecam apertam, excepta apotheca speciaria pro medicinis necessariis solummodo vendendis, nec aliquis possit in tali die emere, vel vendere, nec onerare, et exonerare barchas, zopolos, aut navigia...» Farlati, *op. cit.* VI, 463-465.

[47] «... excepto quod quilibet possit emere vinum et oleum ad minutum, panem, et ligna ab igne, carnes ad macellum, pullos, capretos, agnos, ova, fructus, olera, et alias res necessarias victui quotidiano, quae ducentur per terram ad vendendum de foris in platea, et non pro incapando, conservando, aut revendendo...» Farlati, *op. cit.* VI, 463-465.

[48] «Item tempore vindemiarum, ne uvae perdentur, si necessitas contigerit, laborare non sit vetitum...» Farlati, *op. cit.* VI, 463-465.

[49] Farlati, *op. cit.* VI, 463-465; Dabinović, *op. cit.*, 82-83, 136-137.

матији, Грци су, након смрти цариградског патријарха Јосифа II, прихватили унију, задржавши свој обред и признавши неодређено формулисан папски примат. Унија је свечано проглашена у флорентинској катедрали 6. јула 1439. године.[50] Дуго је било нејасно да ли је највећи которски бискуп 15. века, одани присталица папе Евгенија IV, учествовао у раду Флорентинског сабора. Још је Антун Дабиновић сматрао да се рад на доношењу закона о забрани одржавања недељних сајмова одужио због тога што је бискуп једно време био одсутан из Котора, јер се прикључио раду Флорентинског сабора.[51] Иван Божић је изричито навео да је Марин Контарено био присутан на сабору у Фиренци.[52] Код Д. Фарлатија има податак да је извесни Винћенцо Марија Дабикије написао да је Марин Контарено 1439. године учествовао у раду Флорентинског сабора и да је био велики противник базелских синодиста. Истина, Контаренов потпис не налази се на Декрету о уједињењу «Laetentur coeli» од 6. јула 1439. Д. Фарлати је истакао да никога не треба да чуди што се имена бројних учесника сабора ту не налазе, пошто су се многи учесници разишли пре завршетка свечаности затварања сабора и проглашења уније.[53] Према томе, може се тврдити да је которски бискуп Марин Контарено учествовао у раду Флорентинског сабора. По повратку у Котор, посветио се сређивању локалних црквених прилика.

Недалеко од Котора налазила се опатија Св. Ђорђа код Пераста. Била је један од ретких манастира, коме је Марин Контарено од почетка самог епископата поклонио велику пажњу. Пошто су одредбом од 31. октобра 1431. године манастирски приходи доведени у ред, (износили су око 150 златних форинти годишње),[54] бискуп Контарено је настојао да у опатији окупи већи број ваљаних редовника. Још од 1410. године опат манастира био је бенедиктинац Августин де Ескуло, пореклом из града Аско-

[50] М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986), 413-422.
[51] Dabinović, *op. cit.*, 136-137.
[52] Историја Црне Горе II/2, Титоград 1970 (= ИЦГ II/2), 170-171; Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе* 23.
[53] «Vicentius Maria Dabichius auctor est Marinum anno 1439. interfuisse Concilio Florentino, et vix alium fuisse, qui contra Basileenses schismaticos ab Eugenio IV, fidentibus steterit ac generosius. Abset quidem eius nomen a subscriptionibus Episcoporum Decreto Eugeniano Unionis: Laetentur Coeli etc. Sed animadvertenda est nota post ipsas subscriptiones apposita: Nemo autem mirari debet, cur plures Patrum subscriptiones non sint; nam ultima sessione celebrata, multi, priusquam huiusmodi subscriptio fieret, discesserunt» Farlati, *op. cit.* VI, 462-463.
[54] Butorac, *op. cit.*, 25.

лија у Апулији.[55] Године 1434. први пут је поменут капелан Св. Ђорђа – презвитер Тома Пасквали.[56] Три године касније помиње се капелан Никола Брелан, кога је 1437. бискуп Марин Контарено узео у заштиту, наредивши опату Августину да га поштено исплати за његов рад.[57] Колико је бискуп Контарено држао до достојанства те старе опатије, сведочи податак да је 13. јануара 1438. године, на празник преноса моштију Св. Трипуна,[58] позвао опата Августина да у которској катедрали служи свету мису.[59] Највероватније је опат Августин умро те године. На залагање дубровачког надбискупа, фрањевца Антонија из Реата, папа Евгеније IV је исправом од 7. јула 1438. за опата Св. Ђорђа поставио Трипа Лампрова Болицу, пошто се бискуп Контарено са тим претходно сложио.[60] Трипо Лампров Болица био је которски племић и лаик, а бенедиктински монах је постао само да би могао да дође на чело опатије Св. Ђорђа. Пре него што је именован за опата, разговарао је са Марином Контареном, који је нашао да је добар кандидат за настојника једног манастира због свог солидног знања латинског језика.[61] Велика свечаност Боличиног заређења за бенедиктинског редовника одржана је 8. октобра 1438. године у Котору, а њој је присуствовао и сам кнез Павле Контарено. Том приликом бискуп је запретио екскумуникацијом свима онима који би новог бенедиктинца могли да омету у уживању његових права. Четири дана касније, 12. октобра, Трипо Лампров Болица постављен је за опата Св. Ђорђа и уведен у посед свих манастирских права и прихода.[62]

Пошто је постао опат, изгледало је да ће се Болица бринути о свом манастиру, јер се већ крајем 1438. године обратио млетачком Сенату и дужду Франческу Фоскарију, истичући да су од опатије Св. Ђорђа отргнути многи поседи, који су јој раније припадали. Дужд је на ову жалбу одговорио писмом од 11. јануара 1439. године, у коме је од кнеза Албана Сегреда захтевао да Пераштанима, потчињеним опатији Св. Ђорђа, укупно 155 кућа, дозволи да обрађују и окопавају своје старе винограде, али не и да саде нове, и то због тога што су доказали своју верност млетачким властима, према којима су уредно намиривали све своје обавезе.[63] Међутим, убрзо се

[55] *Ibid*, 19.
[56] Farlati, *op. cit.* VI, 462.
[57] Butorac, *op. cit.*, 19.
[58] По предању, translatio моштију Св. Трипуна одиграо се 13. јануара 809. године.
[59] Butorac, *op. cit.*, 19.
[60] «...anno 1438. aliud Eugenii diploma accepisset dat. 7. id. Julii, quo Triphonem de Lampsio Bolizzam in locum Thomae surrogaret, is Marino negotium conficiendum permisit» Farlati, *op. cit.* VI, 462-463.
[61] Butorac, *op. cit.*, 24.
[62] *Ibid*, 24-25.
[63] Farlati, *op. cit.* VI, 463.

показало да се Трипо Лампров Болица понајмање занимао за добробит манастира. Одао се распусном животу, немилице трошећи манастирске приходе. Више пута су га позивали на црквени суд, неколико бискупа издало му је забрану чинодејствовања, био је чак и екскомуницира̀н, али се цела афера завршила тек његовом смрћу 8. јуна 1485. године.[64] Без обзира на непримерно понашање опата Болице, бискуп Контарено је настојао да опатији врати стари углед. Он је 2. септембра 1447. године, «на молбе опата и монаха а на славу Господњу и част Преблажене Богоневесте Марије и Светог Ђорђа», осветио поправљену и дограђену цркву манастира Св. Ђорђа, у којој су биле похрањене мошти Св. Абдона и Св. Сенена.[65]

Бискуп Марин Контарено играо је запажену улогу не само у црквеном, већ и политичком животу Котора, а једно време, након смрти кнеза Леонарда Бемба крајем 1444. или почетком 1445. године, био је которски кнез. У примерку Которског статута, који се чува у Библиотеци ЈАЗУ, на страни 441, налази се рукописна белешка из које се види да је Марин Контарено обављао дужност привременог которског кнеза од 29. марта 1445. до 22. јуна 1446. године.[66] Ти месеци били су испуњени великим превирањима у которској околини, до којих је дошло након окончања Дуге војне и обнове Српске деспотовине, када је деспот Ђурађ Бранковић желео да обнови власт у приморским деловима своје државе.

Када су се 2. априла 1445. године код Новог појавиле четири галије арагонског краља Алфонса, који је претендовао на угарску круну и ширење на Балкану, млетачке власти у Котору захватила је паника. Убрзо су се прочуле вести о доласку још 20 арагонских галија.[67] Овим гестом краљ Алфонс је желео да изврши притисак на Млечане и босанског краља. Млетачки сенат је брзо реаговао и већ 17. априла 1445. издао одговарајуће инструкције генералном капетану Јадранског мора. Из овог документа сазнаје се да се бискуп Марин Контарено, као привремени которски кнез, обратио Сињорији, извештавајући о доласку арагонских лађа и узнемирености коју су изазвале у Котору и околини. Сенат је одлучио да као испомоћ заповеднику Јадранског мора упути извесног Тому из Реате. Њима двојици наложено је да увек буду приправни за борбу и да ангажују довољан број плаћеника («pensauri»). Такође им је речено да се, у случају потребе, одмах врате у Истру.[68] Из представке коју су которски посланици доставили у Млетке 11. јула 1446. године сазнаје се да су се Которани, притиснути

[64] Butorac, *op. cit.*, 24-30; Dabinović, *op. cit.*, 136.
[65] Farlati, *op. cit.* VI, 465.
[66] Dabinović, *op. cit.*, 91.
[67] I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 29; Dabinović, *op. cit.*, 32-33.
[68] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XIX, 53-54 (n. 5088).

страхом од арагонског бродовља, у априлу 1445. обратили Стефаници Црнојевићу, његовом сину и браћи, са молбом да их узму под своју заштиту. При том су сматрали да не чине ништа супротно млетачким законима, пошто је и Стефаница био поданик Сињорије. Том приликом Которани су поклонили Стефаници Црнојевићу печу карантинског платна у вредности од 32 дуката.[69] Напета ситуација разрешена је закључењем мира између војводе Стефана Вукчића и Млечана 23. августа 1445. године.[70]

Од тренутка свог доласка у Котор, бискуп Марин Контарено поклањао је велику пажњу катедралној цркви Св. Трипуна. За време његовог епископата црква је украшена златном олтарском палом, израђеном по узору на чувену Pala d' oro, која се налази у цркви Св. Марка у Венецији. Почетак израде овог уметничког дела пада у 1437. годину. Посао је завршен тек око 1453. године.[71] Док су трајали радови на унутрашњој декорацији, Марин Контарено је повељом од 31. марта 1446. године поклонио катедрали неколико култних предмета, изузетне уметничке лепоте и велике материјалне вредности. Међу предметима које је бискуп «за сва времена» завештао цркви посебно се истиче делимично позлаћен сребрни крст, украшен представама Исуса Христа, Богородице, Св. Јована Богослова и Св. Арханђела Михаила. Ту су још и сребрни калеж, сребрни крчаг за воду, сребрна посуда за хостију, сталак од кристала са честицама моштију Св. Вартоломеја и два кристална свећњака. Неки од ових предмета и данас се чувају у ризници катедрале Св. Трипуна.[72] У својој даровници бискуп је истакао да је од свог доласка у Котор много радио на обнови градске катедрале. Посебну пажњу поклонио је бискупском двору и његовим поседима, пошто их је затекао у лошем стању. Бискупска палата била је у рушевинама, док су имања била запуштена и необрађена. Подигао је палату готово из темеља, дозидавши у њој црквицу посвећену Св. Јерониму, док је поседе, нарочито винограде, обновио и удвостручио приходе.[73]

---

[69] «Et non parendo avize conte e ai Zentilomeni de Cataro esser sufficienti a tanta armada quanta se devolgava vegnir domando auxilio bexognando a Stipaniza dezernoe coli gradelli che sono prouixionadi de la vostra Signoria..... viceconte e i Zentilomeni la granda proferta del dito Stepaniza, i dono do peze de pano quarantin tutto de uno mercadante per ducali 32. liquali non e pagadi...» J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XIX, 184-188 (n. 5232). Карантинско платно било је сачињено од 40 снопова по 40 нити, тј. било је мале ширине и прилично јевтино. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 115.

[70] Текст уговора: *Listine* IX, 226-229; ИЦГ II/2, 211 (И. Божић).

[71] Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna* 16-17; ИЦГ II/2, 237 (И. Божић).

[72] Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna* 17-18; Божић, *Которско-млетачки спорови* 34-35.

[73] «Ultra beneficia que prefatus R. Dominus episcopus fecit et intulit episcopatui catari et possesionibus suis quem episcopatum et possesiones reperit ruinatum et incultas epi-

Иако је у периоду од закључења Смедеревског уговора 1435. до избијања Грбаљске буне 1448. године, Марин Контарено свесрдно радио на духовној и материјалној обнови которске цркве, током четрдесетих година, у више наврата, покушао је да трајно напусти Котор. Најпре је 28. септембра 1443. конкурисао за упражњено место бискупа Тревиза.[74] Већ наредне године био је кандидат за надбискупа Крита,[75] а 1447. за бискупа града Фелтра у Италији.[76] Пошто му није пошло за руком да оствари своје планове, остао је у Котору, радећи на преобраћању на католицизам православног живља из околине.

У представци коју је которска делегација 11. јула 1446. године доставила млетачком Сенату, поред многих других, поменута су и неколика црквена питања. Которани су се најпре пожалили на понашање Мојсија Буфарелиса, ректора цркве Свете Марије од Реке (Колеђата), који је занемарио своје духовне обавезе. Затим је наведено да у которској околини, насељеној влаштацима, постоји неколико запуштених црквица у које свештеници ретко навраћају. Због тога локално становништво, тек повремено, присуствује светој служби, а често се дешава да појединац умре без последње исповести и причеста. Сенат је одговорио да се у те цркве морају довести парохијски свештеници, који би у њима стално боравили и редовно обављали своје пастирске дужности.[77] Которска делегација предочила је Сињорији да у которском залеђу постоји већи број словенских свештеника који су «шизматици». Због тога се од Сената тражило да одобри которском бискупу и кнезу да донесу одлуку о протеривању православних свештеника, у чије парохије би потом били доведени латински жупници. Сенат и дужд одговорили су да ће они свакако писати бискупу и кнезу, али да се залажу да преобраћање православног живља буде изведено не све одједном, већ полако, на прикладан начин, због великог броја «шизматика», како их такав поступак не би натерао да учине нешто «неприкладно».[78]

scopatum quasi totum fabricando de nove et in ipso capellam ad honorem gloriosi confessoris Jeronimi construedo et dedicando ac colendo et cultivando vineas et possesiones ipsius episcopatus in duplum eius quam ipsas reperit in ipsius sui episcopatus introitu» Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna* 78, нап. 126.

[74] J. Valentini AAV, Pars III, Tomus XVIII, 77-78 (n. 4879).

[75] *Ibid*, 279 (n. 5048)

[76] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XIX, 254 (n. 5312).

[77] Farlati, *op. cit.* VI, 465.

[78] «...quod circa rem istam scribemus Reuerendo domino Episcopo, et etiam Rectori nostro, ut per illos mediores modos, qui eis videantur provideant mutare illos sismaticos, non tamen omnes in una vice, sed paulatim in dextro modo, ne forte ob magnum nume-

Према томе, бискуп Марин Контарено не само да је настојао да међу католичким становништвом спроведе строгу црквену дисциплину, већ је имао планова и за преобраћање православног живља из которског дистрикта, у чему је уживао пуну подршку млетачких власти и которске властеле и грађана. Пошто су «своју заштиту од неправде сељаци уједно везивали за одбрану православља»,[79] такви поступци изазивали су њихов отпор и били један од главних узрока избијања Грбаљске буне 1448. године.

III

Након обнове Деспотовине, Ђурађ Бранковић није одмах предузимао војне акције против Млечана, који су узурпирали његове поседе у Доњој Зети. На тај корак одлучио се тек 1448. године. Почетком јуна његов војвода Алтоман стигао је с војском у подручје изнад Грбља, улогоривши се на месту које је било удаљено од Котора само четири миље. Не обазирући се на обавезе које су имали према Млечанима, Црнојевићи су допустили пролаз трупама српског деспота преко своје територије. Два дана по доласку, војвода Алтоман је нагласио которском кнезу Ђакому Морозинију да нема намеру да угрожава млетачке поседе, већ да жели само да поврати места која су раније припадала деспоту. Пошто је кнез одговорио да не поседује овлашћење за давање конкретног одговора, српске снаге запоселе су подручје Луштице, Богдашића и Љешевића. Појава деспотове војске на границама которског дистрикта била је повод за избијање Грбаљске буне, која се потом пренела и на подручје Светомихаљске метохије. Побуњени сељаци немилице су уништавали винограде Которана, стижући до самих градских зидина.[80] За становнике Котора наступили су тешки дани, јер су многи од њих остали без прихода са имања, која су се налазила на побуњеном подручју. У деликатној ситуацији бискуп Марин Контарено узео је поново учешћа у политичком животу. Појавио се у улози посредника у преговорима, које је Млетачка република водила са Стефаницом Црнојевићем и которским грађанима. Већ у јулу 1448. стигло је у Венецију посланство, које су чинила тројица которских племића, предвођених бискупом Контареном. Млетачки сенатори су 12. јула хладно констатовали да је приспела делегација са некаквим молбама, које су у великом броју већ прегледане.[81] Није позната даља судбина тог посланства. По свему судећи, убрзо се вратило кући.

---

rum Illorum Sismaticorum aliquod inconveniens sequatur» J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XIX, 184-188 (n. 5232).

[79] ИЦГ II/2, 213 (И. Божић).

[80] Dabinović, *op. cit.*, 35; Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 71-72; ИЦГ II/2, 215-216 (И. Божић).

[81] «...cum aliquibus capitulis, ad quorum magnam partem iam provisum est» J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XX, 42-43 (n.5381); *Listine,* IX, 274.

Две године касније, Марин Контарено нашао се поново на челу једног посланства. Био је посредник у преговорима између млетачког Сената и Стефанице Црнојевића, који је након једног неспоразума са војводом Алтоманом, желео да се врати под окриље Млетачке републике. Чини се да су везе између которског бискупа и горњозетског војводе биле много старијег датума. Још у априлу 1445. године, у време појаве четири арагонске галије у заливу подно Новог и опште панике која је захватила млетачке власти у том делу Јадрана, бискуп Марин Контарено, као привремени которски кнез, позвао је у помоћ Стефаницу Црнојевића и његову браћу. Стога се не чини случајним да се овога пута појавио као главни заступник Стефаничиних интереса пред Сињоријом. Посланици су од 2. до 4. јула 1451. у Колеђу указали на недаће које су се надвиле над которским подручјем током последње три године, због побуне грбаљских сељака. Једино избављење од тренутних зала Которани су видели у помирењу са Стефаном Црнојевићем. Уједно, то би био и начин да се Котор сачува под млетачком влашћу. У молби је Стефан Црнојевић тражио да му буду опроштени сви напади и увреде које је нанео Републици. Заузврат, обећао је да ће са својим људима добровољно служити два месеца у било ком делу Млетачке Албаније, ако то буду захтевале власти у Венецији. Уз то, тражио је да му буде додељена титула млетачког капетана у Горњој Зети и да добије провизију од 600 дуката годишње. Он би своју верност Републици исказивао тако што би которском кнезу даровао два јастреба годишње. Поред тога, тражио је да му буде додељена једна кућа у Котору, у којој би становао са браћом и чариницима. За своју браћу и двојицу племића тражио је провизију од по 600 перпера. Ако би Република закључила мир с деспотом Ђурђем Бранковићем или неким од господара Босне или Албаније, њиме је требало да буду обухваћени и Стефан Црнојевић, његова браћа и наследници. У време ратних сукоба, млетачки ректори не би смели да пружају никакво уточиште и помоћ Стефановим непријатељима. На крају, Стефан Црнојевић је од Сената тражио да се код херцега Стефана Вукчића заложи за ослобађање његовог сина Ивана.[82] Сенатори су одговорили позитивно на све захтеве, о чему је дужд Франческо Фоскари издао свечану повељу 17. јула 1451. године. Једини услов који је Република поставила, био је да Стефаница угуши Грбаљску буну. Тек тада би се отпочело са исплатом провизије од 500 дуката њему, док би његова браћа добијала по 500 перпера као 1448. године[83] Стефан Црнојевић би и у будуће требало да води рачуна о миру на том подручју. Ако би се неко место побунило против млетачких власти, морао би са својим људима да угуши побуну.[84]

[82] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 46-51 (n. 5707); *Listine,* IX, 381-385.
[83] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XX, 22-23 (n. 5362)
[84] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 61-64 (n. 5715).

Остало је још само да Стефаница ратификује овај уговор, али до тога није одмах дошло, због проблема у самом дому Црнојевића.[85] Разлози који су довели до несугласица међу Црнојевићима, као и сам ток тога сукоба нису познати. Стефаница је успео да се обрачуна са својом браћом и да се наметне као неоспорни господар Горње Зете, с чим су се млетачке власти у потпуности сагласиле. Стога је у Колеђу 3. децембра 1451. године одлучено да Стефаници и његовим наследницима буде додељена годишња провизија од 600 дуката, која не би била исплаћивана одједном, већ по 50 дуката месечно. Услов који су Млечани поставили био је исти као и пре шест месеци – Стефаница је морао да угуши Грбаљску буну.[86]

Да је Марин Контарено уживао одређени углед код млетачких власти и да је у својим дипломатским акцијама енергично иступао, сведочи одлука Сената од 4. јула 1451. године, којом се одобрава да у Котор буде упућена једна галеота са 18 редова весала. Била би наоружана о трошку которске благајне и требало је да буде коришћена за борбу против кријумчарења у Которском заливу. Изричито је наведено да је то учињено на захтев которског бискупа и градских посланика.[87]

У јулу 1451. године бискуп Марин Контарено и племић Лука Пасквали донели су у Млетке још једну представку, која је у Колеђу разматрана 20. јула. У 14 тачака Которани су изложили проблеме који су их притискали. Највећи број захтева односио се на побуњене грбаљске сељаке. Молили су Сенат да од њих не захтева да плаћају дажбине уместо грбаљских побуњеника, јер им је тај новац био потребан за издржавање учитеља. Потом су тражили да им се одобри да своју земљу у ослобођеним деловима которског дистрикта слободно издају под закуп, као и да се Дубровчанима забрани извоз дрвета са которске територије. Тражено је и да се поруше куће које су бесправно подигнуте на земљаним бедемима лучког трга, пошто се чинило да њихово постојање може да угрози безбедност града. У тој молби дотакнута су и нека црквена питања. Которани су се жалили на кнеза Стефана Квирина, зато што је од катедралне цркве одузео неколико кућа, чиме јој је ускратио приходе од закупа. У настојању да спроводи строгу црквену дисциплину, бискуп је у уста которских грађана ставио захтев да которски кнез доведе свог личног капелана, као и да се, за плату од пет перпера, одреди један свештеник који ће се бринути о духовним потребама млетачке посаде у которском кастелу. На ове захтеве Сињорија је одговорила негативно.

На крају представке бискуп Марин Контарено се лично обратио Колеђу. Истакао је да су у његовој дијецези деспотови људи спалили мно-

[85] ИЦГ II/2, 224 (И. Божић).
[86] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 124-127 (n. 5777); *Listine* IX, 407-410.
[87] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 52 (n. 5708).

ге куће и починили разне друге штете. Иако му је бискупија сиромашна, постао је поверилац которске благајне за око 200 дуката. Пошто је Сенат опскрбио благајну, бискуп је молио да му његов новац буде враћен, како би могао да се у наредној години издржава «са оним сиромашним људима» и да обнови попаљене куће. На крају, Контарено је нагласио да сви знају колико се он намучио служећи Млетачку републику и радећи «за добро ове заједнице».[88] Оговорено му је да ће се тражити од которског кнеза да се обавести о условима бискуповог кредита. Уз то, кнез је требало да властима у Венецији достави списак свих дугова и кредита которске благајне.

Приликом обраћања млетачким властима, которски грађани су често наводили као главни узрок својих невоља држање сељака из околине. Већина тог становништва била је православне вере. Користећи ванредно стање које је изазвано Грбаљском буном, бискуп Контарено је настојао да што приљежније спроводи у дело одлуку дужда Франческа Фоскарија из 1446. године. У документу од 30. марта 1452, који се чува у Бискупском архиву у Котору, наведено је да је Михаило Враћен, викар Марина Контарена, натерао православног попа Бошка, сина свештеника из Доњег Грбља, да Лудвигу Мекша донесе 20 стари жита и 12 поклона на име дуга насталог за време Грбаљске буне. Годину дана касније, 11. фебруара 1453, Враћен је осудио, вероватно истог, попа Бошка из Драчевице да Николи Болици плати 7 перпера, такође на име дуга. [89] Притисак око преверавања православног живља достигао је врхунац за време Контареновог наследника Бернарда из Пјеве ди Сако. Приликом једне канонске визитације, у селу Богдашић дошло је до физичког обрачуна између бискупа и једног православног калуђера.[90] Грбаљску буну угушио је у фебруару 1452. године Стефаница Црнојевић. Том приликом опљачкане су и попаљене куће грбаљских сељака. Вође побуне, њих око тридесет, похватани су на превару, осуђени на смрт и обешени у Котору, док су њихови пунолетни синови, заједно са око двеста побуњеника, трајно протерани са млетачких поседа. Подручје Грбља напустили су на дубровачким бродовима, који су их превезли у Апулију. Тешко је утврдити какву је улогу у тим догађајима имао которски бискуп, али је извесно да је његов даљи опстанак у Котору постајао све тегобнији.

Као што је поменуто, још током четрдесетих година бискуп је у више наврата покушао да напусти Котор. У јуну 1451. био је кандидат за бискупа Виђенце. Д. Фарлати наводи податак да је Марин Контарено 1452. годину провео у Виђенци као викар Петра Барба, у то време кардинала и бискупа тог града. Његов избор извршен је 27. септембра 1452. у прису-

[88] J. Valentini, AAV, Pars III, Tomus XXI, 64-70 (n. 5716); *Listine,* IX, 390-394.
[89] I. Stjepčević, *Prevlaka,* Zagreb 1930, 62.
[90] Dabinović, *op. cit.*, 137-138.

ству неколицине најугледнијих грађана Виђенце. Наредне, 1453. године, најутицајнији которски бискуп 15. века заувек је напустио Котор у коме је провео пуне 24 године. Одлуком папе Николе V постављен је за бискупа града Тревиза.[91]

Након одласка Марина Контарена из Котора, чланови породице Контарини наставили су да играју запажену улогу у Млетачкој Албанији. Петар, Александар и Лука истакли су се у току сукоба са албанском великашком породицом Дукађина. У Котору је 1463. деловао трговац Ђовани Контарини. Клан Контарини прославио се и у борбама против Турака од 1466 до 1470. године: Матео је као кнез и капетан Скадра руководио његовом одбраном, Бертуђо је одбио један напад Турака на Драч, док је Ђованију била поверена одбрана далеког и усамљеног Дања. У време наглог осипања млетачке власти у северној Албанији, Сенат је прогласио Франческа Контаринија за провизора Албаније. Он је 1477. погинуо у сукобу са Турцима. Према томе, док се један огранак породице Контарини у 15. веку прославио својим политичким и економским деловањем у самој Венецији, чији је репрезентативни израз представљала изградња Ca' d' oro на Каналу Гранде, други чланови ове лозе одиграли су значајну улогу у очувању «Млетачке Албаније», учествујући у међусобицама балканских господара и ратовима против Турака.[92]

Марин Контарено је, без сумње, био човек велике енергије и још већих амбиција. За време свог дугог епископата, настојао је да реши столетни спор између барске надбискупије и которске бискупије око јурисдикције над католичким парохијама у српској средњовековној држави. Био је ватрени присталица папске политике и непомирљиви противник базелских синодиста. У самој бискупији заводио је црквену дисциплину и сређивао финансије, не презајући од сукоба са которском властелом. Његов рад излазио је из црквених оквира: био је которски кнез и ревносни дипломата на преговорима у Венецији око угушења Грбаљске буне. Кратко речено: био је енергичан католички прелат и одани млетачки патрицij.

[91] Farlati, *op. cit.* VI, 466.
[92] O. Schmitt, *Das venezianische Albanien* 370-371.

Katarina Mitrović

IL VESCOVO DI CATTARO MARIN CONTARENO E LA DESPOTOVINA SERBA

Riassunto

Quando, all'inizio del 1429, morì il vescovo di Cattaro, Secundo Nani, il papa Martino V nominò al suo posto Marin Contareno. Era l'11 giugno dello stesso anno. Marin Contareno proveniva dalla famiglia Contarini, tra le più famose famiglie veneziane. Alcuni membri di quella antica e potente famiglia già sostenevano un ruolo importante nel sistema di governo dell'Albania veneziana tra il 1392 ed il 1479. Inizialmente il nuovo vescovo trovò delle difficoltà nella sua diocesi: la disciplina ecclesiastica era abbandonata e le condizioni economiche disagiate. Perciò il vescovo decise subito di migliorare le finanze della chiesa di Cattaro. Suggerì al Consiglio minore cattarense di creare una nuova legge per i rettori di tutte le chiese della città e del distretto, che cercò di catalogare tutti i beni mobili e immobili ecclesiastici. Il governo e il vescovo avevano intenzione di fare un "catasticum et inventarium generale". Marin Contareno si interessava anzitutto della Cattedrale di San Trifone dove si trovavano le reliquie del patrono di Cattaro, ma anche del monastero di San Giorgio, accanto al villaggio Perast, che era una antichissima abbazia benedettina. Alla metà degli anni trenta cercò di risolvere il conflitto tra il vescovado di Cattaro e l'arcivescovado di Antivari (Bar), a proposito del diritto di giurisdizione sulle parrocchie cattoliche nello stato serbo. Un conflitto che esisteva da secoli. Una delle conclusioni dell'accordo di Smederevo, siglato il 14 agosto 1435 tra la Repubblica di Venezia e il despota serbo Đurađ Branković, comportava l'aiuto da parte del sovrano serbo al vescovo di Cattaro nelle sue intenzioni di rinnovare tutti i diritti sui cattolici nella Despotovina serba. Il 20 giugno 1435, il vescovo Contareno nominò Andrija Kečević, parroco di Janjevo, suo vicario generale in Serbia. Siccome Andrija Kečević rifiutò l'incarico, nuovo vicario generale divenne Tanuš, in quel tempo rettore della chiesa di Santa Maria a Kokeranci. L'anno successivo il vescovo nominò il patrizio veneziano Antonio Memo suo procuratore in Despotovina. In fin dei conti Marin Contareno non era riuscito a realizzare la sua giurisdizione sulla Serbia, perché la maggior parte dei cattolici da quelle parti erano ragusei. Vedevano Venezia come il peggiore nemico della loro patria, la Repubblica di Ragusa e non volevano sottoporsi ad un vescovo d'origine veneziana.

Nel distretto di Cattaro vivevano molti contadini ortodossi, il cui stato economico e sociale sotto il governo veneziano era tra l'altro, legato alla difesa della loro fede. Marin Contareno invece, come esponente degli interessi veneziani, fece di tutto per convertirli, cercando di espellere i preti ortodossi , i

quali avrebbero dovuto essere alternati con i pievani cattolici. Questi progetti erano sostenuti dal Senato veneziano e dal doge Francesco Foscari. Il vescovo di Cattaro trovò anche il tempo di dedicarsi ad impegni ecclesiastici più generali. Partecipò al Concilio fiorentino nel 1439, come uno dei più fedeli seguaci di papa Eugenio IV, che si contrapponevano ai sinodisti di Basel. Marin Contareno partecipò anche alle attività politiche del suo tempo. Così, dopo la morte improvvisa del provveditore veneziano di Cattaro Leonardo Bembo, lui fu viceprovveditore dal 29 marzo 1445 al 22 giugno 1446. In quei mesi Alfonso V, re del Regno napoletano, grande nemico della Repubblica di San Marco, avanzò delle pretese su quella parte della costa adriatica. Negli ultimi anni del suo episcopato Marin Contareno si occupò anche di affari diplomatici. Si fece mediatore tra i negoziati che Venezia intraprese con la Comune di Cattaro e Stefanica Crnojević, capitano della Zeta Superiore, nel 1448 e nel 1451. Dopo la sanguinosa fine della sommossa dei contadini di Grbalj, nel febbraio 1452, trenta ribelli furono ammazzati. Molti altri contadini che parteciparono a quella ribellione furono scacciati dal territorio sotto il governo veneziano e si rifugiarono in Puglia. Dopo quei fatti, la permanenza del vescovo veneziano a Cattaro diventava ogni giorno più insopportabile. Siccome Marin Contareno nel 1452. era a Vicenza, come vicario del cardinale e vescovo Pietro Bembo, il papa Nicolò V decise di nominarlo vescovo di Treviso nel 1453. Marin Contareno fu un energico ed ambizioso vescovo cattolico, già ispirato al nuovo spirito rinascimentale, seguace fedele della politica papale, ma soprattutto patrizio veneziano ed esponente degli interessi della Serenissima in Zeta e Albania.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 93-122
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 93-122

Оригинални научни рад
Чланак примљен 03. 03. 2003.
УДК: 930. 22(=861)(497.16) "12/14"

Ђорђе БУБАЛО
Филозофски факултет
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПОВЕЉЕ У АРХИВУ МАНАСТИРА САВИНЕ*

Писана заоставштина средњовековног раздобља српске повести трпела је вишевековно затирање, чему смо и сами дали неславан допринос, допревши до данашњице расута у незнатним остацима, често оптерећена сенком немара и равнодушности. Ова немилосрдна пошаст уништила је практично све световне архиве, изузев оних на Приморју, а црквене свела

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштво у српској дипломатичкој грађи* (Ев. бр. 1667).
Идеју и основу за овај рад (и предавање под истим називом одржано у оквиру Научне трибине Историјског института у Београду, 7. новембра 2002. године) чини истраживање обављено у архиву манастира Савине током августа месеца 2002. године. За успешан рад у архиву, осим добре воље и материјалне потпоре, непроцењиви су били гостољубивост и поверење указани ми од стране старешине савинског, архимандрита Јустина (Тасића) и стална помоћ, стручна и људска подршка господина Горана Комара из Херцег Новог, несумњиво најбољег познаваоца и чувара манастирског архива. Уз топлу захвалност обојици, посвећујем им ову студију као скромно уздарје. Обавезан сам нагласити и чињеницу да су се за мога боравка у Савини најстарије повеље још увек налазиле на конзервацији у Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу, што је делимично пореметило планирани подухват. С друге стране, рад у архиву и разбуђени интерес за недостајућа документа одразили су се посредно на поновљене апеле за повраћај, са срећним коначним исходом. Од 20. септембра 2002. године најстарија манастирска документа поново су у својој матичној установи а резултати савинског истраживања уграђени су подједнако у ту чињеницу као и у редове који следе. Допунска истраживања извршена су у Архиву САНУ и поново у Савини уз посредовање господина Горана Комара.

на изоловане чуваре самих наговештаја некадашње величине. Заправо, изузев манастира Хиландара, из чијег смо архива кадри да ишчитамо читаву његову историју, уз неизбежне празнине, разуме се, ниједан други српски манастир није сачувао у целости или најбитнијим одељцима грађу насталу од оснивања до најновијег доба. Архив манастира Савине један је од ретких у којем се одржало релативно обиље докумената, и по разноврсности и по временском распону.

У настајању и карактеру савинског архива (и шире гледајући готово читавог фонда покретних културних добара манастирских) пресудна улога припада двама чиниоцима. На првом месту то су догађаји из времена Морејског рата (1684–1699) којима је из основа промењен манастирски живот и увелико одређена његова потоња судбина. Наиме, турско-млетачке борбе у Херцеговини имале су за једну од последица рушење Требињског манастира и пресељење његовог братства са највреднијим драгоценостима под окриље Млетачке републике, у манастир Савину 1693. године[1]. Тврдошка ризница, чији је значајан део формиран од фрагмената некадашње милешевске ризнице, пресађена је на ново станиште на коме ће се вишеструко разгранати и обезбедити сигурност и трајност[2]. С друге стране, управо догађаји с конца XVII века, којима је удахнут нови живот старом монашком средишту, чинили су основу његовог угледа који ће непрекинуто расти током XVIII века. Срби су на Савину гледали као на извориште духовне снаге, путоказ у недаћама, спокојно прибежиште пред ратом и пустошењима. Улога једног од најзначајнијих духовних средишта Срба у XVIII веку, разгранате и живе везе са свим огранцима народа одразили су се на богатство текуће манастирске архиве[3].

Наведени чиниоци условили су и грубу, по пореклу и старини, поделу архивске грађе. Старији, малобројнији, али свакако важнији део чине појединачни документи, чија се почетна граница сада засигурно може оцртати у XIII веку. Ове исправе пристигле су у ново одредиште највећим делом на рукама тврдошких монаха. На ово, већ формирано архивско језгро

[1] О овим догађајима видети Д. Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978, 14–16 (= Медаковић, *Савина*); Г. Комар, *Светоуспенски манастир Савина у Мељинама код Херцег-Новог*, Херцег-Нови 2001, 14–42 (= Комар, *Савина*).

[2] В. Ј. Ђурић, *Савина*, Бока 5 (1973) 17–18, прештампано као посебно издање Београд 1977, 1991[2], XXIV–XXV(= Ђурић, *Савина*); Медаковић, *Савина*, 61–64; Idem, *Ризница манастира Милешеве. Прилог реконструкцији*, у: Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ књ. XXXVIII, Одељење историјских наука књ. 6, Београд 1987, 221–229.

[3] Медаковић, *Савина*, 16–38; Г. Комар, *Ћирилска документа Млетачког архива у Херцег-Новом (политичко-управни списи) и ћирилска документа манастира Савина — 18. вијек*, Херцег-Нови 1998; Комар, *Савина*.

наставља се континуирана, богата документација настала из свакодневних пословних, правних, политичких и верских односа који су одликовали живот једног великог монашког средишта током XVIII, XIX и XX века. Манастирска архива тако (као и читава ризница, уосталом) сублимира својим садржајем историју и духовност три велике српске светиње — Милешеве, Тврдоша и Савине[4].

Средњовековни део савинског архива чине данас три повеље: 1. повеља краља Уроша I о оснивању цркве Светог Николе у Хвосну (1276/77); 2. фалсификована повеља цара Уроша о стонском дохотку (12. јули 1358); 3. повеља деспота Стефана Лазаревића о поклону пет села у Моравицама манастиру Милешеви (после 1413). Вагано апсолутним мерилима ова је бројка занемарљива, гледајући и из угла српског средњовековног документарног фонда и из угла самог манастирског архива. Но, уколико је релативизујемо, савинска средњовековна документа показаће нам се у далеко значајнијем светлу. Количина српске средњовековне дипломатичке грађе процењује се на око 1300 докумената, од чега је лавовски део (око 1100) својина Дубровачког архива. Од осталих нешто више од 200 докумената, већина се налази у ризницама светогорских манастира, превасходно Хиландара. Ако од овог броја одузмемо и примерке расуте по библиотекама, музејима и архивима, највише Београда и Цетиња, у манастирима Српске православне цркве готово да је немогуће наћи трагове негдашњих архива. У том светлу посматрана, три савинска средњовековна документа делују изазовније него читави свежњеви средњовековне грађе Дубровачког или Млетачког архива.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Романтичарској заокупљености старинама није промакло богатство манастирске ризнице, а рукописне књиге и средњовековне повеље биле су свакако најпривлачнији део. Већ 1844. године повеља деспота Стефана издата је сасвим коректно у *Србско-далматинском магазину*, како изгледа, трудом самог уредника Ђорђа Николајевића[5]. Заслуге овог часописа за учвршћивање националне свести и просвећивање, великим делом и посредством редовног објављивања изворне грађе, тешко је преценити те се

[4] До сада је наштампано неколико инвентара манастирске архиве, са пописом најзначајнијих докумената, али, строго узев, ниједан од њих није стручан по приступу и елементима. Библиографске податке о њима видети у нап. 17–20.

[5] *Диплома Деспота Стефана Лазарева сина, с којом поклања Манастиру Милешеву пет села*, Србско-далматински магазин 9 (1844) 125–127 (= Николајевић, *Диплома*).

деспотова повеља нашла на правом месту као истински весник пребогате манастирске архиве. Опис исправе и печата, који прати издање текста у *Србско-далматинском магазину*, прештампан је, уз незнатне измене и обавештење о издању, у пештанском *Сербском народном листу* наредне године[6], чиме је зацело проширен круг посвећених. Ова два чланка и вести, често и непотврђене, које су колале славистичким круговима привукли су, природно, и учене главе на само извориште. Године 1856. Савину походе Франц Миклошич и Иван Кукуљевић, а наредне године Александар Гиљфердинг[7]. Кукуљевић је са свога боравка у Боки понео у Загреб преписе повеља краља Уроша и деспота Стефана[8], али их је, по свој прилици, уступио Миклошичу, у чијој су збирци *Monumenta Serbica* објављени наредне године[9]. Стонска повеља цара Уроша приређена је у истој збирци на основу хиландарског примерка без икакве белешке о савинском препису, што засигурно указује да Миклошичу није ни био познат[10]. Тешко је пореći тврдњу да је готово немогуће наћи другог издавача или публикацију који би, уз неизоставан научни ауторитет, шире, убедљивије и дуготрајније проширили добар глас о средњовековном манастирском архиву и учинили га доступним за најзахтевнија истраживања. О томе сведоче не само чињеница да је Миклошичева збирка и данас неизбежан приручник, већ и да се већина доцнијих издања сводила на просто преузимање из *Monumenta Serbica*.

Одиста, већ 1864. повеља краља Уроша, према Миклошичевом издању и уз мађарски превод, нашла је место у дипломатичком кодексу времена угарске династије Арпадовића[11], а према истом предлошку, с преводом на латински, у збирци Д. Хурмузакија[12]. Није изостала ни научна полемика и опет је исти документ био у средишту пажње. Љубомир Ковач-

[6] Г.[рујић] Н.[иканор], *Старина*, Сербски народни лист год. 10, бр. 41, 4. новембар 1845, Пешта, 326–327 (= Грујић, *Старина*). Медаковић, *Савина*, 1, погрешно одређује садржај овога чланка као "текст описа дипломе манастиру Хиландару".

[7] Медаковић, *Савина*, 34.

[8] I. Kukuljević Sakcinski, *Izvestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 4 (1857) 340–341 (и посебно издање са сопственом пагинацијом изашло исте године у Загребу, стр. 36–37) (= Kukuljević, *Izvestje*).

[9] F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wiennae 1858, Graz 1964[2], 71–73, 333–335 (= MS).

[10] MS, 165–168.

[11] G. Wenzel, *Codex diplomaticus arpadianus continuatus V*, Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria X, Pest 1864, 276–280 (= Wenzel, *Codex*).

[12] D. Hurmuzaki, *Documente privitóre la istoria Rumânilor 1346–1450, şi cu dóne apendice documente slavone insoţite de traduceri latine 1198–1459,* Bucareşti 1890, 794–796 (= Hurmuzaki, *Documente*).

вић и Иван Павловић[13] суочили су аргументе око ауторства и времена издавања повеље краља Уроша, питања која су обележила интересовање за ову повељу од тренутка када је обелодањена Миклошичевом заслугом. Решења која је Павловић тада понудио вишеструко су потврђена новијим истраживањима, али су погрешне атрибуције остале и до данас готово неизбежан пратилац овог документа. Њиме се позабавио и Емил Калужњацки 1891. године с намером да реконструише лакуне у тексту. Будући да пред собом није имао сам документ већ је прибегао интервенцијама искључиво на основу граматичких и правописних аргумената прилагођених контексту, већина предложених решења превазилазила је обимом приближне размере недостајућег текста[14].

С друге стране, деспотова повеља наметала се својом несумњивом оригиналношћу, украшеном сачуваним масивним воштаним печатом. Лета 1890. Ватрослав Јагић је, гледајући оком филолога, захтевао ново издање ради језичких испитивања приложивши уз свој кратки апел одличне факсимиле документа и печата[15]. Годину дана доцније појавила се и литографија истог документа у календару Бошњак у Сарајеву[16], па је тада, може се рећи, у издањима и одличним репродукцијама створена сигурна основа за сваку врсту истраживања.

Наравно, нису само повеље проносиле глас о богатству манастирске ризнице. Спорадичне вести, краћи прилози или издања записа и натписа наметали су у све оштријем виду потребу издавања једног прегледног каталога манастирских старина. Тиме би се учинила приступачним основна обавештења о савинским исправама. Први такав покушај, скроман по обиму али јасан у изразу, изашао је из пера епископа Никанора Ружичића[17]. Његов опис манастирске књижнице доноси најнужније податке о све три повеље отварајући низ штампаних каталога манастирске архиве, су-

[13] Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, ГНЧ 3 (1879) 436 (= Ковачевић, *Неколико исправака*); И. Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног и сина му Владислава*, Отаџбина 5 (1880) 584–589 (= Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног*); Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 44 (= Ковачевић, *Жене и деца*).

[14] E. Kalužniacki, *Zur Textkritik der altserbischen Urkunden*, AfSlPh 13 (1891) 88–93 (= Kalužniacki, *Textkritik*).

[15] В. Јагић, *Хрисовуљ деспота Стефана*, ГЗМ 2 (1890) 252–254 (= Јагић, *Хрисовуљ*).

[16] Нисам успео да дођем у посед ове публикације. Наведени податак пружам према обавештењу које даје Младен Црногорчевић уз свој опис повеље (види нап. 18). О истоме сведочи и епископ Герасим Петрановић у једној неформалној белешци чији текст саопштавам у последњем одељку.

[17] Н. Ружичић, *Манастир Пресвете Богородице на Савини*, Старинар 11 (1894) 125–127 (= Ружичић, *Манастир*).

марних или детаљних, у којима је средњовековним актима увек пружано почасно место. Таквим начином су основна обавештења бивала стално приступачна широком и шароликом кругу читалаца. Убрзо је уследио и данас сваке хвале достојан попис манастирског архива, у првој великој монографији манастира Савине, Младена Црногорчевића[18], а његове податке је у скраћеном виду укључио у споменицу манастира Савине отац Јеротеј Петковић[19]. Ова три инвентара манастирског архива остали су практично до данас основно врело обавештења о најважнијим документима и на њих се, у мањој или већој мери, ослањају сви потоњи подаци о средњовековним савинским исправама, како у каталозима тако и у кратким белешкама у оквиру ширих целина. Сумарне напомене о средњовековним документима манастирског архива (нажалост, често уз погрешну атрибуцију) готово да су биле неизоставни део сваког прилога о Савини, нарочито оних општег карактера. Податке ове врсте можемо срести, рецимо, у *Боки* Сава Накићеновића, у популарној монографији о далматинским манастирима Бошка Стрике, извештају Илије Синдика о бококоторским архивима, *Прегледу црквених споменика* Владимира Петковића; у Луковићевој *Боки*, *Енциклопедији ликовних умјетности* ЈЛЗ, у више пута прештампаваној монографији Савине Војислава Ј. Ђурића[20]. Осим у инвентарима, све три повеље нашле су се на једном месту и у Новаковићевим *Законским споменицима*, с тим што је и овде повеља цара Уроша приређена на основу хиландарског преписа без помена о савинском[21].

Повеља краља Уроша (уз разнолике атрибуције, да још једном нагласим) и даље је повремено привлачила истраживачку пажњу. У одељку о фалсификатима у *Студијама о српској дипломатици* Станоје Станојевић уврстио је ову повељу у групу докумената сумњиве аутентичности и тра-

[18] М. Црногорчевић, *Манастир Савина у Боци Которској*, Весник Српске цркве 12, св. 8 (1901) 748–749 (= Црногорчевић, *Савина*).

[19] *Споменица манастира Савине пригодом прославе деветстогодишњице мале савинске цркве 1030–1930*, уредио о. Јеротеј Петковић еп. синђел, Котор 1930, 13 (= Петковић, *Споменица*).

[20] С. Накићеновић, *Бока. Антропогеографска студија*, Српски етнографски зборник књ. XX, СКА Београд 1913, 499; Б. Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, 233 (= Стрика, *Манастири*); И. Синдик, *Архивска грађа у Боки Которској*, ИЧ 1–2 (1948) 373 (= И. Синдик, *Архивска грађа*); В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Посебна издања САН CLVII, Одељење друштвених наука нова серија књ. 4, Београд 1950, 291; Н. Луковић, *Бока Которска*, Цетиње 1951, 76; *Enciklopedija likovnih umjetnosti 4*, JLZ Zagreb 1966, s. v. *Savina* (P. Mijović); Ђурић, *Савина*, 17 (и посебно стр. XXIV).

[21] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 606–607, 709–711 (= ЗС).

диције[22]. Владимир Мошин је укључује у свој преглед и анализу Милутинових повеља опредељујући се тиме и за ауторство[23]. Напокон, наредне године Душан Синдик дао је коначан прилог решењу питања ауторства и времена настанка овог документа приписујући га краљу Урошу[24]. Исправа је доживела још једно издање (са преводом на енглески и кратким коментаром) у првој свесци збирке средњовековних српских повеља односећих се на област Косова и Метохије[25].

Када је реч о деспотовој повељи, у подједнако оштром виду постављало се питање времена издавања будући да у документу нема непосредних хронолошких одредница. Различите, углавном неаргументоване, претпоставке ставио је ван снаге темељном расправом о овом питању Милош Благојевић одређујући приближно време издавања исправе након 1413. године[26]. Андрија Веселиновић је у својим радовима о времену Деспотовине више пута анализирао ову исправу[27]. И деспотова повеља добила је још једно, брижљиво приређено издање, с преводом на савремени српски, фотографију и најнужније напомене, у хрестоматији књижевних радова деспота Стефана приређеној од стране Ђорђа Трифуновића[28]. Нова издања и расправе о ауторству и времену настанка повеља краља Уроша и деспота Стефана корисно су допуњени одличним фотографијама оба документа (укључујући и посебан снимак печата ове друге) објављеним у монографији манастира Савине Дејана Медаковића[29].

У последње време појавила су се још два пописа докумената савинског архива. Први од њих потписала је Мирјана Каписода у часопису

---

[22] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXV. О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 45 (= Станојевић, *О фалсификованим повељама*).

[23] В. Мошин, *Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 68 (= Мошин, *Повеље*).

[24] Д. Синдик, *Ко је аутор оснивачке повеље храма Св. Николе у Хвосну?*, ИЧ 19 (1972) 67–77 (= Д. Синдик, *Ко је аутор*).

[25] T. Živković – S. Bojanin – V. Petrović, *Selected charters of serbian rulers (XII–XV century) relating to the territory of Kosovo and Metohia I*, Athens 2000, 44–48 (= Živković–Bojanin–Petrović, *Selected charters*).

[26] М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, у: Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ књ. XXXVIII, Одељење историјских наука књ. 6, Београд 1987, 165–174 (= Благојевић, *Деспот*).

[27] А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, ЗФФБ 18–А (1994) 189–190 (= Веселиновић, *Косовске алузије*); Idem, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 23–24, 50, 59, 164–165, 220 (= Веселиновић, *Држава*).

[28] Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 150–151, 164–165, 204–206 (= Трифуновић, *Деспот*).

[29] Медаковић, *Савина*, сл. 96, 97, 109 (фото Д. Тасић).

Архивски записи[30]. Било би очекивано да се у архивистичком часопису појави стручан инвентар заснован на непосредном увиду у архивски материјал, али је, на разочарење, ауторка дословно или уз незнатне стилске измене преузела у целини попис који је још 1930. објавио отац Јеротеј Петковић. Фотографије су, заједно с легендама, преузете из Медаковићеве монографије. Последњи попис појавио се као прилог најновијој монографији манастира Савине из пера Горана Комара[31]. За основне податке о ауторству и времену настанка аката кориштен је Црногорчевићев каталог, уз податке о новијим преписима и одсуству повеља из манастирске архиве (о томе видети даље у тексту).

1. ПОВЕЉА КРАЉА УРОША I КОЈОМ ОСНИВА ЦРКВУ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ХВОСНУ КАО МЕТОХ МИЛЕШЕВСКИ (1276/77)

Краљ Урош I, пошто му је брат Владислав предао на самрти право старања о његовој задужбини, манастиру Милешеви, оснива храм Светог Николе у Хвосну и потчињава га манастиру Милешеви. Цркви, подигнутој на обали реке Бистрице близу архиепископије пећке, приложен је истом исправом трг Ступ са прецизно одређеним међама. Према резултатима до којих је дошао Д. Синдик, титула *господин* уз Урошево име у потпису указивала би да је повељу издао после збацивања с престола, а пре смрти, тј. између 1. септембра 1276. и 1. маја 1277. године[32].

Опис: Оригинална повеља није сачувана. Данас се у савинском архиву налазе два преписа, један настао највероватније у XVI веку и други из 1938. године[33].

---

[30] М. Каписода, *Архив манастира Савине*, Архивски записи 4, св. 1–2 (1997) 61–62 (= Каписода, *Архив*).

[31] Комар, *Савина*, 106.

[32] Д. Синдик, *Ко је аутор*, 72–73.

[33] Миклошичева белешка уз издање хвостанске повеље гласи: "Apographum membran. vetus quidem, sed minus accuratum in mon. Savina prope Catharum. Nos e duobus apographis hujus apographi textum restituere conati sumus. Monemus alterum apographum in subscriptione habere tantum **Стѣфань Ѵрошь** etc." (MS, 73). Извесна непрецизност података и погрешно тумачење од стране историчара учврстили су заблуду да у манастиру Савини постоје два, односно три стара преписа ове исправе. Припремам расправу у којој настојим показати да је у Миклошичево време, као и данас, постојао само један препис из XVI века, те да су друге две копије о којима говори само нови, у научне сврхе направљени преписи овога старога преписа, које је добио као подлогу за припремање издања. У истом раду покушаћу да одгонетнем ко је од Миклошичевих помагача начинио ове преписе и уступио му их на ко-

1. Препис не старији од XVI века на пергаменту величине 45, 5 x 39, 5 cm, исписан полууставним писмом, црним мастилом у 32 реда укључујући и потпис. Симболична инвокација (крст на постољу), иницијали и потпис исписани су црвеним мастилом. Испод потписа, ближе левој ивици, налазе се четири прореза за врпцу од печата. Текст је на прегибима или избледео (поготово уздужним) или делимично оштећен. Избледелог текста има спорадично и на другим местима, изгледа услед утицаја влаге. На полеђини новија белешка, писаним словима ћирилицом, црним мастилом у два реда: *Писмо Стефана Уроша*.

Фото: Историјски институт Београд, Архив, кутија 12, бр. 72 — формат разгледнице (В. Мошин); Историјски институт Београд, Збирка Душана Синдика; манастир Прасквица код Будве, фото који је начинио игуман Димитрије (Лакић) 1972. год. Објављена: Медаковић, *Савина*, сл. 96 (Д. Тасић). Овде се објављује фотографија коју је начинио Милан Муратовић, *Про–фото М*, Херцег Нови.

Издања: MS, 71–73 (на основу овога преписа; сва доцнија издања преузимају Миклошичево читање без измена); Wenzel, *Codex V*, 276–280 (с преводом на мађарски); Hurmuzaki, *Documente*, 794–796 (с преводом на латински); ЗС, 606–607 (извод); Živković – Bojanin – Petrović, *Selected charters*, 44–48 (с преводом на енглески и кратким коментаром). У припреми је ново, критичко издање у оквиру првог тома *Српског дипломатара*.

Литература: Ковачевић, *Неколико исправака*, 436; Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног*, 584–589; Kalužniacki, *Textkritik*, 88–93; Ружичић, *Манастир*, 126; Црногорчевић, *Савина*, 748; Ковачевић, *Жене и деца*, 44; Петковић, *Споменица*, 13; Стрика, *Манастири*, 233; Станојевић, *О фалсификованим повељама*, 45; Мошин, *Повеље*, 68; Синдик, *Ко је аутор*, 67–77; Каписода, *Архив*, 61; Комар, *Савина*, 106.

Почетак: † |[1] **Г(оспод)ь вьзнесе се на н(є)б(є)са да поүстить мировїи ѳтѣшителꙗ н(є)б(є)са оүготоваше прѣстоль кго wблаци вѣльлепїѥ**…

Крај: |[30] **прѣдателѥмь и сь распан҃шими Г(о)с(под)а и рек҃шими крьвь его на нас(ь) и на чед(є)хъ нашихъ(ь) и wт(ь) б(о)годарованнаго нам(ь)** |[31] **вѣн҃ца да боүде [прок]лѣть амин(ь) амин(ь) амин(ь)** .

† СТѢФѦNЬ В ѲРОШЬ ГОСПѾДИN(Ь) В҃СЄ СРЬБСКЇЄ ЗЄMЛЇЄ И ПѾM(G)Р(Ь)СКЇЄ

Миклошичевом издању, углавном коректном, могу се приложити следеће исправке, допуне или реконструкције оштећеног текста:

ришћење и да ле је можда и сам Миклошич то урадио приликом посете Савини 1856. године.

РЕД	ТЕКСТ MS И РЕД	НАШЕ ИСПРАВКЕ, ДОПУНЕ И РЕКОНСТРУКЦИЈЕ	РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ЕМИЛА КАЛУЖЊАЦКОГ И МСТИСЛАВА ШАХМАТОВА[34]
1	**вьзнесь се** (1)	**вьзнесе се**	
6	**вь…ажающе** (11)	**вьо[бр]ажающе**	**вь [житїи онѣмь wбр]ажающе**[35] Kalužniacki, *Tekstkritik*, 90
9	**бысть…светаго** (17)	нема празнине у тексту; речју **светаго** (са широким **с**) почиње нова целина	
10/11	**Стѣфана краля Владислава** (20)	**Стѣфана Владислава краля**	
14	**ствараїи** (26)	**створїи**	
18	**Николи** (36)	**Николаѥ**	
19	**вь п…роучїи** (38)	**вь подроучїѥ**	**вь пороучїи**; ibidem, 91
21	**Савва** (40)	**Сава**	
22	**изволи…владати** (45)	**изволи[ть по] нас(ь) владати**	Калужњацки се двоумио између **изволи wбладати** и **изволи по мьнѣ владати**; ibidem, 91 Шахматов **из ъволѥ[ть] [послѣ нас] владѣти** (L 28)
22	…**тителство** (46)	…**тител ъство**; у делу који је истрвен назире се титла; да није **кр҃тителство**	**попечителство**; ibidem, 92. Шахматов реконструише **[блюст]ител ъство** (L 28)

[34] Реконструкције Шахматова не наводе се када су истоветне са нашим.

[35] Већ је напоменуто да је Калужњацки вршио реконструкције према граматичким и правописним начелима немајући увида у величину лакуна.

23	**и**…**Стльпь** (47)	**и т**[**рь**]**гь Стльпь**; Код првог слова види се да се горња попречна црта продужује до треће, десне усправне црте творећи троног *т*. Зацело тако, пре него **пирьгь** како је још Синдик, *Ко је аутор*, 67, нап. 2, предлагао и зато што су прецизно наведене међе које упућују на велику површину земљишта. У прилог оваквој реконструкцији говори и чињеница да истоимено село постоји и данас.	**и зацитоу Стльпь**; ibidem, 92. Шахматов се доста колебао на овом месту. Првобитну реконструкцију **ист**[**иѫ бла**]**гь Стльпь** прецртао је и изнад реда додао **и положиѫ** (L 29). Двоумио се и око назива **Стльпь**. У напомени даје варијанту **Стльчь**, али је потом поништава
25	**Николаѥ**…**прикмлѥ** (51)	**Николаѥ в ѣсакь прикмлѥ**	**Николаѥ** [**приносит дары вьсакїи**] **прикмлѥ**; ibidem, 93.
27	**сотон**[**ин**]**ою** (55)	**сотоною**; Миклошич допунио, сматрајући, вероватно, да је писар неправилно формирао присвојни придев.	

2. Препис који је начинио 20. августа 1938. године руски правни историк Мстислав Вјачеславович Шахматов[36] на линираној хартији преса-

[36] Мстислав Вјачеславович Шахматов (Петроград, 1888 — Праг, 1943) завршио је Правни факултет у Петрограду а затим пред бољшевицима побегао у Београд 1920, одакле ће две године доцније прећи у Праг. Магистрирао и докторирао из области историје руског права. Од 1927. професор Руског правног факултета у Прагу. Био је истакнути члан руске колоније у Прагу — један од оснивача и члан Руског историјског друштва, такође члан Руске академске групе и Словенског института. Лични фонд Шахматова чува се у Одељењу фондова, докумената и збир-

вијеној начетворо, веома брижљиво изведеном калиграфском ћирилицом тамномрким мастилом у 40 редова укључујући и потпис. За предложак је узет данас постојећи препис из XVI века. Текстови се потпуно поклапају, укључујући и празнине, иако наизглед може да збуни чињеница да у краљевом потпису уместо словне цифре **в҃** стоји **краль**. Шахматов овај део очигледно није добро протумачио, вероватно и стога што је очекивао да се краљевска титула мора навести у потпису. Текст је прилично добро прочитан мада се по поузданости не може мерити са оним у Миклошичевој збирци. Примењен је модеран правопис у интерпункцији, употреби великог слова и подели на пасусе са првим увученим редом. Подвучени су важнији појмови, топоними и лична имена. Скраћенице су разрешене, а покаткад се полуглас, ваљда нехотично, вокализује са *е* према руском изговору. Шахматов је реконструисао, понекад веома смело, не само празнине у тексту тамо где је истрвен услед пресавијања пергамента, већ и места без видљивих лакуна уколико је сматрао да је писар испустио неку реч. У заглављу изнад текста налази се белешка исписана оловком, писаним словима: *Хрисовуља из XIII вијека којом српски краљ Стефан Урош дарива манастиру Милешеви храм св. Николе у Хвосну*[37]. На полеђини белешка оловком, писаним словима: *Повеља краља Стефана Уроша (на папиру)*. Другом руком, мастилом, писаним словима: *Са оригинала преписао и научно обрадио проф Д-р Мстислав Шахматов 20/VIII 38.*

<u>Почетак:</u> † |[1] **Господь вьзнесе се на Небеса да поустить мировїи ѹтѣшителꙗ Небеса оуготоваше прѣ–**

<u>Крај:</u> |[39] **вѣнца да боуде[ть] п[рок]лѣть. аминь. аминь. аминь.**

† **Стѣфань Краль ѹрошь, Госпѡдинь в ҆се Срьбскїє землѥ и Помѡрскїє.**

Нису ближе познате околности и мотиви израде овог преписа. Такође остаје нејасно шта је подразумевано формулацијом "научно обрадио"

ки Института историје уметности Чешке академије наука. (За један део података о Шахматову дугујем захвалност доценту др Мирославу Јовановићу).

[37] Изгледа да не потиче од Шахматова, већ је дописана доцније другом руком. Уочљиве су неколике битне разлике у односу на белешку у заглављу преписа деспотове повеље коју је зацело исписао Шахматов. Белешка на деспотовој повељи изведена је истом оловком и писменима као и сам текст и то пре почетка преписивања, док је овде текст "углављен" у сужени простор горње маргине, другачијим рукописом. Видљиве су и следеће језичке разлике: Урошева исправа названа је *Хрисовуља*, а деспотова *Повеља*; *дарива* према *дарује*; *Милешеви* према *Милешеву*; ијекавштина према нехотичној русификацији (*плачања*).

из белешке на полеђини и да ли су на неки начин ови преписи искоришћени будући да су остали у манастиру. Шахматов је живео и радио у Прагу те је највероватније за време летњег одмора боравио у Херцег-Новом и искористио прилику да ради у савинском архиву[38].

Заблуде о аутору повеље

Веровање у постојање више преписа хвостанске повеље у савинском архиву није једина заблуда која се о овом документу уврежила у историографији. Подједнаког трајања, али са неупоредиво већим простирањем кроз штампане публикације било је погрешно одређивање аутора повеље. Узрок томе није само збуњујући потпис који не одговара тексту повеље[39], већ много више површност у приступу историјским документима и историографским резултатима. Почевши, и у овом случају, од Миклошичевих MS, разнолика, често сасвим произвољна тумачења, уз неизбежна понављања, изродила су читаву галерију потенцијалних аутора из редова немањићких владара, од краља Уроша до његовог имењака на царском престолу. У обзир су, разуме се, дошли сви владари који су користили име Урош. Да невоља изгледа већа, погрешна тумачења учврстила су се и разгранала и поред тога што је једино прихватљиво решење – о ауторству краља Уроша – засновао убедљивим аргументима још 1880. године Иван Павловић[40], а коначно сваку даљу расправу о овом питању учинио излишном Д. Синдик 1972.[41].

Милутиново ауторство било је најраширеније у историчарским круговима, поглавито зато што су повељу као Милутинову издали и Ми-

[38] За овај препис зна се тек однедавно Г. Комар, *Осакаћена српска историја Боке*, Глас Црногораца, уторак 26. октобар 1999, стр. 2; Комар, *Савина*, 106.

[39] Д. Синдик, *Ко је аутор*, 72, упозорава да је у краљево име **Стѣфань в҃ ѵрошь** у потпису "број **в҃** највероватније убацио преписивач у XVI веку, када је већ био развијен култ краља Милутина као градитеља многих цркава".

[40] Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног*, 584–589.

[41] Д. Синдик, *Ко је аутор*, 67–77. Kukuljević, *Izvestje*, 340 (и посебно издање, стр. 36), навео је као аутора повеље *Стефана Уроша*, пре ће бити као резултат погрешног читања потписа, без **в҃** између Стефан и Урош, него на основу садржине документа. Белешка у заглављу преписа хвостанске повеље Шахматова исправно одређује аутора повеље. То, по својој прилици није његова напомена. Ако је, пак, на било који начин имао утицаја при њеном записивању, вероватно је одредио аутора анализом садржине исправе. Мало је извесно да је као историчар руског права, настањен у Прагу, био упознат с Павловићевом расправом. Уосталом, њу су превидели или игнорисали и готово сви домаћи истраживачи упућени на проучавање грађе из савинског архива.

клошич и Новаковић[42]. Као такву узимају је С. Станојевић (када говори о Кукуљевићевим преписима и у *Студијама* о аренги и потпису)[43], Љ. Ковачевић (у полемици око ауторства с Павловићем), В. Петковић у *Народној енциклопедији*[44], В. Мошин, С. Радојчић[45]. Идући даље хронолошки стижемо до краља Стефана Дечанског, којег је у ред аутора хвостанске повеље уврстио Б. Стрика, а његову атрибуцију преузимају В. Петковић у *Прегледу црквених споменика* (променио је мишљење!) и П. Мијовић у *Енциклопедији ликовних умјетности*. Приписивање Урошеве исправе Душану стоји сасвим усамљено у Станојевићевој *Студији о фалсификатима*, и изгледа да је плод ауторове омашке а не уверења. У ранијим одељцима свог обимног дела Станојевић је увек приписује Милутину, а на дотичном месту позива се на издања Миклошича и Новаковића и упућује на полемику између Ковачевића и Павловића, оспоравајући аутентичност документу због сумње да је састављена из делова више повеља – Владислављеве, Урошеве и чак Драгутинове.

Атрибуција цару Урошу највише се проширила преко каталога манастирског архива. Први је уводи М. Црногорчевић, а затим је срећемо код С. Накићеновића, Ј. Петковића, И. Синдика, Н. Луковића, В. Ђурића, Д. Медаковића, М. Каписоде и Г. Комара. Међу набројаним ауторима инвентара манастирског архива с правом нема његовог зачетника, епископа Никанора Ружичића, будући да се у своме делу није непосредно определио преузевши просто формулу из потписа – *Повеља Стефана* ***в*** *Уроша* – без тумачења.

2. ПОЗНИ ПРЕПИС ФАЛСИФИКОВАНЕ ПОВЕЉЕ ЦАРА УРОША О СТОНСКОМ ДОХОТКУ (12. ЈУЛИ 1358)

Цар Урош са мајком, царицом Јеленом, видевши хрисовуљу свога оца цара Душана и прочитавши шта је њоме приложио Светоарханђеловском манастиру у Јерусалиму, потврђује очеве одредбе према којима се ре-

[42] MS, 71; ЗС, 606.
[43] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици V. Аренга – Проемиум*, Глас СКА 94 (1914) 217; Idem, *Студије о српској дипломатици XIII. Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 39, нап. 2; Idem, *Историја српског народа у средњем веку I. Извори и историографија, књига 1. О изворима*, Београд 1937, 40 (= Станојевић, *О изворима*). Приликом даљег набрајања ставова истраживача о аутору хвостанске повеље у напоменама ће се наводити библиографски подаци само за оне радове који нису наведени у одељку о историографији.
[44] *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, s.v. *Савина* (В. Петковић).
[45] С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, 40.

ченом манастиру има давати сваке године стонски доходак, који су Дубровчани дужни плаћати док год држе Стон, и то 500 перпера на Ускрс и других 500 перпера на Митровдан. Уколико би се десило да манастир Светих Арханђела у Јерусалиму запусти, Дубровчани су дужни ову суму пренети на српске манастире на Светој Гори – Хиландар и Свети Павле[46]. Повеља је написана у Призрену, 12 јула 1358, пред игуманима: јерусалимским, Герасимом, хиландарским, Арсенијем и светопавловским, Јованом, под надзором логотета Драгослава.

Опис: Препис, највероватније XVIII века, на дебелој хартији[47] величине 60 x 42,5 cm, уредним полууставом, тамномрким мастилом, у 50 редова укључујући и потпис. Црвеним мастилом исписани су крст на почетку, иницијал и потпис. Водени знак није уочен. Исправа је чувана пресавијена уздужно и попречно. На местима где је влага продрла хартија је потамнела а слова избледела. Будући да је вишеструко пресавијена хартија доспела под дејство влаге, слова су се пресликавала на наспрамну, пресавијену страну те се на појединим местима текст преклапа, а део црвеног потписа пресликао се на горњу маргину. У горњој маргини уочен је и слаб траг ватре. Места на којима су прегиби искрзани заштићена су лепљивом траком на полеђини. Хартија је линирана, са тачно одређеним маргинама, редовима, простором за симболичну инвокацију и потпис. Језик и правопис изразито су русификовани. Карактеристични су: везано дебело *јер* на крају речи, "руска" вокализација (**творець**, **создатель**, **персть**, **Серблемь**, **Геркомь**), употреба слова **ѧ** и я за гласовну групу *ја*. На полеђини се налазе две белешке: 1. новија белешка, писаним словима ћирилицом, црним мастилом, истом руком као и на хвостанској повељи – *Повеља цара Уроша*. Белешка је исписана на квадрату који се добијао када се повеља потпуно пресавије, обрнуто од правца низања редова текста. У квадрату десно од овога, у правцу низања редова текста, белешка епископа Герасима Петрановића (после 1872) графитном оловком, писаним словима у четири реда. Текст је готово потпуно избледео, назиру се само поједине речи и словне групе – *Аз молим…за…су се…повеље у…повеље…Герасим епископ*.

Фото: Историјски институт Београд, Архив, кутија 12, бр. 73 — формат разгледнице (В. Мошин). Објављена: Стрика, *Далматински манастир*, 234, умањено, нејасно. Овде се објављује фотографија коју је начинио Милан Муратовић, *Про–фото М*, Херцег Нови.

[46] У свим објављеним инвентарима савинског архива ова одредба је погрешно протумачена. Почевши од Ружичића, у регесту стонске повеље читамо да је већ цар Душан одредио (а његов син потврдио) да се 500 перпера даје Хиландару а других 500 перпера Јерусалимском манастиру, док би у случају да овај потоњи запусти читава хиљада перпера ишла Хиландару. О Светом Павлу нема ни помена.

[47] Код Ружичића, *Манастир*, 126 и Стрике, *Далматински манастири*, 233, као материјал погрешно је наведен пергамент.

Издања: Фалсификована стонска повеља цара Уроша сачувана је у четири примерка: 1. основни, хиландарски (крај XV века); 2. препис хиландарског примерка начињен руком монаха Никандра средином XIX века; 3. загребачки препис (крај XV – поч. XVI века), у Архиву ХАЗУ, камо је донесен из Дубровника; 4. савински препис. Сва досадашња издања[48] приређена су, међутим, само на основу хиландарског примерка без икаквог помена постојања других преписа, укључујући и савински. Ново издање Урошеве стонске повеље, у припреми за други број часописа *Стари српски архив*, укључиће опис, варијанте и фотографију и савинског преписа[49].

Литература: Основни подаци о повељи у описима савинског архива Ружичића, Црногорчевића, Ј. Петковића, Стрике, Каписоде и Комара.[50]

Почетак: † |[1] **Понеже изволи бл(а)гїй и чл(о)вѣколюбивый, Ц(а)рь славы Г(оспо)дь нашъ Іи(с҃)съ Х(ристо)съ, С(ы)нъ Б(о)жїй**

Крај: |[48] **во Никей, и да иматъ часть со предателемъ Ю҃домъ и со рекшим возми** |[49] **распни єго.**

† СТЄФ҃НЪ † ВО ХР(И)СТ҃А † Б(О)Г҃А † БЛ(А)ГОВѢРНЫЙ † ҮРОШЬ † Ц(А)РЬ † СЄРБЛЄМЪ † И ГЄРКЄМЪ †

Савински препис стонске повеље цара Уроша представља позну, јако русификовану верзију основног текста. Но, и поред тога што су језик, правопис и општи изглед прилагођени нормама времена у којем је препис настао, садржина документа тиме није нарушена. Варијанте у односу на основну, хиландарску верзију (не рачунајући ситније писарске грешке) своде се углавном на изостављање појединачних речи или њихових група:

ред **14.** после речи **припадающе** изоставио **и приносеще**

ред **22. цр(ь)квам(ь)** уместо **царьства ми**

ред **27.** после **пять соть** изоставио **перьперь**

ред **29. на всѧкѫ годинѫ ц(а)р(ь)ства ми цр(ь)кви Ѧрхагг(є)ла Михаила** уместо **на всакоу годинѫ храмоу ц(а)р(ь)ства ми Ѧр҃хагг(є)ла Михаила**

[48] *Извори из једне кронике. А Диплома цара Стефана Уроша (од 2 јуна 1358. год. у Призрену)*, Гласник ДСС 2 (1849) 197–199; MS, 165–168; ЗС, 709–711; *Actes de Chilandar, deuxieme partie. Actes slaves*, publiés par B. Korablev, BB 19 (1915) приложение; Amsterdam 1975[2], 521–523.

[49] Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о стонском дохотку (2. јуни 1358)*, Стари српски архив 2 (2003) – у штампи. Видети тамо и описе других примерака, коментаре и основну литературу у вези са овим фалсификатом.

[50] Библиографске податке видети у одељку о историографији.

ред **30.** после **догдѣ** изоставио **годѣ Дꙋбровникь дрьжи Стонь градь и**…

ред **31.** после **ц(а)р(ь)ство ми** изоставио **записа оу хрисовꙋлиХ(ь)**

ред **45.** инверзија **любо цр(ь)квамъ**

Уочљива је разлика и у датирању: 12. јули уместо 2. јуни.

Основна питања која се у вези са савинским преписом постављају односе се на време и мотиве настанка и разлоге доспевања у савински архив.

Стонска повеља цара Уроша оглашена је без много натезања фалсификатом пре готово једног века, а доцнија истраживања вишеструко су потврдила Јиречекове резултате, понајвише оцртавањем времена и мотива настанка овога фалсификата[51]. Данас је углавном неподељено мишљење о томе да су концем XV века монаси Хиландара и Св. Павла зготовили две лажне повеље, једну приписавши цару Урошу а другу султанији Мари, с циљем да до тада повремено и незванично уживање стонског дохотка намењеног Светоарханђеловском манастиру у Јерусалиму претворе у стално, званично давање. Обративши се за помоћ и посредовање Ахмет-паши Херцеговићу, потурченом сину херцега Стефана, заснивајући своја права на "доказима" које су сами направили, Хиландарци и Светопављани успели су да, уз непосредан турски притисак, добију право да им Дубровачка република исплаћује стонски доходак. Невешти фалсификати, гледано очима модерне дипломатике, имали су улогу основних доказних средстава у заснивању новог правног односа и као такве свака уговорна страна морала је имати по примерак – Урошева и Марина повеља и данас се чувају у Хиландару[52]; загребачки препис Урошеве повеље тамо је доспео из Дубровника[53], док је дубровачки примерак Марине повеље, данас нестао, сачуван у препису у рукопису *Кратког описа Зете и Црне Горе* из 1774. године[54].

[51] K. Jireček, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića – Jagić Festschrift, Berlin 1908, 531–542; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206; С. Ћирковић, *Хиландарска свећа у Дубровнику*, Настава историје 8 (1998) 5–19; А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000, 188–193.

[52] Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998) № 47 (А 8/2) и № 84 (А 6/16).

[53] V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Starine JAZU 46 (1956) 97, br. 1.

[54] *Кратки опис Зете и Црне Горе*, приредио С. Радовановић, Посебна издања САНУ књ. CDXXXV, Одељење друштвених наука књ 68, Београд 1970, 163–168 (фототипија); *Кратки опис о Зети и Црној Гори*, превео и приредио Б. Шекуларац, Подгорица 1998, 156–161 (издање и превод на савремени српски).

Заснивајући своје права на ова два фалсификата, Хиландарци и Светопављани добијали су од Дубровника износ стонског дохотка све до краја XVIII века[55].

Ако су, према томе, докази о правном односу брижљиво чувани код уговорних страна, а из расположивих извора не види се да је било прекида или већих невоља у исплати све до самог сумрака дубровачке државности, у чему лежи сврха сачињавања новог преписа? На ово питање готово је немогуће дати логички доследан одговор управо зато што познате околности у вези са исплатом дохотка не познају никакве практичне разлоге за овај чин. Да ли би нас закорачивање у XIX век одвело сувише далеко имајући у виду одлике језика и писма документа? Сигурно је да су метежи Наполеонових ратова омели и на крају сасвим прекинули исплату дохотка и пре но што се француска застава залепршала над Дубровником. У тим временима нити је Дубровчанима било до давања "милостиње" нити Светогорцима до ризичних путовања. Коју деценију касније Хиландарци су у више наврата покушавали да издејствују од Аустрије, као новог господара Дубровника, пристанак на поновно исплаћивање дохотка наводећи у корист својих захтева и чињеницу да су сами Французи у доба владавине над Дубровником наставили с исплатом[56]. Ако у овако сроченој дипломатској аргументацији, додуше неуспешној у крајњем исходу, има истине, могло би се претпоставити, али сасвим бојажљиво, да је овај препис направљен ради покушаја интервенције код нових, француских господара Дубровника, и то управо уз посредовање Савинаца, али да је читав подухват остао на покушају[57].

[55] М. Живојиновић, *op.cit*.

[56] Љ. Поповић, *Архив Србије као извор за историју Хиландара*, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ Научни скупови књ. XCV, Одељење историјских наука књ. 27, Београд 2000, 243–244. Уп. Архив САНУ, Историјска збирка 7186/127 (концепт писма архимандрита хиландарског Онуфрија Поповића аустријском конзулу у Београду, 27. новембра 1853).

[57] Хиландарци су одржавали живе везе с Боком (Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у XVIII веку*, Хиландарски зборник 3 (1974) 31–32; Idem, *Савина*, 61), а о непосредним везама са Савином данас сведочи икона из 1735, коју је манастиру поклонио Атанасије Хиландарац 1759. године (Ibid, 61 и сл. 48). О везама Савине с Атосом посредно сведочи и окружница манастира Светог Павла за помоћ у српским земљама (прва четврт XVIII века) послата од игумана Михаила (S. Novaković, *Trebinje, Tvrdoš i Savina. Pisma iz hranionice manastira Savine s nekolikim primedbama*, Starine JAZU 16 (1884) 105–107; Медаковић, *Савина*, сл. 102). Непознато је како је баш доспела у Савину, али је можда са њом у вези писмо истог игумана (1713–1725) митрополиту Вићентију Поповићу с молбом да помогне изасланике Светог Павла у прибирању милостиње (V. Mošin – S. Traljić, *op. cit.*, 142).

Ово су, разуме се, само обазрива размишљања. У њиховом кругу мора се остати и при покушају да се дубље продре у проблем доспевања овог преписа у Савину. Откуда он у Савини када манастир с правним послом који се документом потврђује нема никакве везе? Немају, истина, ни повеље краља Уроша и деспота Стефана, као једини остаци средњовековне милешевске архиве, али оне су заједно са многим другим милешевским драгоценостима нашле у Савини сигурно прибежиште пред турском јарошћу. Осим већ поменуте претпоставке о посредовању Савинаца, тешко је изнаћи било шта друго.

У прилог овој претпоставци говорила би и лакуна у тексту диспозиције (ред 30; видети варијанте) у одељку у којем се говори о условљености дубровачке обавезе исплаћивања стонског дохотка. Наиме у протографу је изричито одређено, након потврђивања обавезе давања Јерусалимском манастиру 1000 пепрпера годишње, да овај правни однос има трајати **догдѣ годѣ Дѹбровникь дрьжи Стонь градь и нимь ѡблагѣ**. У савинском препису недостаје одељак **годѣ Дѹбровникь дрьжи Стонь градь и**…чиме је добијено бесмислено значење као да исплата зависи од Урошеве владавине Јерусалимским манастиром, али је, што је далеко важније, испуштена кључна одредба чије је тумачење указивало да престанком власти Дубровника над Стоном престаје и обавеза исплате стонског дохотка. Тиме би, разуме се, и нови господари Дубровника и Стона унапред били лишени дужности да наставе с исплатом трибута.

Никола Радојчић је својевремено духовито приметио о једном документу да из њега "избија више проблема него што је у њему реди"[58]. На савински препис може се мирне душе применити иста опаска и поред тога што је број редова готово утростручен. Уколико се, дакле, не пронађу било какви нови трагови, питања мотива израде, предлошка и околности и времена доспевања у Савину преписа стонске повеље цара Уроша остаће и даље загонетка.

3. ПОВЕЉА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА КОЈОМ ДАРУЈЕ МАНАСТИРУ МИЛЕШЕВИ ПЕТ СЕЛА (ПОСЛЕ 1413)

Велика доброчинства чинили су деспоту Стефану Свети Симеон и Свети Сава, његови посредници пред Господом, помажући му у бојевима и невољама, на мору и суву, и чак повративши његову душу од "врата смртних". Из захвалности деспот обдарује Милешеву, манастир Светог Саве, са пет села у Моравицама (код данашње Пожеге): два Гугља, Храсно поље, Шемгоњ и Рупељево. Поклоњена села ослобађају се две године од

[58] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 6.

унче, а пет година од свих осталих владарских работа и давања. Соћне су имали давати манастиру, а не владару.

Опис: Повеља је сачувана у оригиналу и модерном препису.

1. Оригинал на пергаменту величине 42,5 x 30,5 cm, исписан полууставним писмом, плавим мастилом у 38 редова укључујући и потпис. Црвеним мастилом изведени су крст и велики стилизовани иницијал *М* на почетку, иницијали у тексту (с тим што су у одредби о поклањању села све речи написане с почетним црвеним словом) и потпис. Пресавијањем су направљена по три попречна и уздужна прегиба. Пергамент је углавном страдао по уздужним прегибима и око горње две рупице за врпцу од печата, и то у новије доба. Данас нестали делови текста и потписа били су у целости читљиви у време приређивања првог издања, а на факсимилу из 1890. видљива су тек мања оштећења, зачеци данашњих далеко већих лакуна. Потпис је раздвојен на леву и десну половину, са по три речи у лигатурама у свакој, већом празнином у средини дуж које је пробушено шест рупица (по три паралелне) а кроз њих је провучена и уплетена тамноцрвена врпца са великим воштаним печатом на крају. На аверсу је утиснута ликовна представа, уоквирена кружном легендом пречника 7 cm. У средишту се налази велики шлем, заоденут плаштом, са закривљеним роговима који се врховима готово додирују. У простору који уоквирују види се двоглави орао. У пољу лево и десно од шлема утиснута су два љиљана, а у његовом подножју тространи штит подељен косом преградом, са по једним љиљаном у свакој половини. Текст легенде био је слабо читљив још у време када је повеља први пут издавана, па се данас може углавном наслутити распоред слова уз помоћ читања у првом издању и код Миклошича, као и на основу других сачуваних деспотових печата са истоветном легендом : **Вь Хр(и)ста Б(о)га бл(а)говѣрни и хр(и)столюбиви г(осподи)нь**[59] **Сръблемь и Подунавию деспоть Стѣфань**[60]. Благо укошена напрслина, видљива још на снимку из 1890. године, протеже се по левој половини печата. На полеђини повеље исписана је новија белешка, писаним словима ћирилицом, црним мастилом у три реда, истом руком као и на претходне две:

[59] Николајевић, *Диплома*, 127, прочитао је **всѣмь** уместо **г(осподи)нь**. Његово читање преузима MS, 333 sq.

[60] Воштани печати са истоветном ликовном представом и натписом налазе се на две деспотове повеље Лаври – 5. јануара 1407. (Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 11; *Actes de Lavra IV*, ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D.Papachryssanthou avec la collaboration de S. Ćirković, Archives de l'Athos XI, Paris 1982, 189 – опис и текст натписа, Pl IX – снимак; Веселиновић, *Држава*, сл. 10 – снимак) и 20. јануара 1427. (Д. Анастасијевић, *op. cit.*, 14; *Actes de Lavra IV*, 194, Pl XII – снимак). Уп. Веселиновић, *Држава*, 50, 59.

Повеља деспота Стефана Високог, На крају је, изгледа другом руком и графитном оловком, додато римско 1.

Фото: Историјски институт Београд, Архив, кутија 12, бр. 74 — формат разгледнице (В. Мошин); Историјски институт Београд, Збирка Душана Синдика. Објављена: Јагић, *Хрисовуљ*, 252-253 (факсимили повеље и печата у природној величини); *Календар Бошњак*, Сарајево 1891. (литографија); Медаковић, *Савина*, сл. 97 – повеља, сл. 109 – печат (фото Д. Тасић); Трифуновић, *Деспот* – истоветна као у претходној публикацији, али умањена. Овде се објављује фотографија коју је начинио Милан Муратовић, *Про–фото М*, Херцег Нови.

Издања: Николајевић, *Диплома*, 125–127 (скраћенице неразрешене, опис повеље и печата и текст натписа); MS, 333–335; ЗС, 607 (извод); Трифуновић, *Деспот*, 150–151, 164–165, 204–206 (превод, коментар и снимак). За други број часописа *Стари српски архив* А. Веселиновић припрема критичко издање, са преводом, коментаром и снимком.

Литература: Николајевић, *Диплома*, 126–127 (опис повеље и печата); Грујић, *Старина*, 326–327 (исто); Црногорчевић, *Савина*, 749 (опис печата); Стрика, *Далматински манастири*, 233 (исто); кратак регест у свим објављеним каталозима савинског архива (Ружичић, Црногорчевић, Ј. Петковић, Каписода, Комар); Трифуновић, *Деспот*, 204–206; Благојевић, *Деспот*, 165–174 (о датуму); Веселиновић, *Косовске алузије*, 189–190; исти, *Држава*, 23–24, 50, 59, 164–165, 220.

Почетак: † |[1] **Мною ц(а)рїє ц(а)р(ь)ствоүють. и силнїи власти прѣдрьжеть реч(е) прѣмоү–**|[2] **дрїимь**

Крај: |[37] **с(вє)тыи С[νм]єѡнъ и с(вє)тыи Сава**

М(И)Л(О)СТІ҃Ю Б(О)Ж[ИЄЮ] Г(ОСПОДИ)НЬ СРЬБЛЄМ(Ь) ДЄСПОТ(Ь) СТЄФ(А̀)НЬ

2. Препис оригинала који је 19. августа 1938. начинио Мстислав Шахматов[61] на хартији пресавијеној у табак. Текст је исписан на првој и трећој страни, веома уредним калиграфским писмом које подражава стару ћирилицу, тамномрким мастилом у 56 редова укључујући и потпис. Уз одлике наведене у опису Шахматовљевог преписа хвостанске повеље краља Уроша треба додати: обележавање редова оригинала, с тим што се у претходни ред убрајају речи чији се део преноси у наредни ред; тиме сваки ред почиње новом речју; у примере нехотичне русификације спада и разрешавање скраћенице **Сѓы** са **Свѧты**. Оштећен текст углавном је погрешно ре-

[61] О њему видети нап. 36.

конструисан уз сасвим произвољне допуне. У заглављу изнад текста белешка Шахматова истим писменима као и препис повеље: *Повеља Деспота Стфана (!), с којом он дарује манастиру Милешеву пет села и ослобођава их од плачања данка*. Испод потписа, на дну стране, белешка црвеним мастилом, истом руком која је писала одговарајућу напомену на полеђини Шахматовљевог преписа хвостанске повеље: *Са оригинала преписао и научнички обрадио проф. Д-р Мстислав Шахматов* 19[12]/ VIII '38. На полеђини оловком писаним словима, другом руком као и одговарајућа белешка на полеђини преписа хвостанске повеље: *Повеља деспота Стефана Високог (у препису на папиру)*.

Почетак: |[1] **Мною царїє царствоуѭть и силнїи власти…**
Крај: |[55] **свꙗтыи Сѵмеѡнь и свꙗтыи Сава**

Милостїꙋ божїєю Господинь Срьблѥм деспоть Стефань

Неколико бележака из новије историје средњовековних повеља манастира Савине

Повеље краља Уроша и деспота Стефана, уз ону руског цара Михаила Фјодоровича, данас једини остаци некадашње милешевске архиве, доспеле су у манастир Савину најкасније 1694. године на рукама тврдошких монаха[62]. Није познато да ли је том приликом у манастир доспело још средњовековних исправа, тј. да ли су такве нестале у пожару 1807. године[63]. Иако су након лутања и невоља најзад нашле трајно уточиште у Савини, старе милешевске повеље нису остале поштеђене нових искушења у наредна три века. Осим већ поменутог пожара, њихова сигурност довођена је у питање покушајима одношења обележеним затирачким, трговачким и научним побудама. Но, можда је највише забринутости и неизвесности доносило вишегодишње одсуство докумената из манастира, барем у два наврата, са знањем, али вероватно не и одобравањем братства. Јер сваки такав "излет" носио је са собом бојазан да повеље неће бити враћене тамо где су најсигурније – међу књиге у библиотеци или у витрине манастирског музеја.

[62] Видети нап. 2.
[63] Д. Руварац, *Аутобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље*, Београд 1898, 24–25. Непосредно пред пожар манастирске драгоцености су из страха од уништавања биле пребачене на један руски ратни брод у заливу, али су по заповести Француза враћене.

На основу ретких и неповезаних података у изворима могу се оцртати основни обриси првог познатог одсуства двеју средњовековних милешевских повеља током друге половине XIX века. Прво недвосмислено обавештење да су исправе изнесене из манастира пружа Иван Кукуљевић. У свом извештају о путовању кроз Далмацију 1856. године он наводи да је у Котору, новембра месеца, преписао код попа Луке Радонића "двие старе српске листине, мислим да су властитост манастира Савине", а затим прецизира да су у питању повеље краља Уроша и деспота Стефана[64]. Кукуљевић је, по свој прилици, ове преписе уступио Миклошичу, а овај их је искористио приликом припремања издања у MS. Нажалост, нисам успео наћи никаква обавештења о томе када су и због чега најстарије савинске исправе дошле у посед попа Луке Радонића. О његовој личности успео сам прикупити из литературе релативно мало података, свакако недовољно да бих барем тим путем делимично објаснио одношење исправа из манастира – напротив!

Лука Радонић, син Сава Перова Радонића, припадао је оној грани његушких Радонића коју је Његош протерао из Црне Горе 1832. године учинивши крај установи гувернадурства. Кукуљевићу је остао у веома пријатној успомени. Он га без оклевања истиче испред свих својих которских познаника. Радонић му је био ревни пратилац за све време боравка у Боки, све до укрцавања на брод за Крф, где се Кукуљевић опростио "срдачно са својим пријазним пратиоцем Луком, одушевљеним за своју домовину Црну Гору и све словјенство"[65]. Кукуљевићев утисак, колико год искрен, нашао се усамљен међу негативним оценама других савременика и доцнијих историчара. Вук Поповић говори о њему готово с презиром, као о празноглавом, плиткоумном и лудом[66], док историчар Бранко Павићевић сматра да је судећи по смислу његових изјава Радонић "особа деградира-

[64] Kukuljević, *Izvestje*, 340–341 (и посебно издање стр. 36–37). Код Станојевића, *О изворима*, 40, ово место погрешно је протумачено као да је Кукуљевић повеље преписао у Савини. Кукуљевић, међутим, преписивање повеља везује изричито за боравак у Котору, док у опису посете Савини наводи само уметничке предмете које је видео у великој цркви. Податак о преписивању повеља у Котору посредно, али убедљиво потврђује опис истог путовања у једном доцнијем путопису, у којем стоји да приликом посете Савини, због одсуства игумана, није могао видети манастирску архиву (I. Kukuljević Sakcinski, *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije*, Zagreb 1873, 97 (= Kukuljević, *Putne uspomene*)). У манастирску књигу посетилаца Кукуљевић и Имбро Игњатијевић Ткалац уписали су се 26. новембра 1856. (Медаковић, *Савина*, 34).

[65] Kukuljević, *Putne uspomene*, 95–97.

[66] В. Ст. Караџић, *Преписка XI (1855–1858)*, приредио Г. Добрашиновић са сарадницима, Београд 1996, 527–528, 534 (= Вук, *Преписка XI*).

ног знања"[67]. Радонић је стекао звање свештеничког кандидата завршивши теолошки курс у Богословији у Задру 1854. године – Кукуљевић га зове попом, а Вук Поповић клириком, али се према Поповићевим речима није "хтио досле примити ни учитељства, ни поповства, ни калуђерства"[68]. Тражио је, без резултата, стипендију од аустријског цара за учење немачког језика, али је успео стићи до Беча априла 1856. године, и одатле се вратити у Котор, у покушају да стигне до Петрограда[69]. О Радонићу се мало зна и стога што је историографија усмеравала пажњу само на један, временски веома кратак, одсечак његовог живота – учешће у побуни против књаза Данила почетком 1857. године, инспирисаној од стране руског конзула у Дубровнику, Стремоухова, са Ђорђијем Петровићем и Милорадом Медаковићем као главним завереницима. Наивни и изманипулисани Радонић завршио је прво у црногорском, а потом и у которском затвору, да буде пуштен тек јуна исте године. Ова неславна авантура следила је Кукуљевићевој посети, а о потоњој судбини "превратника" нисам нашао никаквих обавештења[70].

Савинске средњовековне повеље су, у сваком случају, доста дуго биле ван манастира. Враћене су, како изгледа, тек 1890. године. У писму које је 29. децембра 1890. из Котора упутио Тому К. Поповићу, Герасим Петрановић, епископ бококоторски, вели : *Штовани господине ! Примио сам (поред фотографије м Савине) два старинска писма. Хвала Богу, те су враћена у властитост Манастиру, код којега чуваће се. Сјећам се да су објављена била у Monumenta Serbica од Миклошића. Да би ми у Боки могли барем у Шематизму поближе јавити о тијем старинама, не пропустите замолити вашега брата Луку, да нам свакојако набави ...ошње онај хисторички лист (односно број истога) гдје, каже да су објелодањена била* (мисли на факсимиле деспотове повеље објављене Јагићем у Гла-

[67] Б. Павићевић, *Данило I Петровић Његош. Књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд 1990, 288.

[68] Вук, *Преписка XI*, 527–528 (Вук Поповић – Вуку Караџићу, 28. фебруара / 12. марта 1857). У ово време парох которски био је протојереј Константин Јовановић (J. Буђин, *Катедр. црква св. Николе у Котору*, у: Петковић, *Споменица*, 56).

[69] Р. Драгићевић, *Његошево укидање гувернадурства*, ИЗ 3 (1949) 148. У писму цитираном у претходној напомени Поповић вели Вуку: "Ви познаћете оног клирика Радонића што је долазио и код Вас у Бечу".

[70] О читавој побуни за време Даниловог бављења у Паризу и Радонићевом учешћу видети: Д. Вуксан, *Књаз Данило. Шеста година владе (1857)*, Записи 17, св. 3 (1937) 137–138; св. 4, 193–202; Р. Драгићевић, *op. cit.*, 144–155; Т. Никчевић, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (отпор стварању државе)*, Цетиње 1958, 120–121, 232; Б. Павићевић, *op. cit.*, 286–288. У Поповићевим писмима Караџићу дат је ванредно сликовит опис читавог догађаја (Вук, *Преписка XI*, 527–530, 534–537, 550–555).

снику Земаљског музеја за 1890. или на литографију исте исправе у календару Бошњак за 1891. год). *Знајући колико се заузимате за овакве корисне ствари, тврдо сам увјерен, да ћете то радо учинити. Ако не могне се другчие, а оно нека Вам назначи наслов и број листа, пак ћу га ја у Сарајеву наручити….*[71] Не само да су повеље биле ван манастира више од три деценије, већ је, по свој прилици, бригу о њима све време водио управо поп Лука Радонић. У архиву манастира Савине сачувана је једна недатирана белешка епископа Герасима Петрановића са основним подацима о деспотовој повељи. Тамо стоји: *Хрисовуља Деспота Стефана Лазаревића (Лазарева сина) с којом поклања нека села манастиру Милешеву. Преписана у Магазину 1844. од куда је Миклошић уврстио у Monumenta Serbica, а г. 1890. у Гласнику Музеја у Сарајеву* ...(нечитко) *и у Bošnjaki Календару босанском. Повратио м. Савини Лука Радонић*[72].

Готово читав век касније две старе милешевске повеље кренуле су још једном ван манастира (ваљда и последњи пут), овога пута са племенитом намером да буду заштићене од даљег пропадања. Наиме, 31. маја 1985. године представници Завода за заштиту споменика културе Црне Горе преузели су у манастиру 193 предмета на конзервацију. Међу њима биле су и Урошева и деспотова повеља. Закључна одредба записника о примопредаји одређује да се предмети имају вратити након конзервације или на било какав захтев старешине манастира, оца Данила Марића[73]. Време је учинило своје, старешине и братства су се мењали, те је читав подухват помало заборављен. Тек 21. јануара 1999. године највећи део предмета враћен је конзервиран манастиру, али међу њима није било наше две повеље нити објашњења за такав поступак[74]. Убрзо су уследила упозорења у дневној штампи – 26. октобра 1999. у *Гласу Црногораца* а затим 21. августа 2002. у истом листу[75]. Најзад, 20. септембра 2002, представници Републичког завода предали су повеље матичној установи[76]. Испоставило се, међутим, да од дугогодишњег одсуства није било користи. После 17 година боравка на Цетињу враћене су – неконзервиране!

---

[71] Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7941/XIII–22 (писмо из оставштине Тома К. Поповића).

[72] Архив манастира Савине (АМС), без сигнатуре. Копију ове белешке имао је доброту послати ми господин Горан Комар. Захваљујем и овом приликом.

[73] АМС, Записник о примопредаји сачињен у манастиру 31. маја 1985. (СР Црна Гора, Републички завод за заштиту споменика културе, бр. 02 – 937).

[74] АМС, Записник о враћању експоната 21. јануара 1999 (бр. 02 – 22).

[75] Г. Комар, *Осакаћена српска историја Боке*, Глас Црногораца, уторак 26. октобар 1999, стр. 2; Idem, *На конзервацији 17 година !?*, Глас Црногораца, среда 21.август 2002, стр. 16.

[76] Idem, *Враћене савинске повеље*, Приморске новине, год XXXI, бр. 478, Будва 2002, стр. 16.

Đorđe Bubalo

The Medieval Charters in the Archive of the Savina Monastery

Summary

Idea and the basis for this article (and the lecture held under the same title in the Institute of History in Belgrade, on November 7th, 2002) came from the research of the Archive of the Savina monastery during August 2002, with financial support of the project *The Society in Serbian Diplomatic Sources* by the Ministry of Science and Technologies of the Republic of Serbia. The Archive of the Savina monastery is the one of the rare monasteries which preserved relatively large quantity of the documents, within the great time span. In foundation and character of the Savina Monastery crucial role was played by the two facts: when the monks moved from Tvrdoš to Savina in XVII century, they brought with them significant parts of the deposits of the Tvrdoš and Mileševo monasteries, and the second one is the development of the monastery during XVIII century, which created rich archives. The medieval part of the Savina archive is comprised of three charters: 1. charter of king Uroš I on the occasion of foundation of St. Nikola church in Hvosno as an estate of Mileševa (1. September 1276 – 1. May 1277); the original has not been preserved, there are two transcripts, one written at the earliest in XVI century and the other, transcript of this transcript, made in 1938 by Mstislav Šahmatov, Russian law historian from Prague; 2. a transcription from XVIII century of the falsified charter of emperor Uroš about the tribute of Ston (12. July 1358); four copies of this false charter have been preserved. It was made by the end of XV century with the aim to transfer the tribute of Ston from the Monastery of Saint Archangels in Jerusalem to the Serbian monasteries at the Mount Athos - Chilandar and St. Paul; the sources give us no proof for logically coherent answers to questions of the motives of writing or the circumstances and time of arriving at Savina; 3. the charter of despot Stefan Lazarević by which he donated five villages in the region of today's Požega to the monastery of Mileševa (after 1413); in the archive of Savina there is an original with preserved wax seal and the transcript of the original made in 1938 by Mstislav Šahmatov. The charters of king Uroš and despot Stefan represent the only relics of the medieval archives of the monastery of Mileševa. After being brought to Savina, at the latest in 1694, they were taken out of the monastery several times for a longer period. By the end of 1856 Ivan Kukuljević found them in the hands of the priest Luka Radonić in Kotor. It is not known when and for what reason they arrived there. It was Luka Radonić himself who brought them back to the Savina monastery at the latest in 1890. The charters were taken from the monastery again in 1985 to be conserved by the Institute of preservation of the cultural monuments in Cetinje. After seventeen years they were brought back to Savina – not preserved!

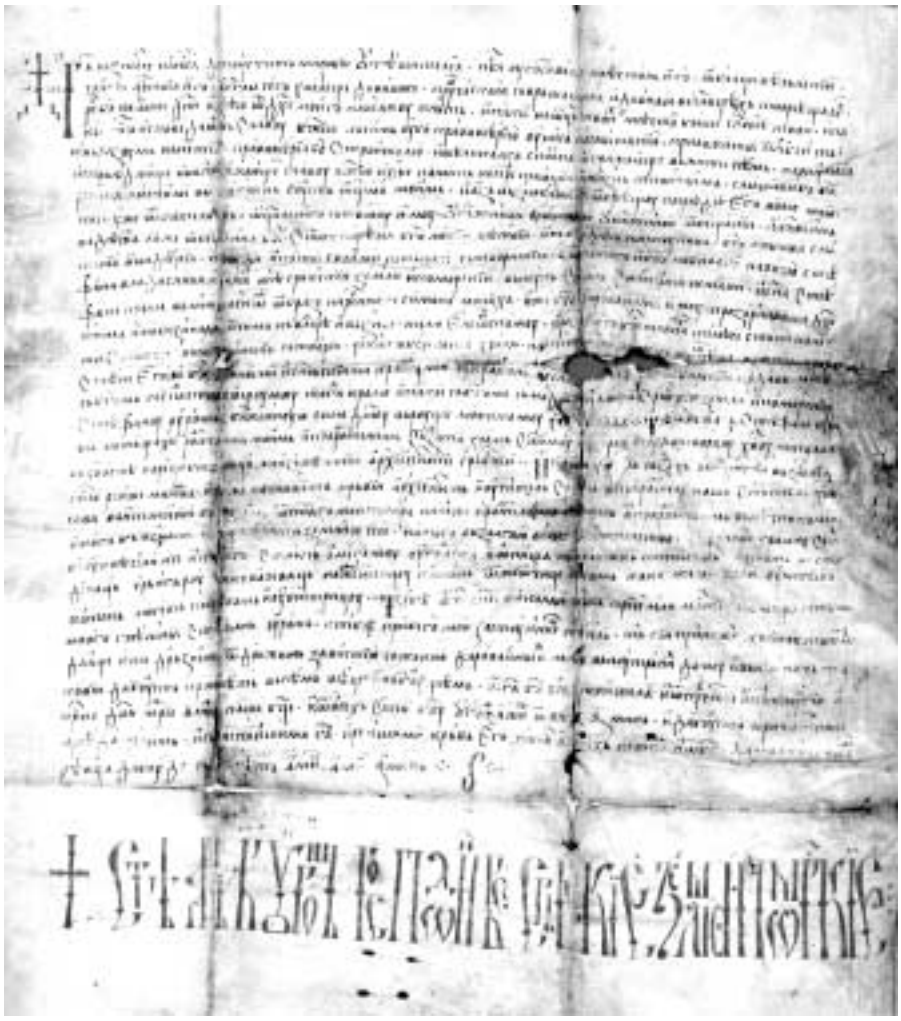

Повеља краља Уроша I о оснивању цркве Светог Николе у Хвосну, 1276. – 1277, у препису из XVI века (фото: Милан Муратовић, Херцег-Нови)

Фалсификована повеља цара Уроша о стонском дохотку, 12. јули 1358, у препису XVIII века (фото: Милан Муратовић, Херцег-Нови)

Оригинал повеље деспота Стефана Лазаревића о поклону пет села у Моравицама манастиру Милешеви, после 1413 (фото: Милан Муратовић, Херцег-Нови)

Препис повеље деспота Стефана Лазаревића, преписао Мстислав Шахматов 1938. (фрагмент)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 123-138
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 123-138

Оригинални научни рад
Чланак примљен 28. 02. 2003.
УДК: 312. 5(=943.5) (497.11) (093)

Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ
Историјски институт
Београд

О ЗНАЧАЈУ ОСМАНСКИХ ПОПИСНИХ КЊИГА КАО ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА - НА ПРИМЕРУ ДЕФТЕРА СМЕДЕРЕВСКОГ САНЏАКА*

Међу релативно тешко доступним архивалијама османске провенијенције, дефтери - османске пописне књиге, представљају један од основних и најзначајнијих историјских извора, посебно важних за проучавање историје народа и земаља над којима се простирала власт Османског царства. Настала превасходно због потребе обезбеђења установљеног начина функционисања османске државе, за коју је прикупљање пореза и намета од становништва освојених територија био један од основних извора државних прихода, ова врста архивских докумената по много чему је специфична. Њихов превасходно фискални карактер чини их битно различитим у односу на историјске изворе политичке или војне природе, али богатством и разноврсношћу садржаја они пружају обиље података неопходних за разумевање различитих аспеката друштвеног живота становништва на територији под османском влашћу.

Управо због значаја њиховог садржаја, дефтери представљају примарно полазиште савремене домаће и европске историографије у проучавању османског периода историје српског и других народа. Штавише, целовита обрада друштвене историје земаља које су биле под влашћу османске државе, како на европском тако и на азијском делу турске империје, до нивоа који савремени степен развоја османистике подразумева, скоро да је незамислива без извора ове врсте. И док су средином XX века први резултати у коришћењу турских пописних књига при проучавању историје срп-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштво у Србији под туђинском влашћу XV-XVIII век.* (Ев. бр. 1423).

ског народа дочекивани са наглашеном научном пажњом, и изазивали приличну радозналост јавности, данас се, будући у много широј употреби, њихово коришћење сматра природном истраживачком фазом савремене науке. Оно што и поред тога, можда у много наглашенијем виду, прати савремене истраживаче овог периода историје јесте свест да, ма колико значајни, досадашњи резултати у коришћењу извора ове врсте представљају само мале делове огромног мозаика који почива на још увек насагледивом богатству архивске грађе. Према садашњем нивоу знања, оно је таквих размера да ни неколико наредних генерација неће бити у стању да заокружи иницијалну истраживачку фазу када су у питању турски извори који се односе на српски народ и његову петовековну историју под османском влашћу.

Због познатих тешкоћа које прате научноистраживачки рад у архивима у Турској, истраживачки пројекти из овог периода историје српског народа још дуго неће бити део генерално уобличене и јасно конципиране научне стратегије која би имала карактеристике глобалног истраживачког програма. По свему судећи и даље ће степен доступности извора, прикупљених пре свега ентузијазмом истраживача, опредељивати правце развоја наше османистике. Но, иако је то једна од њених савремених карактеристика, која се организованим научно-истраживачким радом настоји ублажити, управо због чињенице да релативно значајан број османских извора, дефтера, чека на научну обраду и критичко издавање, не треба сумњати у даљи разој османистике, као научне гране у оквиру историографије .

Пракса вођења пописних књига била је један од темељних принципа функционисања османске државе. Њоме су биле обухваћене све области Османског царства, а такође је и методологија пописивања била готово јединствена. У пописне књиге уношени су практично сви релевантни подаци из оновременог друштвеног живота. За области за које су прављене оне су садржале прецизне информације о типовима насеља (сеоска, градска, мезре), површинама обрадивог земљишта, природном богатствима, карактеру становништва, имовном стању, врсти делатности којом су се бавили, брачном стању, и даље до броја грла стоке, броју кошница, речних млинова итд. Говорећи савременим речником турске пописне књиге су скенирале стање на терену, пре свега, у оквиру основних административних јединица-нахија, што пружа могућност да се у тој равни разуме целина друштвених процеса у време сачињавања пописа. С друге стране, пошто су пописи вршени у правилним временским циклусима упоређивање података из дефтера по појединим пописним годинама пружа могућност да се по вертикали, зависно од броја сачуваних дефтера, прате промене које су се дешавале у појединим областима. С обзиром на такав њихов карактер, готово је сувишно говорити колики је њихов значај за проучавање историје српског народа под османском влашћу.

Дефтери могу бити полазна тачка и за истраживања правне и друштвене историје српског народа у последњим деценијама постојања незвисне српске државе. Тако на пример, оскудност података и сазнања о власима Деспотовине још више истиче значај првих сачуваних османских канунa за влахе, убележених на почетку њиховог пописа. Ако се има у виду континуитет влашког уређења и законодавства, онда први, најранији турски текстови, пописи и прописи, садрже, у већој или мањој мери, стање и прописе из доба Деспотовине. Стога, чини се да се слободно може рећи да је вредност најранијих турских пописа двострука: они одражавају стање у две епохе и два друштвена уређења.[1]

Иако специфични, и по својој намени, и по садржини, османски пописи су омогућили да се боље расветле важни аспекти историје појединих јужнословенских народа и земаља и учине помаци у њиховом проучавању. Њихово увођење у савремену југословенску науку започето је истраживањима и радовима Бранислава Ђурђева, затим Хазима Шабановића, Недима Филиповића, Душанке Бојанић, Милана Васића, Олге Зиројевић.[2]

---

[1] Детаљније о најранијим османским законским прописима за влахе Смедеревског санџака, видети: Душанка Бојанић, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, Историјски часопис XVIII, Београд 1971, 255-270.

[2] Видети нпр.: Бојанић Душанка, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у XVI и XVII веку, Лозница 1985, 77-191; Бојанић Душанка, *Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 131-185; Бојанић Душанка, *Ниш до великог рата 1683. године*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 107-169; Vasić Milan, *O knežinata Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, 1957, Sarajevo 1958, 221-239; Vasić Milan, *Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXVII, Sarajevo 1986, 65-82; Васић Милан, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49-73; Djurdjev Branislav, *O naseljavanju Vlaha stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV veka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXV, Sarajevo 1984, 9-35; Ђурђев Бранислав, *Хришћани-спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Друштва историчара БИХ IV, Сарајево 1952, 165-169; Zirojević Olga, *Grad Kulič*, Vojno-istorijski glasnik 3, Београд 1967, 233-246.
Зиројевић Олга, *Крагујевац до 1718. године*, Историјски гласник 1, Београд 1971, 73-79; Зиројевић Олга, *Манастири у светлу турских пописа*, Саопштења XX-XXI, 1988/89, 231-237; Зиројевић Олга, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, 3-197; Зиројевић Олга, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку,* Нови Сад 1976; Зиројевић Олга, *Ужице до 1683. године*, Ужички зборник 2, Титово Ужице 1973, 41-47; Filipović Nedim, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBIH knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1983, 139-149; Шабановић Хазим, *О организације турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, Историски гласник 3-4, Београд 1955, 59-78; Шабановић Хазим, *Период турске владавине до краја XVI века*, Краљево и околина, Београд 1966, 167-193; Ша-

Мада праћено бројним тешкоћама, због релативно слабе сређености, а и отворености турских архива, истраживања ради прикупљања ове врсте извора настављена су и касније тако да се данас код османиста са простора бивше Југославије налази релативно богата колекција те врсте докумената. Захваљујући разумевању старијих колега неретко и истраживачи на почетку научне каријере долазе у прилику да се користе документима ове врсте.[3]

Проучавањем поменутих пописних дефтера Смедеревског санџака, могуће је понудити одговоре на низ питања из друштвене историје ове области, као што су: одређивање граница Смедеревског санџака у изучаваном периоду, облик административног уређења, типологија насеља, демографска, етничка и миграциона кретања становништва, односи на земљи, подела на друштвене групе и њихов статус, порески систем, основни показатељи привредних активности, као и, иако свакако не детаљно, сагледавање битних карактеристика верских односа.

Сем тога дефтери својим садржајем нуде, иако штуре, ипак мериторне одговоре на питања која су до сада у науци само спорадично изучавана и због тога нису имала адекватан ниво научне елаборације. У ред таквих можемо убројити, на пример, проучавање проблема сеоских атара, структуре породице, здравственог стања становништва, и сл. Међутим, иако сами по себи, сасвим извесно, не пружају потпуну слику друштва једне области, било да је реч о Смедеревског санџаку, или некој другој провинцији Царства, они јесу свакако изванредна полазна основа за утврђивање основних чињеничних поставки, и проблемско формулисање питања која у даљем истраживачком поступку треба објаснити.

Циљ овог рада је да, уз сву њихову специфичност, укаже на велики научни значај ове врсте извора, али и да истакне да се потпунији одговори на посматране проблеме из османског периода историје могу дати само уз истовремено коришћење и других доступних извора домаће или стране провенијенције, односно смештањем података који дефтери нуде у шири контекст остварених резултата наше и иностране науке. Такав приступ никако не може умањити објективно велики научни значај османских пописних књига као историјских извора, већ напротив пружити прилику да њихова стварна научна вредност на прави начин буде искоришћена и вреднована.

бановић Хазим, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 171-204.

[3] Благодарећи несебичности др Душанке Бојанић и ми смо били у прилици да се упознамо са садржајем османских пописних књига које се односе на Смедеревски санџак, насталих у периоду од 1476. до 1560. године. Њихово изучавање пружило нам је прилику да стекнемо суд о вишеструкој важности ове врсте извора, као посебног типа историјске грађе османске провенијенције .

I

Оно што је можда најважније питање, на које османске пописне књиге Смедеревског санџака могу да пруже одговор јесте питање друштвене структуре односно поделе становништва на друштвене групе. Наиме, анализа ових извора експлицитно доказује тврдњу да су Османлије српски народ у Смедеревском санџаку делили у две основне друштвене групе: рају и влахе, те да је назив влах искључиво одредница за припадност друштвеној групи Срба-сточара, која је уживала пореске олакшице у замену за вршење војне службе, а никако ознака за посебну етничку припадност.

Иако је ова чињеница истакнута у послератним историографским радовима посвећеним друштвеној историји српског народа под османском влашћу, насталим на тлу некадашње Југославије, у европској историографији се још увек могу уочити и другачије интерпретације овог проблема.[4] Овом приликом то питање неће бити шире елаборирано, јер по свом значају заслужује посебну студију, већ га помињемо као једно од веома крупних питања, које је на основу дефтерске грађе могуће разрешити у потпуности.[5]

Такође, илустративан пример великог значаја османских пописних књига је питање изучавања административно-територијалне уређења, којим су биле обухваћене земље и области које су улазиле у састав Османског царства, чему ћемо посветити дубљу пажњу у наредном излагању.

Први непосредни извор о административно-територијалној подели Смедеревског санџака представља детаљни попис из 1476. године. У његов састав улазиле су области: Кучево, Лепеница, Некудим, Левач, Љубостиња, Јагодина, Лугомир, Островица, Маглич, Ужице, Осат, Рујно, Морава, Раваница, Ресава, Лучица, Омољ, Звижд, Ждрело, Пек, Шубин, Кушлат, Гостиље. Смедеревски санџак граничио се са Видинским санџаком на истоку, Крушевачким санџаком на југу, Босанским санџаком на југу и југо-западу, а северну границу према Угарској чинила је река Дунав од Голупца на истоку до Гроцке на западу, и даље преко падина Космаја, укључујући Качер, преко Сувобора, Маљена и Црне Горе избијајући на Дрину. На левој страни Дрине, ова област обухватала је подручје од Сребренице до Зворника (области Шубин, Кушлат и Осат). Граница између Босанског и Смедеревског санџака на јужној страни ишла је десним поречјем Ћетиње, западном Моравом, укључујући и ток Ибра и Моравице, избијајући више Трстеника, идући даље на Западну Мораву до њеног ушћа у Велику Мораву.[6]

---

[4] Видети: *Историја Османског Царства,* приредио Робер Мантран, Београд 2002, 156.

[5] Видети радове Бранислава Ђурђева, Душанке Бојанић, Милана Васића, Олге Зиројевић, да поменемо само најистакнутије представнике модерне српске османистичке школе.

[6] *Поименични дефтер Смедеревског санџака*, Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defterleri* (= TTD) No. 16 (1476).

Нахије Осат, Рујно и Морава (дакле у западном делу Смедеревског санџака) биле су насељене искључиво становништвом које је уживало влашки статус, док је у нахијама Лугомир, Некудим, Шубин и Кушлат живела земљорадничка раја. У осталим нахијама живели су и власи и раја.[7]

Убикацијом насеља уписаних у овом дефтеру могуће је прецизно одредити границе области Кучева, што представља још увек отворено питање у нашој историографији.[8] На основу података из пописа, очигледно је да се ова нахија, а то значи и средњовековна област, налазила јужно од Дунава и Смедерева, омеђена током Велике Мораве на источној страни. Од планине Космај протезала се гранична линија између области Кучева и Лепенице: село Неменикуће било је у Кучеву, а Кошарна, Стојник, Орашац и Врбица код Аранђеловца припадали су Лепеници. Уколико је Железник код Београда, пописан као царски хас са селом Рудишта исти онај рудник који је био познат Дубровчанима као Железник у Кучеву, границе Кучева према подручју Рудника и Рудничкој Морави спуштале би се нешто ниже ка југу, до планинског развођа преко Стубичког врха, Вагана и Букуље, који деле воде реке Љига и његове притоке Качера, и реке Киселе воде и Пештана.[9]

Међутим, иако је овај попис из 1476. године веома детаљан, на основу њега ипак није могуће прецизно одредити границе свих нахија које су улазиле у састав Смедеревског санџака. Наиме, двадесет година по оснивању Смедеревског санџака, подела његове територије на нахије још није била довољно чврста. Нахије попут Маглича, Љубостиње, Левча, Лугомира, Кушлата, убележене су не само као нахије, већ и као истоимени зеамети. Та појава није присутна у каснијим пописима. Међутим, иако су ти зеамети носили имена појединих области, као што показује пример зеамета Лугомир, он се састојао од села која нису припадала само нахији Лугомир, већ и нахијама Кучево, Јагодина и Некудим. Узрок томе би се морао тражити у чињеници да је Смедеревски санџак у том периоду представљао изузетно значајно крајиште, те да је за османску администрацију била много важнија подела на војничка лена, која је обезбеђивала довољан број припадника спахијске коњице, него чврста административна подела на нахије.[10]

Детаљним проучавањем података које пружа овај први сачувани попис Смедеревског санџака може се закључити да је сам термин *нахија*

[7] *Ibid.*
[8] О проблему утврђивања тачног положаја области Кучево детаљније види: Гордана Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, /У:/ Рудо Поље, Карановац, Краљево, (од првих помена до Првог светског рата), Београд-Краљево 2000, 36.
[9] *Ibid.* Гордана Томовић, *op. cit.,* 37.
[10] *Ibid.*

као одредница за административну област делимично спорaн. Наиме, за поједине области пописивач прецизира да су то биле нахије (Осат, Рујно, Морава, Лепеница, Кучево, Островица, Маглич, Шубин, Кушлат), али само на почетку одређеног дела пописа (нпр. изричито се наводи «нахија Сиврице Хисар (Островица)»), док се за неке друге области не наводи изричито да су биле нахије, иако су села уписана у њима, као у једној широј области, као што је био случај са Јагодином на пример. Исто тако за одређена села се помиње да су у Раљи или у Жабару, међутим, мало је вероватно претпоставити да су Раља и Жабаре представљали посебне нахије, већ је ту само прецизније одређен положај села, у односу на веће насеље. Има случајева, као што је Зворник, на пример, да је уписан само као зеамет[11], али не и као нахија. Дакле, наведене области се пре могу сматрати као географске, а не као административне целине. Уосталом, потврду таквом закључку даје пример области Браничева, која је у дефтеру убележена као нахија, иако се и сама састојала из седам мањих области (Лучица, Ресава, Раваница, Омољ, Звижд, Пек и Ждрело). Статус области које су улазиле у њен састав није одређен, па се тако само напомиње да се неко село налази **у** (подвукла Е.М.Б.) једној од тих области. Међутим, код пописа војнука и за поменуте области изричито се наводи да су имале статус нахије.

Анализом података који поменути попис пружа о тимарској организацији у Смедеревском санџаку, могуће је потврдити констатацију, већ изнету у ранијим историографским радовима, да институција тимара не подразумева територијалну целовитост, јер су у састав тимара појединих спахија често улазила села која су била доста удаљена једна од других и између којих су се налазила насеља која су сачињавала делове тимара других спахија, већ да је тимар одређиван по висини прихода која је припадала сваком поједином спахији за службу коју је вршио.[12] Тако је, на пример, у попису области Браничева из 1467. године убележен тимар извесног Хамзе сина Догановог, који се састојао од села Свиње и Крушевица, које су се налазиле у области Ждрела, и села Сладинце, које и данас постоји у области Пека.[13]

Посебан проблем представља и разграничење кадилука, управне јединице на чијем се челу налазио кадија, а који је обухватао територију једне или више нахија. [14] Иако је у границама Смедеревског санџака током

[11] Зеамет је у тимарском систему представљао лено с приходом од 20.000 до 100.000 акчи.

[12] BBA, TTD 16 (1476).

[13] Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter*, Beograd 1987, (= Stojaković, *Braničevski*), 112-114. BBA, TTD 16 (1476).

[14] Територија коју је обухватао један кадилук зависила је од броја муслиманског становништва у тој области. Постојали су санџаци са само једним кадилуком. Територија кадилука, односно територијална надлежност једног кадије није се мора-

читаве друге половине XV и прве половине XVI века живело релативно мало муслиманског живља, на његовој територији седамдесетих година XV века постојало је седам кадилука, и то: Браничево, Брвеник, Голубац, Островица, Смедерево, Сребреница и Зворник. Узрок томе је вероватно изузетно важан стратешки положај Смедеревског санџака као крајишта, и тиме његов велики значај у оквирима Царства. Да су кадилуци били веома битни у административној подели Смедеревског санџака сведочи чињеница да је уз њихов назив увек уписивано и то да је реч управо о тој управној јединици, те није могло доћи до забуне да се, евентуално, ради о истоименој нахији. Тако је, на пример, увек наглашавано када је у питању кадилук Островица, док је за нахију то учињено само на почетку дела пописа који се односи на села у тој области, а даља припадност нахији одређивала се османским терминима *der* (у) и *tabi`* (припада), који су коришћени готово као синоними. Исто тако, читав део пописа насловљен је *хасови санџак-бега у кадилуку Смедерево*, док је прво село које је улазило у састава тог хаса убележено само као село Ливађе у Кучеву.[15]

Пописом није увек прецизирано која област припада ком кадилуку, те се стога тачне границе кадилука не могу утврдити. За неке области, као што су Левач, Некудим, Кучево, Јагодина, Лепеница, Љубостиња изричито се напомиње да су били део смедеревског кадилука, као и за нахију Рујан да је улазила у састав кадилука Брвеник, док за већину других нахија такав податак не постоји. Исто тако има и примера као што је нахија Морава, да је један део села која су се налазила на њеној територији улазио у састав кадилука Брвеник, а други део у састав кадилука Островица.[16]

Код влашког становништва, које је било пописано по кнежинама, релативно је чест случај да су села исте кнежине улазиле у састав два кадилука. Тако је кнежина кнеза Степана Пријанића обухватала села у Кушлату, у кадилуку Сребреница, као и у нахији Рујно, у кадилуку Брвеник.[17]

Подацима о нахији Железник из 1516. године прецизира се северна граница Смедеревског санџака. Наиме, ова област се у периоду од 1476-1516. године приближила Београду, те је у њен састав улазило и Барајево, Парцане, Гунцат, села која ће бити укључена у вилајет Београд 1640/41. године. Те године је први пут као део Смедеревског санџака била уписана и нахија Ниш. Као део Смедеревског санџака у дефтеру из 1516. године

ла поклапати са границама санџака, него је могла да прелази преко тих граница и да обухвата нахије другог санџака. Тако је, на пример, Земунска нахија која је припадала Сремском санџаку, у судско-административном погледу припадала Београдском кадилуку. Видети: Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Рјечник термина.

[15] BBA, TTD 16 (1476).

[16] *Ibid.*

[17] *Ibid.*

први пут се помиње и нахија Ваљево (само село Шатоња насељено власима, и манастир у близини села Градац). То би дакле, значило, да се Смедеревски санџак 1516. делио на следеће нахије: Смедерево, Островица, Рудник, Железник, Левач, Сокол, Кучево, Некудим, Јагодина, Лепеница, Љубостиња, Маглич, Ужице, Пожега, Браничево, Ваљево и Ниш.

Иако се Браничево изричито помиње као нахија, оно се ипак даље делило на друге нахије, али различите од оних уписаних 1476. године. Наиме, у овом попису као нахије Браничева помињу се Храм, Тополовник, Ресава и Омољ. Док би се за Храм и Тополовник могло евентуално претпоставити да нису имали статус нахије, већ само шире географске области, јер се нигде изричито не спомињу под називом нахија, него су само поједина села уписана да припадају (тур. *tabi`*) Храму или Тополовнику (нпр. село Костолац **припада Храму,** подвукла Е.М.Б.), Ресава се изричито помиње као нахија. Постојала је и нахија Омољ, али је она била насељена искључиво војнуцима. Проблем је и неразјашњено питање да ли су заиста постојале нахије Смедерево и Пожега, или само кадилуци, са седиштима у та два градска насеља? Наиме, ова места се у извору изричито спомињу као кадилуци, али су нека села уписана као њихов део без икакве ознаке, на исти начин као што је то учињено са Храмом или Тополовником. Тако на пример за село Милошевац убележено је само да је *припада* Смедереву, те се заиста не може са сигурношћу тврдити да ли се ту мисли на нахију или кадилук. [18]

Да су границе нахија у оквирима Смедеревског санџака биле променљиве, показује пример области Лугомир, који је био 1476. засебна нахија, а 1516. се помиње као део Левча, као и Лучица која се помиње као део Ресаве.[19]

Од двадесетих година XVI века поједини санџаци, па и Смедеревски, пописују се првенствено по нахијама, без приказане детаљне поделе на хасове, зеамете и тимаре, па је на основу дефтера из 1528. и 1560. године могуће прецизније установити тачне територије појединих нахија Смедеревског санџака. То је и показатељ да се административна подела до тог времена усталила.[20]

[18] *Опширни дефтер Смедеревског санџака - Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendere al-mahrûsa*, BBA , TTD 1007 (1516).
[19] *Ibid.*
[20] Наиме, почетком владавине султана Сулејмана извршена је знатна реформа у систему састављања општих дефтера. По тој реформи се у детаљне пописе уписивало становништво и феудални приходи исто као и раније, али се при дефинитивном редиговању тих пописа није истовремено вршила и расподела феудалних прихода. Детаљније видети: Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, XXII.

Први нама доступни дефтер Смедеревског санџака након освајања Београда је детаљни попис ове области из 1528. године. Тада су у Смедеревском санџаку биле уписане нахије: Ломница, Железник, Прилеп, Рудник, Морава, Колубара, Лепеница, Ужице, Ваљево, Осат, Сокол и Београд. Поред ширења територије Смедеревског санџака услед освајања Београда и читаве Мачве, што је улазило у састав нахија Колубара, Ваљево, Прилеп и Београд, највећу промену у односу на 1516. годину представља оснивање нахије Ломница, која је обухватала све централне делове Смедеревског санџака (раније области Кучево, Некудим, Левач и Јагодина)[21].

Још један пример питања на која дефтери уопште, а у конкретном случају Смедеревског санџака, могу да пруже детаљне и врло конкретне одговоре је проблем типологије сеоских насеља. На основу расположивих извора за Смедеревски санџак она се може обрадити веома темељно и са различитих аспеката (броја становника, њиховог занимања и евентуалног специјалног статуса). Подела на поједине типове насеља своди се на то да се утврди да ли су села била сточарска или ратарска, или су постојала читава насеља која су вршила службе од посебног значаја за државу, као што су пре свега рударска, а затим и дербенџијска, улачка, соколарска села и сл.Такође је и географски положај, првенствено чињеница да ли су се налазила на неком важном путном правцу или не, као и њихова економска снага (да ли се у селу одржавао пазар или панађур) утицали на тип насеља[22].

У вези са овим питањем, неопходно је истаћи један од критеријума типологије сеоских насеља, који се још увек веома ретко примењује и у европској, а нарочито у домаћој историографији, а који може да пружи веома садржајне одговоре при истраживању проблема међусобне зависности географског положаја насеља, његове структуре и развоја. Наиме, у новијим историографским радовима присутан је критеријум утврђивања типа насеља по надморској висини на којој се насеље налазило. Надморска висина је значајан фактор у одређивању типа насеља, услед међусобне зависности природних ресурса и људских потенцијала. Поменути фактори одређују карактер привредне делатности коју је могуће вршити у насељу, а свакако утичу и на формирање одређеног друштвеног односно културолошког модела насеља и његових карактеристика.[23]

[21] ВВА, TTD 16 (1476).

[22] Иако се у коришћеним изворима за трг користи турска реч *bazar*, то је свакако идентичан термин са термином трг који се јавља у средњовековним дубровачким, латинским, и ћирилским изворима. У оним изворима који се односе на средњовековну Босну, на пример, под тргом се подразумевало најпре место на коме се повремено тргује, затим сталан трг и најзад насеље које се око сталног трга формирало. Види: Десанка Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 135.

[23] Приликом анализе насеља у Смедеревском санџаку током друге половине XV и прве половине XVI века, примењен је методолошки приступ који је користила бу-

Анализа утврђивања типа насеља по надморској висини у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века рађена је на примеру области Браничева, која не само да представља целину за себе, како је то више пута наглашено, већ садржи разнородне географске одлике краја: плодне равнице поред великих река, као што су Морава и Дунав, валовите пределе, као и високе планинске масиве у области Хомоља.

Релативно високи проценат убицираних насеља у овој области (77.86 одсто) омогућио је истоветан проценат прецизности у разврставању насеља по надморској висини. Анализа је вршена компаративно – на основу пописа из 1467. и 1476. године.[24]

У оба пописа више од 90 одсто насеља налазио се на надморској висини од 0-300 метара (1467: 92.7 одсто или 228 насеља; 1476: 91 одсто или 262 насеља). На надморској висини од 300-500 метара налазило се 1467 17, а на висини од 500-700 метара свега једно насеље (Поникве у Хомољу). Готово истоветна ситуација забележена је и у попису из 1476. године, када је на надморској висини од 300-500 метара било 25 насеља, а на висини од 500-700 метара, без обзира на интензивну влашку колонизацију из области Барче, Требиња, Никшића, Старог Влаха и средњег Подрињa, и даље је остало само насеље Поникве.[25]

Дакле, већ седамдесетих година XV века очигледна је тенденција седентаризације влашког становништва, и њиховог везивања за земљу. Они су у тим немирним временима били неопходни као војничка снага, како за даља освајања, тако и за одржавање већ заузетих територија, али њихово сточарско занимање ту свакако није било превасходно. Наиме, влашки статус им је одобраван као повластица ради насељавања пустих, а стратешки значајних области, али већ од тог времена они почињу и да се баве земљорадњом, како ради одржавања сопствене егзистенције, тако и услед потреба централне власти, којој је било неопходно да одржи добру обрађеност земље и висок проценат приноса, ради исхране бројне војске, која је у том периоду била у готово непрестаним ратним дејствима.[26]

гарски османиста Цветана Георгиева, у свом раду: *La structure de l`habitat bulgare au XVI^e^-XVII^e^ siecle,* Etudes balkaniques, Academie Bulgare des sciences, Institut d`etudes balkaniques, 1-2, Sofia 1998, 144-154.

[24] Stojaković, *Braničevski*, 7-305; BBA, TTD 16 (1476).

[25] *Ibid.*

[26] Изузетано детаљан приказ насељавања становништва са влашким статусом у северној Србији, чији наводи се у потпуности слажу са закључцима на која упућују сазнања о размештају насеља по надморској висини изнет је у раду: Branislav Djurdjev, *O naseljavanju Vlaha stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV veka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, godine XXXV, Sarajevo 1984, 9-35.

II

Као што можемо говорити о појавама и проблемима за које дефтери – османске пописне књиге представљају изузетно богате и садржајне изворе проучавања, такође постоје и питања на која ова врста грађе не може да понуди целовите одговоре.

Тако на пример, на основу расположиве грађе за Смедеревски санџак није било могуће извршити потпунија истраживања верских односа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века. Ова врста извора као и друга доступна грађа, не дозвољавају расветљавање бројних питања и проблема везаних за административну регулативу верског живота па ће детаљнија обрада ове теме бити могућа тек након обављања ширих истраживања у турским архивима.

Од питања која припадају ширем кругу питања из те области, на основу доступне дефтерске грађе, било је могуће реконструисати број и распрострањеност православног свештенства по насељима Смедеревског санџака, као и статус монаштва.

Монаси су спадали у повлашћени слој становништва, и у највећем броју случајева били су ослобођени плаћања харача, као и многих других ванредних намета у дужим временским раздобљима све до краја XVII века.[27] У Смедеревском санџаку има примера да су калуђери били ослобођени и плаћања испенџе, као што је то био случај са 30 калуђера манастира Љубостиња, извесно одмах након османског освајања Србије. Међутим, већ у попису из 1476. године број калуђера смањен је на 9, и наређено је да плаћају пуни износ испенџе[28]. Таква промена у повластицама калуђера долази управо у време када се умногоме погоршава положај великих и утицајних српских православних манастира.[29]

Положај парохијалног свештенства, бар колико се може закључити на основу расположиве грађе, у фискалном погледу се није разликовао од статуса обичне раје. Иако се у пописима среће одредница *поп*, она је очигледно имала само сталешки, али никако не и правни значај. Не може се са сигурношћу тврдити ни да се у пописима консеквентно бележе сви попови, али с обзиром на чињеницу да њихово уписивање није спорадична појава, већ да се јављају у пописима у знатном броју, може се претпоставити и да је највећи део њих убележен. Сигурно је да је поп имао одређени углед у селу, те је вероватно то разлог што их и пописи бележе са том ознаком. Иначе, са становишта фискалне политике, што је првенствено сврха дефтера, нема разлога за њихово посебно означавање. Примера ради, наведимо да је само у Браничевској области, према попису из 1467. го-

[27] Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству*, 12.
[28] BBA, TTD 16 (1476).
[29] Радмила Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, 74-77.

дине, уписано 57 свештених лица, који су вршили верску службу на простору који је обухватао 5.250 кућа. Попови се редовно појављују у пописима већих насеља, са више од 30 кућа, као и у пазарних места где их, као у Лучици и Семихову има и по двојица. Област Браничева тада се састојала из седам области, те се може запазити да је највише свештеника било у области Лучице, а најмање у областима Хомоља и Звижда. Један поп је, на пример, уписан и у селу Јашиковића у Ждрелу, које је насељено власима, а други је уписан у оквиру пописа муселема тврђаве Ресава, који су тај статус добили тиме што су предали тврђаву. Неки поп Филип убележен је у селу Тополовник такође као муселем, што значи да није плаћао рајинске дажбине. За њега је у белешци напоменуто да је под тим условом пребегао из Угарске.[30]

Међутим, констатовањем броја уписаног свештенства и стављањем тог броја у релацију са величином, статусом и значајем насеља, исцрпљују су подаци о свештенству Смедеревског санџака које је могуће сазнати на основу пописних књига ове области. Да би се омогућила сложенија анализа овог питања, неопходно је посегнути и за другом врстом грађе. Тако, на основу сачуваног митрополитског берата из 1582. године, сазнаје се да је сваки поп, без обзира на број села које је држао, био дужан да свом митрополиту даје по дванаест акчи годишње, колико су били дужни да дају и од цркава које су држали. Иако је берат из каснијег периода у односу на онај на који се односе наша истраживања, помињемо га јер је ова одредба преузета из српског средњовековног права, те је сигурно важила и у деценијама које су претходиле издавању берата. Евентуалне разлике могле су да постоје у износу «поповине», како се иначе ова дажбина зове, али извесно је да одступања нису била велика. Из истог извора сазнаје се да је и каноникон, тј. дажбина коју су сва православна домаћинства на тлу митрополије давала митрополиту осамдесетих година XVI века износила две акче. На помисао да каноникон није могао бити мањи ни у ранијем периоду наводи податак да је истовремено када је од кућа православних домаћина на подручју Пећке патријаршије убирано по два, на подручјима која су спадала под јурисдикцију Цариградске патријаршије убирано је по шест акчи, дакле чак три пута више. Иначе, поповина и каноникон давани су у истом износу и патријарху.[31]

[30] Stojaković, *Braničevski*; Богумил Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, /У:/ Богородица градачка у историји српског народа, 127.

[31] Душанка Бојанић, Ванчо Бошков, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, 172. Ова претпоставка се може потврдити и на основу, додуша много касније насталог, али непроцењиво значајног, регистра свих православних цркава у Османском царству, тј. дефтера патријаршија са свим њиховим епископијама, који је вођен ради књижења државних доходака од православних црквених организација и

Без дефтера Црквене канцеларије готово је немогуће извршити поделу Српске православне цркве на митрополије и епископије након пада под османску власт. С обзиром на то да су до краја XV века на територији која је ушла у састав Смедеревског санџака деловале Градачка, Браничевско-Смедеревска и Сребреничка митрополија, а да се Османлије нису мешале у унутрашње уређење српске цркве, основано се може претпоставити да је таква црквена организација опстала и након 1459. године, иако је то период оштре борбе Српске православне цркве за опстанак у новим условима.[32] Неоспорно је и постојање Нишке митрополије, о којој уопште нема вести од пада Ниша под османску власт 1428. до 1528/30. године, када се на одлукама Охридског синода у вези с буном Павла Смедеревца налази и потпис нишког митрополита Матеја. Није известан ни датум обнављања митрополије Београдско-сремске у оквирима Османског царства, већ остаје дилема да ли је то учињено одмах након освајања Београда, или нешто касније.

Наведимо још само да на основу дефтерских података није могуће не само расветлити, већ ни поставити питање већ поменуте буне Павла Смедеревца из 1528. године, што је догађај од кључног значаја за историју Српске православне цркве у првој половини XVI века, тј. до званичног обнављања Пећке патријаршије 1557. године. Срећом, о овом догађају сачувани су српски извори, које је објавио Петар Костић.[33]

Још једно питања из домена верских односа које се на основу података из дефтера може само поставити, али не и детаљно анализирати и шире елаборирати, свакако је веома значајно питање исламизације. Наиме, на основу расположивих дефтера Смедеревског санџака могуће је утврдити тачан број муслиманског становништва које је живело у границама ове области, али не и узроке који су наводили, односно одвраћали локално становништво од примања вере нових господара српских земаља.

* * *

Након свега наведеног, чини се да је сувишно наглашавати колико су османске пописне књиге-дефтери драгоцени, не само за историчаре, већ и за истраживаче који се баве историјом уметности, етнологијом, историјском географијом, ономастиком и другим сродним дисциплинама. Међутим, до

садржи податке за петнаест година, од 1640-1655. Радмила Тричковић, *Српска црква,* 61-164.

[32] Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 198.

[33] Петар Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињења Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI, 1922, 34 (превод Ђ. Слијепчевић, Историја српске православне цркве I, Диселдорф 1978).

систематизоване и поуздане синтезе историје неке области у одређеном периоду може се доћи само проучавањем низа од најмање три пописне књиге.

Како је већ истакнуто, за Смедеревски санџак сачувани су детаљни пописи из 1476, 1516, 1528, 1536 и 1560. године, као и сумарни попис из 1525. године. Критичко издање ових пописа један је од крупних задатака који ће се убрзо реализовати у оквиру пројекта Историјског института, посвећеног издавању најзначајнијих докумената за историју српског народа.

Реализација пројеката ће бити започета критичким издањем најстаријег сачуваног пописа Смедеревског санџака из 1476. године, након чега ће уследити и издања осталих релевантих извора ове врсте, доступних нашим истраживачима. Подразумева се да овом послу треба приступити са максималном научном озбиљношћу и уз усвајање свих принципа до којих је савремена европска наука дошла, када је реч о објављивању ове специфичне врсте извора.

У сваком случају објављивање ових извора унапредиће проучавање историје Смедеревског санџака и свакако допринети укупној бољој изучености историје српског народа у наведеном периоду.

Ema Miljković

Relevance of the Ottoman Census Books as the Historical Sources – Example of the Census Books of the *Sandjak* of Smederevo

Summary

Between hardly available documents of the Ottoman provenience, *defters* – the Ottoman census books present one of basic and the most important historical documents, relevant for research of history of nations and countries which were under the Ottoman dominance.

Although very specific, regarding both their purpose and content, those documents made possible to reveal some important aspects of history of certain south-Slav nations and countries and to make one step forward in their research. Thus, analyzing the census books for the *sandjak* of Smederevo made in the period between 1476 and 1560, it is possible to offer answers to the questions related to the social history of this region, such as: determination of boundaries of the *sandjak* of Smederevo in the researched period, administrative organization, typology of the settlements, demographic, ethnic and migration movements of the population, land relations, the social groups and its status, fiscal obligations of populations, basic indicators of the economic activity, and at the end, even if not in detail most important characteristics of the confessional relations.

Although they do not offer, at least not by themselves the complete picture of society in one particular region, either it is *sandjak* of Smederevo or some other province of the wide Empire, the *defters* present the outstanding basis for determination of the basic facts and for raising the questions which should be explained in the further research process.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 139-162
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 139-162

Оригинални научни рад
Чланак примљен 26. 02. 2003.
УДК: 352(497.11)+911.372.3(497.11)(093=943.5)

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

КУЧЕВО И ЖЕЛЕЗНИК
у светлу османских дефтера*

Једно од већих питања која још увек изазивају контроверзе у историјској географији српских земаља у средњем веку свакако је питање положаја области Кучево, а са њим и места где се налазио познати трг и рудник Железник у Кучеву. Иако је у науци ово питање недавно већ успешно разрешено,[1] због чињенице да оно још увек није довољно прихваћено у стручној јавности, пре свега међу истраживачима који се баве средњим веком,[2] као и због његовог значаја и новог светла које баца на неке одавно познате податке садржане у изворима, одлучили смо се да се овде још једном позабавимо Кучевом и Железником.

Кучево је данас варошица и центар истоимене општине у Браничевском округу, на реци Пек, у жупској области која од средњег века носи назив Звижд, а која је планинским масивом Северног Кучаја одвојена од

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштво у Србији под туђинском влашћу XV-XVIII век.* (Ев. бр. 1423).

[1] Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава,* Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата), Београд-Краљево 2000, 36; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак у другој половини 15. и првој половини 16. века,* Београд 2002 (= Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*), докторска дисертација у рукопису.

[2] У недавно изашлој монографији о српском средњовековном рударству изнета су и најновија сазнања о положају Железника, али се аутори не опредељују чврсто за ово гледиште, већ упоредо наводе и старија схватања о месту где се овај рудник налазио: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство,* Београд 2002 (= Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*), 45, 187; уп. и карте на стр. 52 и 82.

Дунава. Јужно од данашњег Кучева налази се насеље и познати рудник олова и цинка Кучајна, у коме има трагова античког и средњовековног рударства.[3] Нарочиту експанзију доживео је рудник почев од 1553. године, када су га османске власти поново отвориле.[4] Варошица Кучево добила је ово име 1883. године, а до тада се звала Горња Крушевица. Од 1859. године Горња Крушевица била је средиште звишког среза.[5]

I

Кучево се у историјским изворима јавља од последњих деценија 12. века. У ктиторском натпису са цркве бана Кулина, нађеном у селу Мухашиновићи код Високог, каже се да је бан сазидао цркву "egda pl ni ko-u~evßsko zagorie", што се највероватније може повезати са учествовањем бана Кулина у угарско-византијским борбама 1183. године.[6] Кучево је, као и Браничево, после слома Византије у Четвртом крсташком рату било предмет борбе Угарске и Бугарске.[7] Да би стабилизовала своју власт на просторима јужно од Дунава, Угарска је 1272. године формирала Браничевско-Кучевску бановину. Ова творевина није била дугог века: Gregorius banus de Boronch et de Kuchou јавља се у угарским повељама од децембра те до краја јуна следеће, 1273. године. Браничевско-Кучевска бановина постојала је, дакле, непуних годину дана. Угарску власт у тим областима

[3] С. Душанић, *Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, ИГ 1-2 (1980) 12, 34; Д. Мркобрад, *Средњовековно рударство на подручју источне Србије,* Археологија источне Србије, Београд 1997, 156-8; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 13.

[4] До средине 16. века у Кучајни се скоро ништа није сачувало од ранијег средњовековног рударства: С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини 16. века,* Годишњак за друштвену историју (= ГДИ) 8/1-2 (2001), 7-8; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 187-9.

[5] Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији I,* Београд 1901, 102, нап. 1; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија,* Београд 1876, 1033, 1035, 1087; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво 1,* Београд 1987 (=Каниц, *Србија*), 245. Крушевицу у Звижду кнез Лазар даровао је својој задужбини Раваници 1381. године: *Болоњски препис Раваничке повеље,* Манастир Раваница 1381-1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981 (=*Болоњски препис Раваничке повеље*), 260; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство,* Историјски часопис (= ИЧ) 16-17 (1966-7) 250.

[6] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974 (=Томовић, *Морфологија*), 35; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964, 47.

[7] К. Јиречек, *Историја Срба* (= *ИС*) *1,* Београд 1988, 166.

окончали су бугарске велможе куманског порекла, браћа Дрман и Куделин.[8]

Почетком 1359. године Дубровчанин Грго Скринић (Gergo de Schrina) писао је "in Selesnich in Chuceua" својој влади да је једну пошиљку олова дубровчким трговцима конфисковао кнез Војислав Војиновић.[9] Двојица житеља Железника, браћа Хвалоје и Доброхвал, помињу се 1363. године у тестаменту Дубровчанина Домање Петра Искрице.[10] Првих деценија 15. века овај рудник и трг био је у опадању. Према тврдњама дубровачких власти изнетих у писму деспоту Ђурђу из 1433. године, у њега више трговци нису залазили нити ту пословали, па је скоро потпуно запустео.[11]

Богато дарујући своју најзначајнију задужбину, кнез Лазар је, између осталог, одредио да манастир Раваница дели "*бир браничевски и кучевски на поле с митрополитом*"[12]. Деспот Стефан Лазаревић даровао је, а његов наследник Ђурађ Бранковић својом повељом из 1428/9. године потврдио баштине великом челнику Радичу широм Србије, између осталог и у Кучеву. У овој области велики челник имао је села Drougovci, Vlasi Radivoevci, Vlasi Koùarna и селишта Miladovikó i Ünoùino.[13] У тешким временима пред први пад Деспотовине, страдали су и ови крајеви. Султан Мурат II "pl ni i popali Kou~evo i Brani~evo" 1438. године, а исто се поновило и следеће године, када pl ni Mouraty Kou~evo i primi Smederevo.[14]

Ово би углавном биле вести о Кучеву које су из средњег века, пре османског освајања, допрле до нас. На основу њих наша историографија

---

[8] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 6*, Zagreb 1908, 21-22; К. Јиречек, *ИС 2,* 7, и нап. 36; М. Динић, *Браничево у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978 (= Динић, *Браничево*), 86, 95-6; *Историја српског народа* (= *ИСН*) *1,* 442-3 (Љ. Максимовић).

[9] К. Јиречек, *Споменици српски,* Споменик 11(1892) 32-33.

[10] Динић, *Браничево*, 110, нап. 76.

[11] Исти случај био је, према овим наводима, и са Призреном, Брсковом и другим местима: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку,* Зборник Константина Јиречека 1, Београд 1959 (= Јиречек, *Трговачки*), 270, 283. М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба,* Београд 1994 (= Спремић, *Деспот Ђурађ*), 712, тврди, без навођења извора, да се Железник помиње до 1456. године.

[12] *Болоњски препис Раваничке повеље,* 261; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд 1912 (= Новаковић, *Законски споменици*), 770.

[13] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.,* Споменик СКА 3 (1890) 3-4; Новаковић, *Законски споменици,* 333-5.

[14] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* Сремски Карловци 1927, 231-2.

покушала је да одговори на питање где се налазило средњовековно Кучево. Ипак, још је Михаило Динић тачно приметио да "*средњовековни подаци о Кучеву не дају довољно могућности да тачно одредимо његов положај и опсег*".[15] Како је и зашто настало уверење да се средњовековно Кучево налазило на територији данашње општине Кучево није сасвим јасно, али се може претпоставити да је један од узрока свакако сличност имена Кучево, Кучај и Кучајна. Милан Ђ. Милићевић је у *"Кнежевини Србији"* навео мишљење географа Јована Драгашевића да су рушевине између Горње Крушевице и Нереснице у Звижду остаци некадашњег града Кучева, али о томе није заузео став. Ипак, сматрао је да се тадашњи Пожаревачки округ, који је обухватао и Звижд а на западу допирао до Велике Мораве, простирао и на територији негдашњег Кучева.[16] Да се оваква идентификација чврсто прихвати у науци, пресудило је то што са падина Северног Кучаја, северозападно од Мајданпека, тече и у Пек се југоисточно од села Бродица улива поток Железник. Стојан Новаковић сместио је истоимени трг и рудник на овај поток,[17] што је изгледало логично не само због његовог имена, већ и стога што је Мајданпек са околином још од античких времена био познати рударски крај, као што је и данас.[18] Овакву Новаковићеву убикацију прихватио је Константин Јиречек,[19] а мишљење два таква ауторитета морало је имати веома велику тежину и за потоње истраживаче. Средином прошлог века Василије Симић посумњао је у овакву убикацију Железника, полазећи од тога да у долини потока Железник и његовој околини нема оловних руда, већ златоносних кварцних жица, које су постале доступне тек савременом рударству. *"Зато средњовековни Железник треба тражити у самој Кучајни"*, закључио је Симић.[20] Овај закључак, уз горе цитирану ограду, прихватио је М. Динић, а за њим и други историчари.[21] Како је, међутим, жупски предео око средњег тока реке Пек још у средњем веку носио назив Звижд (као такав забележен је у Раваничкој по-

[15] Динић, *Браничево,* 87.
[16] М. Милићевић, *Кнежевина Србија,* 1035-6.
[17] С. Новаковић, *Град Вишесав и видинска област,* Годишњица Н. Чупића 5, 1883, 147.
[18] На ушћу Бродице у Пек налазио се римски каструм: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (= *IMS*) *3/2*, 1995, 59 (P. Petrović).
[19] Јиречек, *Трговачки,* 270.
[20] V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva,* Beograd 1951, 243.
[21] Динић, *Браничево,* 87; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987) 47.

већи из 1381. године), неки истраживачи лоцирали су Кучево у горњи ток Пека.[22]

Тачно одређивање положаја и граница области Кучево постало је могуће захваљујући првим османским пописним дефтерима Смедеревског санџака, нарочито оном из 1476/8. године, који, на жалост, још увек нису у целини објављени, па тако ни доступни широј јавности.[23] На основу првог сачуваног пописа Смедеревског санџака из 1476/8. године, јасно произилази да се нахија Кучево, а то значи и средњовековна област, налазила поред *земље* Браничево, али не источно, већ западно од ње, на левој обали Велике Мораве, а не у планинским пределима Кучајских планина. Од скоро стопедесет насеља за која се у дефтеру наводи да припадају Кучеву, могуће је убицирати њих око 75 одсто. Многа данас више не постоје, али је остао њихов траг на терену, у виду назива потеса, извора и потока, или делова данашњих насеља. Већи број насеља под непромењеним називима постоји и данас. Тако су се у Кучеву налазили Гроцка, Брестовик, Удовице, Камендол, Пударци, Колари, Селевац, Азања, Друговац (онај који је припадао великом челнику Радичу), Врбовац, две Крсне (данашња Мала и Велика), Иванча,[24] Осипаоница, Лугавчина, Лозовик, Трновче, Голобок, али и космајска села Неменикуће и Рогача.[25] Северна граница Кучева била је, дакле, река Дунав, од Гроцке до ушћа Велике Мораве. **Град Смедерево се, према томе, налазио у Кучеву.** На истоку, Кучево је омеђавала још једна природна граница, река Велика Морава.

На југу, у овој нахији налазила су се села Горњи и Доњи Витинци, Цреповац, Плана, Чремошник, Ливађе и Крушево. Село Ливађе било је на реци Јасеници између Мораве и Смедеревске Паланке, где и сада постоји Ливадско Брдо. Крушево је заселак Великог Орашја источно од Смедеревске Паланке, а Плана је данашња Мала Плана, између Крушева и Паланке. Села Горњи и Доњи Витинци, Цреповац и Чремошник не могу се убицирати, али је на основу пописа из 1572. године јасно да су се налазила негде на реци Јасеници или у њеној непосредној близини, пошто су њихови житељи имали обавезу да се старају о пет мостова на тој реци. Из истог дефтера је познато да је Хасан-пашина (садашња Смедеревска) Паланка по-

[22] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, Beograd 1987 (= Stojaković, *Braničevski*), 8; С. Мишић, *Земља у држави Немањића,* ГДИ 4/2-3 (1997) (= Мишић, *Земља*), 144.

[23] Подаци који се односе на Кучево у попису из 1476/8. године били су ми доступни захваљујући љубазности колегинице др Еме Миљковић-Бојанић, на чему сам јој врло захвалан.

[24] Ово може да буде Мала (у општини Сопот) или Велика Иванча (у општини Младеновац), али је могуће и да је то некадашње село Иваница поред Смедерева, будући да је припадала хасу смедеревског санџакбега, а велика већина његових села у Кучеву налазила се у околини овог града.

[25] Убележена је као Глувци, друго име Рохача: BBA TTD 16 (1476).

дигнута на мезри села Горњи Витинци, што значи да се село налазило негде на простору овог града.[26] Како су се села Некудим, Придворица и Церовац налазила у нахији Некудим (ранијој Некудимској власти)[27], произилази да су границу Кучева и Некудима чиниле реке Јасеница и Кубршница. На југозападу, у Кучево је највероватније спадао горњи ток реке Турије, будући да је једна Придворица (различита од оне некудимске) припадала овој нахији. Ово село се налазило на месту данашњег села Венчане на реци Турији, северозападно од Аранђеловца, чији се централни део и сада зове Придворица.[28] У нахији Лепеница налазила су се села Орашац, Стојник (оба североисточно од Аранђеловца) и Кошарна (потес у атару Стојника), као и Мисача и Црквине (северозападно, односно северно од Аранђеловца).[29] Како се кучевско село Бојан Поток простирало око потока Бојанац у атару Кусатка, произилази да је јужна граница нахије Кучево ишла од обронака планине Кљештевице до изворишта реке Милатовице, а затим том реком до њеног ушћа у Велики Луг, онда Великим Лугом до његовог ушћа у Кубршницу, и даље, како је речено, Кубршницом и Јасеницом до Велике Мораве.

Да би се прецизирала западна граница Кучева, потребно је претходно утврдити тачан положај трга и рудника Железник, који је 1476/8. године, као и касније, припадао царском хасу. Није, међутим, сасвим јасно да ли је Железник већ тада био центар истоимене нахије, будући да почетак тог пописа није сачуван.[30] У попису влаха из 1476/8. године за село

[26] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683),* Београд 1970 (= Зиројевић, *Цариградски*), 150-53.

[27] Придворица и Церовац налазе се југозападно од С. Паланке, са десне стране реке Кубршнице. Некудим, центар истоимене власти и двор деспота Ђурђа, био је у атару Придворице, близу ушћа Кубршнице у Јасеницу: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 129. Церовац " у власти Некудимској" прво је припадао великом челнику Радичу, а затим логотету Стефану Ратковићу: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156.

[28] П. Петровић, *Шумадијска Колубара,* Насеља и порекло становништва 31 (1949) 137. За село Бучин, друго име Толижава, наведено је само да припада Смедереву (тј. Смедеревском кадилуку), али вероватно је у питању данашњи Тулеж на Турији, западно од Венчана.

[29] За Мисачу и Црквине је само наведено да су у кадилуку Островица, али како су околна села била у Лепеници, сигурно је да су се и поменута два села налазила у овој нахији. У Црквинама, на месту Глава умро је деспот Стефан Лазаревић 19. јула 1427. године: Томовић, *Морфологија,* 105-8; *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског,* изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 318-9; *ИСН 2*, 217.

[30] О овом попису вид.: Е. Миљковић, *Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године*, ИЧ 38 (1991) 31-41.

Парцане каже се да је *у Железнику* (der Jeleznik), а у попису царског хаса за поменути трг и рудник користи се формулација *сам Железник* (nefs-i Jeleznik). Овакава формулација коришћена је у дефтерима да би се нагласило да се мисли на одређено насеље, а не на истоимену управну јединицу (нахију, санџак, кадилук, ејалет и др). Хазим Шабановић је на основу тога сматрао да је већ тада постојала нахија Железник, иако она није нигде у попису изричито наведена.[31] У једном недатираном берату са упутствима за попис влаха, за који Душанка Бојанић сматра да је настао између 1489. и 1491. године, помиње се нахија Железник,[32] а њено постојање јасно је посведочено у дефтерима Смедеревског санџака почев од 1516. године. Проучавајући Смедеревски санџак у првом веку његовог постојања, Ема Миљковић-Бојанић је утврдила да двадесетак година по оснивању санџака подела његове територије на нахије није још била довољно чврста. Узрок томе, по њеном мишљењу, лежао је у чињеници да је Смедеревски санџак у то време представљао изузетно значајно крајиште, те да је подела на тимаре, која је обезбеђивала довољан број припадника спахијске коњице, била много важнија од чврсте административне поделе на нахије.[33] У дефтеру из 1476/8. године чест је случај да се положај неког села одређује само у односу на веће насеље, што не значи и постојање истоимене нахије.[34] Постојала нахија Железник 1476/8. године или не, оно што је овде битно за одређивање западне границе средњовековног Кучева је чињеница да је Железник пре османског освајања свакако припадао овој области.

Дакле, вратимо се питању где се налазио трг и рудник Железник. Прва асоцијација је данашњи Железник код Београда. Не само име и трагови старог рударства у околини,[35] већ и формулација у дефтеру *"царски хасови у Железнику код Београда"* упућују на овакву идентификацију, али она ипак није могућа из више разлога. Овај Железник се после пада Србије под османску власт 1458/9. године налазио на самој граници између угарског Београда и турског Жрнова на Авали, практично на ничијој земљи,

[31] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I-1*, *катастарски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964 (= Шабановић, *Турски извори*), 5, нап. 2.
[32] D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 93.
[33] Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*.
[34] *Ibid*.
[35] Под Авалом и у широј околини експлоатисана је руда од праисторије: М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије 1,* Београд 1973, 227-49; В. Симић, *Старо и савремено рударство у околини Авале,* ГМГБ 4 (1957) (= Симић, *Старо и савремено*), 71-91. У Железнику се налазило римско утврђење: *IMS 1,* 87-8, 91 (са прегледом старије литературе), а ту су постојале топионице за прераду железа, о чему је, поред материјалних трагова, сведочило и народно предање: Каниц, *Србија,* 127-128; Р. Николић, *Околина Београда,* Насеља српских земаља 2 (1903) 990-1.

која је све до 1521. године, када је султан Сулејман II заузео Београд, била поприште ратовања и мегдана.[36] На том месту тешко да би могао да се налази царски хас и рудник сребра 1476/8. и 1516. године, већ је ту било насеље које је под именом Сухи Железник пописивано 1528, 1536. и 1560. године.[37] У дефтеру влаха у Београдској нахији из 1528. године Сухи Железник је уписан у кнежини кнеза Русмира Рачевића, која је углавном обухватала посавска села, док је рударски Железник пописан у кнежини кнеза Манула Тодоровог, заједно са Рудиштем, Путеником и Чачаницом.[38] Царски хас Железник пописан је заједно са Рудиштем и 1476/8. године, а 1516. године овом хасу припадали су Железник, рудник сребра, са махалама Градиште, Становo, Станице и Врбица, село Љубушница, као и мезре Лутовац (Пуповац), Халаји, Стубица, Дреник и Ораховац.[39] Рудиште је трг и рудник познат из времена Деспотовине[40] и налазио се на локалитету Паланка западно од Рипња, на саставцима потока Завлаака и Тапавца.[41] Убикацију тачног положаја скоро свих осталих насеља и мезри овог хаса извршио је Витомир Радовановић још пре више од четврт века.[42] Село Путеник било је на локалитету Путниковац у атару Барајева, односно између Барајева и села Лисовић и Парцане. Чачаница се, судећи по подацима из 1536. и 1560. године, налазила у близини Дуђевца, а овај је био на истоименом потесу и потоку у сливу Топчидерске реке у Рипњу. Центар Железника, махала Градиште, где је био пазар, односно средњовековни трг, налазио се на локалитету Градиште крај речице Прутен, у атару села Стојник, западно од Сопота. Име је добио по остацима римског каструма који се ту налазио.[43] Махала Становo била је на локалитету Стануждине, југозападно од Градишта, на Лесковачком потоку, махала Станице источно од Градишта, око Стеничке баре, а махала Врбица око потока Врбовца, такође у атару села Стојник. Мезру Халаји треба тражити на потесу Аљаји, у атару суседног села Дучине, са десне стране Дучинске реке, а мезру Стубица око потока Стублина који се улива у Дучевску реку. Коначно, мезра Дреник била

[36] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку,* Београд 1967 (= Калић-Мијушковић, *Београд*), 185; *Историја Београда 1,* Београд 1974, 225-60 (Idem).
[37] Шабановић, *Турски извори*, 35, 187, 363-4, 463, 506.
[38] *Ibid*, 35, 107.
[39] *Ibid,* 5-7; 13-18.
[40] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку 2*, Београд 1958, 58-9, 63, 65-6; Б. Храбак, *Средњевековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, ГМГБ 3 (1956) (= Храбак, *Рудишта под Авалом*), 99-105.
[41] Симић, *Старо и савремено,* 72.
[42] В. Радовановић, *Где су се налазила непозната села и мезре у околини Београда која се помињу у турским катастарским пописима од 1476. до 1566.,* ГГБ 22 (1975) 29-45.
[43] *IMS 1*, Beograd 1976; 112 (S.Dušanić).

је на потесу Треник у атару Барајева, према Љутој Страни у Рипњу. Овде се још у римско време налазио велики рударски центар сребра и олова, од кога су остали трагови насеља, некропола и други налази на више места на територији села Стојник, Губеревац и Бабе.[44] Код села Бабе и сада је активан рудник олова, цинка и сребра, тако да се континуитет рударске производње у овом крају одржао од антике до наших дана.

Сада је могуће прецизно одредити и западну границу средњовековног Кучева. Како се, дакле, *"Железник у Кучеву"* налазио на Космају, то је јасно да је Кучево обухватало садашњу географску област Космај. Са друге стране, села Добра Глава, Конатице, Медојева Река и Загреб[45] великог челника Радича била су *"у Мачви",* из чега произилази да је данашња Шумадијска Колубара припадала *земљи* Мачва.[46] Граница између Мачве и Кучева одговарала би, дакле, граници између Космаја и Шумадијске Колубаре: ишла би развођем Барајевске и Топчидерске реке на југ, остављајући долину Сухе реке у Кучеву, а затим од саставка Барајевске и Сухе реке углавном данашњом западном међом општине Лазаревац до обронака планине Кљештевице.[47] Једина непознаница је питање крајње северозападне границе средњовековног Кучева. Како је у оквирима нахије Кучево 1476/8. године била и Гроцка, као и село Плавинци у атару Заклопаче, а пошто се и Авала налазила у османским рукама, северозападна међа нахије била је уједно и граница Османског царства према Угарској.[48]

У црквеном погледу, Кучево је припадало Браничевској епископији, која је у 11. веку била у саставу Охридске архиепископије, а после прогласа Српског Царства подигнута је на ранг митрополије.[49] Већ је наведено да је манастир Раваница делио "*бир браничевски и кучевски наполе са*

[44] *IMS 1*, 95-113, 120-155 (S.Dušanić); Idem, *Из историје касноантичког рударства у Шумадији,* Старинар 40-41 (1989-90) 217-223; *Античко сребро у Србији*, приредила И. Поповић, Београд 1994, 14, 56-57; V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva,* 190-195; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 13, 45.

[45] Добра Глава је потес у селу Дражевац, југоисточно од Обреновца, Конатице истоимено село, југоисточно од Обреновца, Медојева Река је вероватно данашње село Медошевац, североисточно од Лазаревца, а Загреб је сеоска утрина у атару села Велики Борак, југозападно од Барајева: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 132; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско - угарске границе,* Ваљево - постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994 (= Благојевић, *Насеља*), 82.

[46] Новаковић, *Законски споменици,* 335; У долини Колубаре налазила се истоимена жупа: Благојевић, *Насеља,* 88; Мишић, *Земља,* 140-1.

[47] П. Петровић, *Шумадијска Колубара,* 3-7.

[48] BBA TTD 16 (1476).

[49] О историји Браничевске епископије током средњег века: Динић, *Браничево,* 90-1, 103; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 15-6, 36-7, 47-9, 92-6, 154-5, 187-9.

митрополитом".[50] Када су 1437. године Османлије заузеле град Браничево, седиште митрополије пренето је у Смедерево, које је још од 11. века било на подручју ове епархије. Није немогуће да је браничевски митрополит прешао у нову престоницу и нешто раније, убрзо по њеној изградњи 1430. године. У једном запису из 1453. године наведено је 15 српских епископија, међу којима и браничевска, али није поменута смедеревска, мада је у то време смедеревски митрополит био Атанасије, близак сарадник деспота Ђурђа.[51] Његова делатност може се пратити од 1439, а умро је 1456. године, неколико месеци пре деспота.[52] Нису познати његови наследници као ни судбина митрополије у тешким годинама које су наступале. Ипак, смедеревска митрополија задржала је и под османском влашћу велики значај, о чему посредно сведочи и побуна митрополита Павла Смедеревца против Охридске архиепископије тридесетих и четрдесетих година 16. века.[53] Изгледа да је у Смедереву постојао, поред митрополита, и један епископ, као његов викар. Епископ се помиње уз митрополита смедеревског приликом преноса моштију светог Луке у српску престоницу 1453. године, а смедеревски епископ Јаков био је у околини царице Маре у Јежеву 1466. године.[54] Црквене институције и у овом случају показују се као добар пример појаве дугог трајања, будући да се Смедерево и његова околина и данас налазе у границама Браничевске епархије. У првом сачуваном дефтеру Смедеревског санџака на територији Кучева убележен је само један манастир - Брановац, уз село Вионицу, у тимару новог муслимана Бехадира, сина Павла Голочића.[55] Поменуто село налазило се на истоименом потесу у атару села Голобок, северно од Смедеревске Паланке. Манастир Брановац данас не постоји, могуће је да се налазио на Врановачком брду у атару Голобока.[56]

---

[50] *Болоњски препис Раваничке повеље,* 261; о "биру духовном": *Бир,* Лексикон српског средњег века, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 47-9 (М. Јанковић).

[51] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, 93-4; С.Ћирковић, *Смедерево - престоница Српске Деспотовине,* Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 65; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92-6, 154-5, 187-9.

[52] О митрополиту Атанасију: Спремић, *Деспот Ђурађ*, 248, 258-9, 289, 392, 405, 466, 471, 494.

[53] *ИСН 3/2,* 22-6, са детаљним прегледом старије литературе о овом питању (Р. Самарџић).

[54] Р. Ћук, *Повеља царице Маре манстирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 114; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 93-4, 155.

[55] BBA TTD 16 (1476).

[56] Између суседног села Милошевца и Мораве на локалитету Ћелије ископана је својевремено часна трпеза, камени свећњак и сребрна звездица: Б. Дробњаковић,

Коначно, не може се заобићи питање карактера појма Кучево: да ли је то жупа, област, или *земља*? Да би се на то питање одговорило, мора се решити проблем односа Кучева и Браничева - да ли је Кучево било део земље Браничево или не? Оно што се одмах може рећи јесте да Кучево, у које спадају и брдско - планинска подручја Авале и Космаја, не може бити назив једне жупе. Ради се, дакле, о једном ширем, обласном имену. Са друге стране, од угарске бановине, преко православне митрополије, до српских летописа и народне песме, Кучево се помиње заједно са Браничевом. На тај начин, у исту раван са Браничевом (Браничевском земљом), не доводи се никад ниједна од његових жупа - Пек, Звижд, Хомоље, да поменемо само оне чије је постојање у 14. веку несумњиво потврђено. Политичко уједињавање ових области, које можемо засигурно да пратимо још од времена византијске владавине, праћено црквеном организацијом, која је била важан чинилац у стварању појма *земље*[57], ипак није довело до утапања Кучева у већу територијалну целину. Овоме су, свакако, доприносили и географски разлози: Велика Морава је ипак била фактор одређеног раздвајања територија, ма колико их њихова историјска судбина држала заједно. У више пута овде цитираној повељи великог челника Радича, посебно се наводе његови поседи у Мачви, у Кучеву и Браничеву. Већ је указано на то да се појам Мачва односи на *земљу* Мачву,[58] а то је највероватније случај и са Браничевом.[59] Да ли се о Кучеву може говорити као о *земљи* није сасвим јасно, али оно што је несумњиво је да оно није било саставни део Браничевске земље на начин како се то до сада мислило. Назив Кучево из званичне употребе ускоро ће истиснути појам *"Смедеревска власт"* - пред пад Деспотовине у овој власти помињу се села Брахонинац,

Смедеревско Подунавље и Јасеница, Насеља и порекло становништва 19 (1925) (= Дробњаковић, *Смедеревско*), 343. И име локалитета и овај налаз указују на постојање манастира, па можда није искључено да је у питању баш Брановац.

[57] М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице,* Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 21; Мишић, *Земља,* 137.

[58] Угарска Мачванска бановина није, по свему судећи, обухватала исту територију као и српска Мачва из Радичеве повеље. Првој нису, како је то утврдио С. Ћирковић, припадале жупе Тамнава и Колубара, док овој другој јесу: С. Ћирковић, *"Црна Гора" и проблем српско - угарског граничног подручја,* Ваљево - постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994 (= Ћирковић, *"Црна Гора"*), 66-7; Благојевић, *Насеља,* 88; Уп. Мишић, *Земља,* 140-1.

[59] Док су скоро сва села великог челника лежала између Пожаревца и Дунава, дакле на територији жупе Браничево (касније османске нахије Лучица), Кладоруб, данашње Кладурово, налази се доста јужније, на простору који ће у другој половини 15. века покривати нахија Ждрело. За ову нахију изнета је сасвим уверљива претпоставка да је настала на простору раније истоимене жупе: Мишић, *Земља,* 142.

Козомори, Глумци и Полатна.[60] Села Полатна и Брахонинац (Брахонин) и мезра Козомор забележени су и у дефтеру из 1476/8. године. Марко Антонио Пигафета у свом путопису помиње место које се турски зове Poturechie, српски Clenovac а мађарски Pallotna, што се обично идентификује са Хасан-пашином Паланком.[61] У попису из 1476/8. године села Полатна и Петричје уписана су као посебна насеља, а у дефтерима почев од 1516. године појављује се и Кленовац.[62] Будући да се овај последњи налазио на истоименом потесу у атару Лозовика (око "Лозовичке чесме" на аутопуту), и Полатну и Петричје вероватно треба тражити у његовој непосредној близини, што све заједно искључује поменуту идентификацију са Паланком. Положај села Брахонинац није ни приближно познат, док случај села Козомори уноси извесну забуну. Наиме, у попису из 1476/8. године мезра Козомор уписана је уз село Доње Враново у Некудиму, уз белешку да на њој живе становници тог села. Козомор је, дакле, био у близини Доњег Вранова, које се налазило на потесу Враново у атару села Клоке, североисточно од Тополе. Проблем настаје због чињенице да се ово Враново, а са њим и Козомор, налази око осам километара југозападно од Некудима, на територији која би морала бити у центру Некудимске власти (као што је 1476/8. била у Некудимској нахији), те је тешко могла да припада Смедеревској власти. Постоји могућност да село Козомори у Смедеревској власти из 1458. године није истоветно са мезром Козомор у нахији Некудим из 1476/8. године, мада се мора истаћи да се ниједно друго такво или томе слично име не јавља у првом сачуваном попису Смедеревског санџака, нити је на терену могуће наћи траг таквог насеља.[63] У сваком случају, потпуно је сигурно да се Смедеревска власт протезала на југу све до Некудимске. Село Глумци јавља се у дефтерима у Београдској нахији 1528, 1530, 1536. и 1560. године, а било је највероватније на локалитету Глунци, североисточно од Белог Потока под Авалом.[64] Уколико је ово село идентично са истоименим у Смедеревској власти из 1457. године, то би значило да је

[60] Прва два дата су1458. године логотету Стефану Ратковићу, а друга два ризничару Радославу годину дана раније: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi,* Byzantinoslavica 6 (1935) 183-4.

[61] P. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567,* Starine 22 (1890) 181; Зиројевић, *Цариградски друм,* 152.

[62] BBA TTD 16 (1476); Зиројевић, *Цариградски друм,* 132.

[63] Постоји и село Враново недалеко од Смедерева, али је у дефтеру из 1476/8. године јасно забележено да се Д. Враново налази у нахији Некудим, што искључује овакву идентификацију и упућује на потес у селу Клока.

[64] Глумчево Брдо код Барајева би теже могло да се доведе у везу са овим селом, будући да је Барајево увек припадало нахији Железник: Шабановић, *Турски извори*, 68, 136, 208, 378, 430, 464.

ова власт допирала до саме границе Деспотовине код Београда, односно да је обухватала велики део Кучева.

II

Кучево је, као и други крајеви у српском Подунављу и Посавини, добило на значају од почетка 15. века, када се, под османским притиском, центар државе померио на север, прво у Београд, а потом у Смедерево. У тим временима ови плодни и богати предели уз Дунав морали су бити добро насељени и обрађивани. Описујући 1433. године пут од Некудима до Београда, Бертрандон де ла Брокијер је записао: "*прођох многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина*".[65] Околина Смедерева била је, одавно је познато, предмет османских пустошења у више наврата током владе деспота Ђурђа. Ипак, сада је јасно да се белешка српског летописца о пленењу и паљењу Кучева пред први пад Деспотовине није односила на тешко проходне гудуре Кучајских планина и тамошње скоро пусте области, већ на култивисана, добро насељена и пољопривредно и рударски богата подручја самог срца тадашње српске државе. На основу заиста штурих података из времена Деспотовине не може се стећи слика о величини и броју насеља и становништву Кучева. Тиме је изворни значај података који пружа први приступачни пописни дефтер Смедеревског санџака још већи. Највећи број насеља у Кучеву која се помињу у попису из 1476/8. године морао је постојати и пре пада Србије под турску власт. Османска ратовања уништавала су насеља и разгонила становништво, али је, што показују примери других територија о којима имамо податке и из средњовековних повеља и из првих дефтера, долазило до обнављања напуштених села и њиховог поновног насељавања, или се бар увидом у педантно пописане мезре може стећи представа о насељима која су се некада налазила на тим местима.[66] Сва три кучевска села великог челника Радича јављају се у дефтеру из 1476/8. године, али само једно, Друговац, југозападно од Смедерева, постоји и данас. Власи Кошарна убележени су у дефтер као Кошарна, која се пак налазила на истоименом потесу у атару села Селевца. Власи Радивојевци су вероватно убележени као мезра Радијовце, коју треба тражити на потесу Рађевац (Радијевац) код Велике Крсне. Селишта Миладо-

[65] Bertrandon de la Brokijer, *Putopis Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku,* Beograd 2002, 109.

[66] Тако, на пример, велика већина насеља на подручју Браничевске земље за која знамо из повеља јављају се или као села или као мезре у дефтерима из 1467. и 1476. године. Уп. Stojaković, *Braničevski*.

вића и Јуношино нису забележена у овом првом сачуваном дефтеру Смедеревског санџака.[67]

Прецизан број насеља у Кучеву 1476/8. године није могуће утврдити, из разлога што је за нека села и мезре наведено само да су се налазила у Смедереву, односно, Смедеревском кадилуку. Док је нека од таквих насеља било могуће идентификовати, па је јасно да су припадала нахији Кучево, као Крсна на пример, за више њих се само може претпоставити да су лежала у овој области. Са друге стране, нека насеља су пописана заједно, рецимо Горње, Средње и Доње Петрево (данас Петријево код Смедерева) са пет кућа,[68] па није јасно да ли су се већ спојила у једно, односно, да ли их треба рачунати као једно или три села. За 134 села можемо сигурно да тврдимо да су била у нахији Кучево. Поред њих, у овој нахији сигурно се налазило још 10 мезри (селишта, односно, сејалишта). Иако је у питању знатан број села, насељеност Кучева почетком последње четвртине 15. столећа није била нарочито велика: чак 78 села имало је од 1 до 10 кућа, у 29 села било је између 11 и 20 кућа, од 21 до 30 домова било је у 12 села, док је у свега три села било више од 30 кућа.[69] Убедљиво највеће насеље у ово време не само у Кучеву, већ у читавом санџаку био је Милошевац, североисточно од Смедеревске Паланке, са 242 потпуна и два удовичка домаћинства. Иако је током читавог 16. века био велико насеље, понекад и са 300 кућа, све време је задржао статус села.[70] Старо насеље било је на Селишту, на обали речице Бистричине, источно од данашњег села. Негде поред овог водотока налазила се и мезра Бистрица, коју су сејали житељи Милошевца. На оближњем локалитету Ћелије налазио се некада, како је напоменуто, манастирски комплекс.[71] И друга два велика села у Кучеву налазила су се поред Мораве, у суседству Милошевца, нешто јужније од њега. Трновче, које постоји и данас, имало је тада 69 кућа и два удовичка дома, а у Ливађу живело је 85 породица, као и три удовичке и три мусли-

[67] BBA TTD 16 (1476). Да ли се ипак ово прво крије испод имена села Доње Милетинце (Милединче) које је можда лежало негде на реци Милатовици?
[68] BBA TTD 16 (1476).
[69] BBA TTD 16 (1476). Ови подаци били су познати и покојном М. Стојаковићу, али он, на жалост, није покушао да убицира насеља у Кучеву. Из тог разлога остао је у уверењу да се ова област налазила у горњем току Пека, па је сматрао "да је густина насељености у Кучеву, с обзиром на простор који оно захвата, чак неколико пута већа него у осталим областима Смедеревског санџака, иако је та несразмера нешто мања уколико се упореди број становника (јер су овде и насеља нешто мања)": *Braničevski tefter,* 9.
[70] Зиројевић, *Цариградски друм,* 133.
[71] Дробњаковић, *Смедеревско,* 343.

манске. У Ливађу, које је припадало хасу смедеревског санџакбега, одржаван је пазар и панађур, а постојао је и брод преко Мораве.[72]

Поред ових кучевских села, још 13 њих било је потпуно празно. Пописивач је код осам од тих села записао да су *"неверници побегли на другу обалу (или страну)"*,[73] дакле у Угарску. И Брестовик и Орлово, села поред Дунава, била су напуштена, па је јасно да су и њихови житељи прешли на леву обалу реке.[74] Уз нека села у дефтеру је напоменуто да се *"раја разбегла"* или да *"живи расуто"* - у питању су била унутрашње сеобе, будући да је половину ушура од ове раје узимао њигов тимарник, а другу половину "господар земље" на којој су се настанили и коју су обрађивали. Овакав случај био је са селима Доња и Средња Трстеница, Седлар и Горња Ломница, уз које је уписан број кућа, као и са селом Гуцетина Вода, које је било празно.[75] Подаци дефтера о великом броју слабо насељених села, преласку становништва на територију Угарске и "расипању" унутар граница санџака постају сасвим разумљиви када се има у виду да је Кучево, као пограничка област, било са једне стране изложено угарским нападима, а са друге стране, близина границе омогућавала је лакши прелазак онима који нису желели да живе под османском влашћу. Не треба изгубити из вида да је управо у време када је спровођен овај попис, у јесен 1476. године, угарска војска безуспешно опседала Смедерево, изградивши у његовој околини и три утврђења.[76] Када се зна да су Угри користили војне походе јужно од Саве и Дунава и за превођење становништва на своју територију, треба претпоставити да је и овом приликом, бар у ограниченом обиму, то био

[72] BBA TTD 16 (1476).

[73] BBA TTD 16 (1476); у питању су села Водице, Велевац, Дреновац, Прилеп Костадин, Трготина, Губовча, Градац и Јаблановац. Од њих, поуздано се могу убицирати Велевац (било је око истоименог потока у атару Селевца), Губовча (потес у атару В. Крсне) и Јаблановац (потес у Добром Долу јужно од Смедерева). Будући да има више топонима и хидронима са именом Водице и Дреновац, није јасно који од њих би одговарао овим селима. Како су,међутим, ова два села, као и Веловац, заједно уписани у тимар неког Степана, од кога се очекивало да их насели, могуће је да су сва три села била у близини. У том случају, Водице и Дреновац лежали су у атару В. Крсне, где постоје истоимени извори и потеси.

[74] Орлово се налазило испод Орловог Брда у атару Камендола, јужно од Брестовика.

[75] BBA TTD 16 (1476). Обе Трстенице налазиле су се на истоименом потесу и потоку у атару Азање, поред које је и извор и потес Гуцетина. Шума Ломница налазила се, по А. Вранчићу, између Мораве и Јасенице, и у њој је било село Ливађе: P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vieka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553.,* Rad JAZU 71 (1884) 22. Негде у овој шуми била су и села Доња и Горња Ломница. Седлар се налазио на истоименом потесу у Корађици, западно од Младеновца.

[76] Калић-Мијушковић, *Београд,* 196-7, 411, нап. 509, 513; *ИСН 2,* 384-5 (Ћирковић).

случај.[77] Да би попуниле територију која се празнила, османске власти су колонизовале становништво са влашким статусом. На територији Кучева имамо пример неколико празних мезри и села које су 1476/8. године биле насељене власима. На мезри Храворини (сада потес Раворина између Трновча и Велике Мораве) било је 26 кућа влаха са 13 придружених, једна кућа ратаја и један њима придружени, као и један теклић. У оближњем Гамзову (потес у атару Крњева) населило се 17 влашких домаћинстава са четири придружена, док је у Парцанима на Космају било седам кућа влаха.[78]

Једини велики градски центар у Кучеву био је Смедерево, од 1430. године, када је деспот Ђурађ на месту насеља познатог још из 11. века подигао моћну тврђаву и у њу сместио своју престоницу. У непосредној близини Кучева налазио се и Београд, који је захваљујући делатности Ђурђевог претходника, деспота Стефана, од пограничног утврђења постао привремено државно, али знатно дуже и привредно и културно средиште.[79] Једно од недовољно познатих питања везаних за наше градове у средњем веку је и питање њиховог градског подручја. То важи и за Београд и Смедерево. Градска територија Београда (pertinentia Castri Nandoralbensis) помиње се у Уговору у Тати, као и у извештају о увођењу Јаноша Хуњадија у посед Рудишта 1453. године.[80] О њеној величини, простирању, разграничењу са суседним властелинствима и поседима практично се ништа не зна. Милош Благојевић је, проучавајући ово питање на примеру градова са различитим уређењима и пореклом (Дубровника, Котора, Призрена, Штипа и Новог Брда), закључио да је непосредна градска околина - градски дистрикт или градски метох - била у различитом положају у односу на шире

[77] Нарочито велико превођење становништва из северне Србије у Угарску било је током похода 1480. и 1481. године, када је, наводно, одведено око 100.000 људи: Калић-Мијушковић, *Београд,* 198-9; *ИСН 2,* 386-7, 433-4 (С. Ћирковић).

[78] BBA TTD 16 (1476). О карактеру, обиму и исходиштима влашке колонизације: Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-68; B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha - stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka*, Godišnjak društva istoričara BIH 35 (1984) 9-34; Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак.*

[79] Калић-Мијушковић, *Београд,* 82-104; *Историја Београда 1*, 157-72, 281-8 (Idem); о Смедереву у Зборнику радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970, вид. расправе: С. Ћирковић, *Смедерево - престоница Српске Деспотовине,* 61-9; Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине,* 103-20; О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века,* 193-200.; Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја 16. века,* 143-8; Спремић, *Деспот Ђурађ,* на више места.

[80] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 10/6, Budae 1844, 809-13; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon 10,* Pesten 1853 (= Teleki, *Hunyadiak*), 413-6; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско - угарски односи од 13. до 16. века*, Глас САН 187 (1941) 179-81; Ћирковић, *"Црна Гора",* 64-7.

управно подручје града. У питању је био појас земљишта око градских зидина до атара првих суседних села, који су грађани користили под посебним режимом, повољнијим него када је у питању сеоско земљиште. Иза овог појаса налазило се сеоско, жупско подручје под градском управом, будући да су градску посаду издржавала околна села, која су давала и послугу. Зато је за свако утврђење везано једно или више села, чије становништво има обавезе према тврђави.[81] У случају Београда, који је после интензивне изградње у време деспота Стефана био велики град са моћном фортификацијом, из средњег века, пре османског освајања 1521. године, није нам познато ниједно село које би спадало у његово градско подручје. Како су се Рудишта налазила на деспотовој, касније турској територији, као и Гроцка и град Жрнов на Авали, стиче се нека представа о величини залеђа Београда током 15. и првих деценија 16. века.

Што се тиче Смедерева и његовог градског подручја, о њему се може рећи још мање. Ипак, чини се индикативним да су хасу смедеревског санџакбега у Кучеву припадала углавним села у најближој градској околини: Удовице, Горње, Средње и Доње Петрево, Вучак, Дрејинац, Врбовац, Колари, Рашанац, Бадрика, Црнче, Мишиновце, Павловац,[82] и могуће, Иваница.[83] Да су Османлије често у прво време задржавале затечене односе већ је познато, а овде се то може илустровати примером села Лукари,[84] за које се у једној белешци у попису из 1476/8. године каже да су обавезе његових становника биле да праве лукове за смедеревску тврђаву, и да су због тога били ослобођени харача, испенце и ушура, али да се од тог пописа њихове повластице укидају и они се подводе под тимар.[85] Уосталом, и имена села Седлари, Колари, Штитари, Каблар(и), Пударци, која су сва по-

[81] М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва,* Зборник радова *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век),* уредник Ј. Калић, Смедерево - Београд 1992, 67-83.

[82] Рашанац (Рашинац) налазио се око Рашиничке баре, југоисточно од Смедерева; село Бадрика било је негде на истоименој реци код села Липе, југоисточно од Смедерева. Дрејинац је сада потес код Колара, а Црнче је потес поред Мораве, поред кога се налазило и село Мишиновце. Павловац је лежао јужно од Смедерева на Морави (у атару села Липе Павловачки Крај, а у Радинцу Павловачка Бара), те није идентичан са Павловцем на Космају, манастиром и резиденцијом деспота Стефана: Дробњаковић, *Смедеревско,* 215, 217, 332, 357; Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира,* Споменик 96 (1948) Ебшелвицова карта у прилогу.

[83] Вид. нап. 24.

[84] Налазило се највероватније на потесу Лукар у атару с. Голобок, северно од Смедеревске Паланке.

[85] BBA TTD 16 (1476).

стојала са тим именима и 1476/8. године, указују на специфичне обавезе њихових житеља.[86]

Како је о градској привреди Смедерева већ доста писано,[87] нема потребе овде се задржавати на томе. И сеоска привреда Смедеревског санџака била је недавно предмет исцрпне анализе.[88] Све што је том приликом речено за територију овог санџака, важи и када је Кучево у питању. У последњој четвртини 15. века од житарица гајене су пшеница, зоб, јечам, раж, просо, од индустријских биљака лан, од легуминоза сочиво. Узиман је ресум од повртњака и кошница, узгајане су свиње, што се може претпоставити и за крупну стоку и живину. Оно што нама привлачи посебну пажњу и о чему би требало рећи нешто више је виноградарство. Поред пшенице, виногради су најчешћа култура која се среће на територији Кучева у попису из 1476/8. године. Ово није чудно, будући да су климатски услови и рељеф погодовали тада, као и данас, узгајању винове лозе на територији Кучева, нарочито у широј околини Смедерева. Већ је речено да је Брокијер 1433. године истицао овдашње квалитетно вино, а о виноградарству сведочи и топономастика - из имена села Пударци произилази да су се у околини Смедерева и у време Деспотовине налазили велики виногради, највероватније владареви, пошто су задужења сељана очито била њихово чување.[89] У првом сачуваном дефтеру Смедеревског санџака забележено је да су на месту села Колари, које је тада имало само једног становника, били засађени виногради. Поред рајинских винограда, којих је било практично у сваком селу, уз 14 кучевских села убележени су и хаса виногради (у поседу тимарника), од којих је чак девет било запуштено.[90]

Велики значај у привреди Кучева имало је рударство у Железнику и Рудиштима. Иако немамо никакве податке о средњовековном рударству у Кучеву пре средине 14. века, сматрамо да се мора размислити о томе зашто бан Кулин своју задужбину датује баш пленењем *кучевског загорја,* што се, сад је јасно, мора односити на простор Авале и Космаја. Не сме се искључити могућност да је тада, под византијском влашћу, овде било некакве рударске производње. Треба приметити да се у изворима средњег века Железник и Рудишта не јављају истовремено: док прве, и то посредне

[86] BBA TTD 16 (1476); Уп. сличне називе села који говоре о феудалним обавезама житеља у жупи града Брвеника: А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25-42.
[87] Вид. нап. 79.
[88] Е. Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560),* ИЧ 48 (2001) 117-36.
[89] Пудар је чувар винограда: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU 51*, Zagreb 1936, 617.
[90] BBA TTD 16 (1476).

вести о рударству у Железнику имамо са краја шесте и почетка седме деценије 14. века, да би већ 1433. године он важио за напуштено место,[91] дотле се Рудишта спомињу само између 1453. и 1456. године.[92] Ипак, из чињенице да су Рудишта била до 1453. године у поседу српских монаха из Београда, може се закључити да је овај рудник постојао и раније, односно, да га је Београдској митрополији даровао највероватније деспот Стефан Лазаревић. То би средњовековну експлоатацију руде на овом месту померило бар у прву четвртину 15. века. Само име Рудишта указује, како је то истакао Богумил Храбак, да се, када је овде обновљено рудокопање, знало да је локалитет старо пусто рудничко насеље.[93] Рудишта су у време деспота Ђурђа имала ковницу новца - познате су две новчане врсте (укупно 6 примерака) са натписом *"Рудишта"*,[94] а постојала је и посебна мера овог трга и рудника (pondus de Rudista).[95] Последњих година пред пропаст Деспотовине у Рудиштима је постојала и мања дубровачка колонија, која је одржавала најживље везе са Смедеревом, али и са другим местима, као што су Београд, Ваљево и Бохорина у Подрињу.[96] Велики приходи које су Рудишта доносила били су, свакако, разлог што је Јанош Хуњади, гувернатор Угарске, извршио замену добара са српским калуђерима из Београда и тако дошао у посед овог рудника. Иако се у угарским документима истиче да је ова замена била добровољна, та тврдња подлеже озбиљној сумњи.[97]

Из свих овде наведених чињеница могло би се закључити да је центар рударске производње у басену Космаја и Авале током 14. века и почетком 15. столећа био Железник, да би половином тока века примат преузела северније Рудишта. Ипак, оно што је најважније, а што без познавања правог положаја Железника није могло бити јасно, то је да је овај јединствени рударски басен био непрекидно активан у читавом наведеном периоду. Подносећи 9. децембра 1874. године извештај о могућностима рудне експлоатације на Руднику, Љ. Клерић и Ф. Хофман осврнули су се и на старо рударство у подручју Авале и Космаја: *"Старе закопине се протежу од Баба, преко Парцана, Стојника, Губеревца и Рипња све до саме Авале, а то је дужина на преко 30 километара. (...) Види се врло јасно да су стари из дубина врло чисте и богате руде вадили. Узевши даље у по-*

[91] Јиречек, *Трговачки,* 270, 283.
[92] Храбак, *Рудишта под Авалом*, 100-1.
[93] *Ibid*, 99.
[94] С. Димитријевић, *Новац града Смедерева,* Зборник радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, 71-86.
[95] Храбак, *Рудишта под Авалом*, 104; Спремић, *Деспот Ђурађ,* 686.
[96] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку 2,* Београд 1958, 58-9, 63, 65-6; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 101-4.
[97] Teleki, *Hunyadiak,* 414; Калић-Мијушковић, *Београд,* 307-8.

глед оне по броју млоге закопине па и врло велики број места гди су стари руду топили, и то како у потоцима тако и на највишим висовима тих предела, а исто тако ако се узме у рачун она огромна маса шљаке што се на тим местима између Парцана и Стојника укупно налази, мора се отуда тај закључак извести, да је средиште тих рудника било између Парцана и Стојника (Железник - прим. А. К.). *Осим овога излази још и то важно да је како рударска радња а тако исто и топионичка морала се неколико стотина година непрекидно, са великом коришћу продужавати. Кад би се све гомиле шљаке што су тамо укупно узеле, рачунамо да би по тежини изнело преко 5 милиуна цената".*[98] Ова шљака није, наравно, остатак само античког и средњовековног, већ и османског рударства.

После пропасти Српске Деспотовине 1459. године, Османлије су преузеле рударске послове у овим крајевима. На основу података из дефтера које је објавио Хазим Шабановић, може се пратити судбина Авалско-космајског рудоносног басена од 1476/8. до 1560. године. Информације које пружају ови дефтери, иако оскудне, могу да послуже да се стекне извесна слика о рудницима Железнику и Рудиштима, нарочито ако се упореде са оним подацима које пружа акт краља Ладислава из маја 1456. године, којим се Хуњадију потврђује посед Рудишта. Губернатору Угарске припадао је трг (opidum) Рудишта са селима, поседима, пасиштима, планином, окнима злата, сребра, минерала и осталих метала, са ораницама и теренима који се не обрађују, њивама, ливадама, шумама и луговима, доловима, текућим водама и рибњацима, млиновима и млиништима, виноградима и са свим правима.[99] Готово истоветну структуру имао је и царски хас Железник са Рудиштима 1516. године. Према првом попису из 1476/8. године, у Железнику, који је имао 105 кућа, одржаван је пазар (седмични сајам). Закуп тржне таксе годишње је царској благајни доносио 1000 акчи. Ушур (десетина) од сребрне руде износио је годишње 4160 акчи, што је, са харачем од житеља Железника, све укупно чинило 5660 акчи. У селу Рудиштима (14 кућа) постојао је такође пазар, са приходом од тржне таксе од свега 30 акчи, док је приход од сребрне руде износио 640 акчи.[100] Четрдесет година касније, овом царском хасу припадао је, како је горе већ напоменуто, Железник са своје 4 махале (Градиште - 61 кућа, Стенице - 52 куће, Врбица - 46 кућа и Становo - 61 кућа), село Љубушница (25 кућа) и три ненастањене мезре, сејалишта Железника (Лутовац, Халај и Стубица), као и

[98] Храбак, *Рудишта под Авалом*, 104-5, цитирано из : *Српске новине* бр. 36 од 7. фебруара 1875. године. Према последњим проценама геолога, укупна количина космајске шљаке била је 1.500.000 тона: Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 13.
[99] J. Teleki, *op. cit.,* 520.
[100] Шабановић, *Турски извори*, 5-7.

пусто село Рудишта, са мезрама Дреником и Ораховцем. Рудишта су била празна, пошто се *"раја прикључила непријатељској земљи"*. Структуру прихода чинили су харач и натурална давања (6500 акчи), тржна такса, свадбарина и такса на винску бурад (1500 акчи), ушур од пољопривредних производа (3000 акчи), ушур од сребрне руде (2000 акчи), док се од олова није узимало ништа, будући да је предавано закупнику мајдана Рудник.[101] Неколико година касније, према сумарном попису из 1521/3. године, структура прихода од овог хаса остала је иста, али су се износи знатно повећали, па је укупан приход износио 80.000 акчи, од тога од сребрне руде 43.000, а од испенџе, ушура и других ресмова 32.800, док је од тржне таксе, глоба, свадбарине и таксе на винску бурад узимано 3800 акчи. И број становника се знатно повећао: са 245 кућа из 1516. године на 403 потпуна и четири удовичка дома.[102] Као и Хуњадијев посед у Рудиштима, и царски хас у Железнику састојао се, дакле, од тргова, села, селишта, рударских јама, њива, ливада, винограда и других земљишта, као и од феудалних рента. Очито је да се српски, угарски и турски рудник нису битније разликовали, као што је извесно да се и на овај рударски басен може применити све оно што се зна о средњовековној и османској рударској производњи и њеној организацији у нашим крајевима.[103]

До 1528. године дошло је до насељавања становништва са влашким статусом на подручју шире околине Београда, укључујући и Авалско-космајски рударски басен. То је довело до прерастања неких мезри у села и појаве нових, односно обнављања старих насеља.[104] Према попису из 1528/30. године, царски хас у Железнику је, поред самог рудника Железника (207 кућа, 71 неожењени) са мезром Пуповац, обухватао још 19 села и 3 мезре. Село Рудишта је још увек било ненастањено, а нека од насеља која се у ово време први пут јављају у дефтерима постоје и данас: Барај(ево), Гунцати, Губеревац, Стојник. Приход од самог Железника износио је укупно 47.195 акчи, од чега је 10.000 био ушур од сребрне руде.[105] У дефтеру из 1536. године Железник је наведен као рудник сребра, али нису убележени никакви приходи од сребрне руде, док се 1560. године за Железник, који је и даље део царског хаса, више не помиње да је рудник.[106]

Анализирајући све овде изнете чињенице које се односе на рударство на простору Авале и Космаја од античких времена до данас, произи-

[101] *Ibid*, 13-8. Износ од 2000 акчи одговарао би производњи од 20 kg сребра годишње: Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 190.
[102] Шабановић, *Турски извори*, 23-4.
[103] Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство,* 49-64, 79-93, 159-72.
[104] Шабановић, *Турски извори*, 33-112.
[105] *Ibid*, 117-36.
[106] *Ibid*, 247-66, 417-31.

лази да се у наведеном басену добијало првенствено сребро и олово, затим минерал *црвац* - цинабарит, који је служио за бојење тканина.[107] Постоји претпоставка да је било и производње бакра, а о добијању злата изричито говори само цитирани угарски документ из 1456. године.[108] Осим имена Железника, нема других података који би упућивали на експлоатацију гвоздених руда на овим подручјима.

* * *

Средњовековна област Кучево није се налазила, како се то дуго погрешно мислило, у планинским, слабо насељеним пределима средњег или горњег тока реке Пек, већ између Авале, Дунава, Велике Мораве, Јасенице и Космаја, односно између Мачве и Браничева. Најзападнији део ове области чинио је рудоносни басен Авале и Космаја са рудницима Железником и Рудиштима, у коме експлоатација првенствено сребра и олова у континуитету траје од антике, преко средњег века и периода османске власти до наших дана. Иако у блиским управним, политичким и црквеним, везама са Браничевом (Браничевском земљом) током средњег века, Кучево је сачувало своју посебност све до пропасти државне самосталности, с тим што је на његовој територији после изградње Смедерева образована *Смедеревска власт*. На простору средњовековне области Османлије су формирале своју нахију Кучево, у којој је у другој половини 15. века било око 150 насеља, не рачунајући рударска подручја, која су припадала царском хасу, потом нахији Железник. Нису сасвим јасни разлози који су довели до тога да се током времена заборави где се Кучево налазило, али овај случај може бити врло поучан пример како оскудност извора може историчаре да наведе на погрешне закључке. Малобројност и фрагментарност домаћих и страних извора који се односе на нашу средњовековну, пре свега друштвену историју, може се донекле надоместити подацима које пружа богата, али још увек недовољно проучена и истраживачима приступачна османска грађа, чији су пописни дефтери само један део. Зато још једном треба скренути пажњу на потребу критичког издавања османских извора који се односе на нашу историју. Уосталом, још је Јован Ристић пре стопедесет година упозорио: *"нека се нико не вара да ће моћи судбине српске описати а да тур-*

[107] К. Јиречек, *ИС 2,* 176; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 103-4. Цинабарит је живин сулфид и најважнија руда живе, од које се добија црвена цинобер боја. О извозу црвца из Србије уп.: Спремић, *Деспот Ђурађ,* 638-39.
[108] J. Teleki, *op. cit.,* 520-1; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 105.

ске не познае"[109]. Што се Кучева тиче, време је да се празнина испод Београда и Смедерева у историјским атласима испуни његовим именом.

[109] Ј. Ристић, *О историчной важности успомена старіи путника неки, кои су кроз̀ Србиію прошли, а особито Бертрандона де ла Брокиіера,* Гласник ДСС 6 (1854) 222.

Aleksandar Krstić

Kučevo and Železnik in the Light of the Ottoman Census Books

Summary

The medieval region of Kučevo was mentioned in the Serbian and Hungarian historical sources from the last decades of the 12th to the 1440-ies. During the 14th and the first third of 15th century Kučevo had a market and a mine Železnik. The first Ottoman census of the Smederevo sandjak from 1476/8, noted almost 150 settlements in the *nahiye* of Kučevo and thus enables precising its borders. It could be concluded that Kučevo was not situated, as it had been thought for a long time, in the poorly inhabited mountainous region of the central and upper flow of the river Pek, but between Avala, the Danube, Velika Morava, Jasenica and Kosmaj, i. e. between the regions (*the lands*) of Mačva and Braničevo. The last Serbian capital in the Middle Ages, Smederevo, was built at the territory of Kučevo. The western part of this region was a mining basin of Avala and Kosmaj with the mines of Železnik and Rudišta. Rudišta was situated south of Avala, near today's Ripanj, while Železnik was in the area of the village of Stojnik at Kosmaj. In this mining basin primarily silver and lead had been exploited continuously since the ancient times, in Middle Ages and the period of the Ottoman rule up to the present day. Although in close administrative, political and church relations with Braničevo, (the land of Braničevo) during the Middle Ages, Kučevo kept its uniqueness up to the fall of Serbia in 1459, although, after the building of Smederevo, *the Smederevo vlast (administrative area)* was formed at this territory. In the territories of the medieval region the Ottomans had formed their *nahiye* of Kučevo, while western mining regions belonged to the emperors estate (*has*), and afterwards to the nahiye of Železnik.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 163-182
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 163-182

Оригинални научни рад
Чланак примљен 24. 02. 2003.
УДК: 262. 3 : 281. 96 "1739/1834"

Неделько РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

ВИДИНСКА МИТРОПОЛИЈА 1739-1834.[*]

У структури помесних православних цркава на Балканском полуострву повремено је долазило до промена које су доводиле до померања патријаршијских и епархијских граница, као и измештања појединих архијерејских средишта. Те промене нарочито су биле видљиве у пограничним областима Османског царства према Хабзбуршкој монархији, где су се државне међе померале зависно од војних успеха та два царства, која су од 1683. до 1739. водила три велика рата.

Видинска митрополија[1], са средиштем у Видину, стратешки изузетно важном граду на Дунаву, била је такође изложена различитим променама. Подручје које је ова епархија у дугом периоду обухватала условило је, међутим, да те промене не буду свеобухватно сагледане. Разлог за то делом се налази и у чињеници да су највећи део њених верника чинили Бугари и Срби, а и у српској и у бугарској историографији истраживања су често вршена сагласно модерним државним границама, или границама ко-

[*] Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918)*. (Ев. бр. 1435).

[1] Назив *Видинска митрополија* коришћен је у службеним актима Васељенске патријаршије у Цариграду, јер су се на њеном челу налазили епископи са високим звањем митрополита, које су у XVIII и почетком XIX века носили готово сви архијереји те цркве. То се временом пренело и у бугарску националну историографију. Међутим, радило се о обичној, штавише мањој епархији, па се њени архијереји не могу посматрати као митрополити који су били на челу аутономних или аутокефалних цркава (*велики митрополити*), као ни појединих митрополија које нису биле аутономне, али су у свом саставу имале две или више епархија.

је су обухватале поједине аутокефалне цркве.[2] Та два народа, која су у време османске власти била у истом положају, исте вере и врло сличног говорног, као и идентичног књижевног језика, не само да нису разликовали странци који су тим просторима у XVIIII веку пролазили, већ су се међусобно и сами поистовећивали.[3]

---

[2] Видинска митрополија била је предмет значајног интересовања у бугарској историографији, и о њој је настало више запажених радова. Поред синтеза из бугарске националне историје, или историје цркве у Бугара, где пре свега треба издвојити радове Ивана Снегарова, Зине Маркове и Олге Тодорове (Ivan Snhgarov¢, *Istoriä na Oxridskata arxiepiskopiä - patriar, iä*, Soçiä 1932; Ogla Todorova, Pravoslavnata c¢rkva i B¢lgarite XV-XVIII vek, Soçiä 1932; Zina Markova, *B¢garskoto c¢kovno-nacionalno dvijenie do Krimskata voiňa*, Soçiä 1976; *Istoriä na B¢lgariä*, tom 5, Soçiä 1985...) треба истаћи монографско дело видинског митрополита Неофита, *Vidinska eparxiä, istoriqesko minalo i s¢vremennoto i/ s¢stoänie*, Soçiä 1924; затим рад Д. Цухлева, *Istoriä na grada Vidin i negovata oblast*, Soçiä 1932, и рад Митка Лачева, *Limites et Metropolites del' eparcie de Vidin an XVIIIe siecle, d' apres les documents ottomans*, Etudes Balcaniques I, Sofia 2000, 156-166. Поред тога, значајна пажња посвећивана је и објављивању извора, пре свега епископских берата, добијених приликом потврђивања у звању од османских власти: Ixqiev D, Imperatorski visoqai˘, i çerman, izdaden ot sultan Osman III na vidinskiä mitropolit Meletiä, Izvestiä na Istoriqerskoto drujestvo, kniga 1, Soçiä 1905, 117-129; Kabrda I˘, Dva berata na soçiiškiä i vidinskiä mitropolit ot p¢rvata polovina na XVIII vek, Izvestiä na instituta za B¢lgarska istoriä 7, Soçiä 1957, 377-404; Isti, *Bera't vidinskeho metropoleti Josefa z. r, 1763*, Vestnik kralovske ~eske spole~nosti nauk I. Praha 1937, 1-7, Mi,ev D, Oçicialni dokumenti ot XVIII v. na Vidinskata eparxiä, C¢rkoven arxiv III, Soçiä 1931, 59-73... Бугарски историчари су Видинску митрополију посматрали углавном као националну, бугарску. Међутим, резултати до којих су дошли, иако врло значајни, не садрже податке о Видинској епархији (пре свега акте Васељенске патријаршије) који су објављени у српској историографији. Необјављена архивска грађа која се односи на њену поделу 1835, односно припајање дела епархије који је припао аутономној Кнежевини Србији 1833. односно аутономној Српској митрополији, у бугарској историографији остала је такође непозната. Српски историчари, изузимајући простор који је касније организован у Тимочку епископију, нису се озбиљније бавили Видинском митрополијом, уколико се изузме интересовање за тај простор у временима ратова и устанака. Разлог за то је. пре свега, у чињеници да она, упркос словенској структури верника, никада није припадала аутокефалној српској Пећкој патријаршији, као што је то био случај са Самоковском епархијом, већ цариградској Васељенској патријаршији. На њеном челу су се углавном налазили Грци, упркос тежњама словенских верника, у овом случају Бугара и Срба, ка српској цркви.

[3] У запису дијака Владисава из прве половине XVI века о преносу моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, стоји: *Моли се свемилостивом владици Христу да спасе твоје сроднике, једнородни ти народ Бугара и Срба*. Радо-

Последње значајно померање граница Видинске епархије извршено је 1739, по склапању Београдског мира између Османског царства и Хабзбуршке монархије.[4] Православне цркве морале су поштовати новоуспостављену геополитичку реалност и прилагодити се новим државним оквирима. У овом случају то се односило на поновно успостављање непосредне власти Пећке и Васељенске патријаршије, на подручјима које је Османско царство реокупирало.

АРХИЈЕРЕЈИ

У тренутку склапања Београдског мира 1739, на челу Видинске митрополије налазио се митрополит Калиник IV, који је ту дужност вршио од 1733.[5] Васељенска патријаршија није имала никаквог разлога да га, по закључењу мира замени, јер је град Видин и пре тога био у Османском царству, које је из рата изашло као победник. Да се, попут српског патријарха

слав Грујић, *Скопска митрополија, историјски преглед од обновљења српске патријаршије 1920. године,* Скопље 1933,160; Idem, *Православна српска црква*, Београд 1995, 84; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991,308; Радован Самарџић, *Српска црква у XVI и XVII веку*, Историја српског народа III/2, Београд 1993, 39. У време Дугог рата између Хабзбуршке монархије и Османског царства (1593-1606), савременици устанка Срба у Банату и спаљивања моштију Светог Саве на Врачару код Београда 1594, такође су изједначавали ова два народа. Слично је било и у време Великог бечког рата (1683-1699). О томе опширније: Радован Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683*, Историја српског народа III/1, Београд 1993, 250-251, 264-265. И страни путници, попут аустријских обавештајних официра седамдесетих и осамдесетих година XVIII века, називе *Срби* и *Бугари* користе наизменично, готово као синониме. О њиховим извиђачким мисијама опширније: Душан Пантелић, *Ухођење Србије пред Кочину крајину*, Глас СКА CLIII, Београд 1933, 106-163.

[4] Након Аустро-турског рата од 1716. до 1718, Хабзбуршка монархија је запосела простор северне Србије, који је организован у аустријску Краљевину Србију, док је део Тимочке крајине припао аустријској Темишварској администрацији. У рат вођен од 1737. до 1739, хабзбуршка војска ушла је неспремна и у њему изгубила целокупно подручје јужно од Саве и Дунава, које је до тада контролисала. Рајко Л. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, Историја српског народа IV/1, Београд 1986, 148-150. О аустријској Краљевини Србији опширније: Душан Поповић, *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира*, Београд 1950; Драгољуб Павловић, *Административна и црквена политика аустриска у Србији*, Глас СКА LXII, Београд 1904, 114-197.

[5] Берат о његовом постављању на чело Видинске митрополије објавио је Јосиф Кабрда: Kabrda I, *Dva berata na soçiiškiä i vidinskiä mitropolit ot pÇrvata polovina na XVIII v*, 386-394.

Арсенија IV и неких епископа Пећке патријаршије искомпромитовао код османских власти због сарадње са хабзбуршком војском у току рата, митрополит Калиник свакако не би остао на челу ове епархије.

Митрополит Калиник IV у Видину је остао све до 1754, када се последњи пут јавља у расположивим изворима. У току његове управе, неколико пута му је царским бератима и бујурулдијама потврђивано архијерејско достојанство и права која је, као и сваки други епископ, у својој епархији уживао.[6]

Убрзо после смрти митрополита Калиника 1755, на његово место дошао је митрополит Мелентије, који ће ту остати све до 1763, када је добио Магнезијску митрополију у Малој Азији.[7] Исте године наследио га је митрополит Јосиф, који ће у епархији остати до 1777. Овом митрополиту је од османских власти 1770. упућена једна мурасела, акт којим му је забрањено да од хришћанске раје узима више новца него што му по законима и царском берату припада.[8]

После Јосифа, видински митрополит био је Јеремија, који је 1777. добио берат од султана, као и посебан ферман којим су прецизно одређени граница његове епархије, права и обавезе.[9] Јеремија је, такође, у једном тренутку упозорен да од верника не узима оно што му по царском ферману не припада.[10]

Јеремија је у Видинској митрополији остао до смрти, 1790. или 1791. На архијерејској столици наследио га је Григорије, раније на положају митрополита Лакедемонијске епархије у Малој Азији.[11] И овом митрополиту је 27. априла (8) маја 1795. упућена ***мурасела***, којом је упозорен да не узима од раје више од онога што је ферманом прописано.[12]

---

[6] Године 1740. добио је ферман о потврђивању у звању, идентичан претходном из 1733, што указује да пределе у Крајини и Кључу, који су до Београдског мира 1739. припадали Хабзбуршкој монархији, у црквено-административном смислу још увек нису били званично прикључени видинској архијерејској столици. Касније, 1746. и 1752, издате су царске исправе о потврђивању права која је као архијереј уживао. Lachev M, *op. cit.*, 160-161.

[7] *Ibid*, 161. Ixqiev D, Imperatorski visoqai˘, i çerman, izdaden ot sultan Osman III na vidinskiä mitropolit Meletiä, Izvestiä na Istoriqerskoto drujestvo, kniga 1, Soçiä 1905, 117-129.

[8] Lachev M, *op. cit.*, 161-162. Josef Kabrda, *Bera´t vidinskeho metropoleti Josefa z. r, 1763*, 1-7.

[9] Lachev M, *op. cit.*, 161-162; Mi, ev D, *Oçicialni dokumenti otß XVIII v. za Vidinskata eparxiä*, Cßkovenß arxivß III, 71-72.

[10] Ми Mi, ev D, *Oçicialni dokumenti otß XVIII v. za Vidinskata eparxiä,*74.

[11] Lachev M, *op. cit.*, 162.

[12] *Ibid*, 163.

И у овом случају, као и у случају Григоријевих претходника, примећује се проблем прибављања новца од стране митрополита путем незаконитог повећања дажбина, које су верници морали да дају. На таквим примерима се међу балканским Словенима градила универзална, а у суштини ипак стереотипна представа о грчким архијерејима као грамзивим људима, недостојним својих звања, која су у неким случајевима чак и купована.

У једном ***Попису Тимочке епископије*** из 1836, налазе се и подаци да се, упоредо са Григоријем, од 1790. до 1792, у Видину помиње и митрополит Матеј, можда викарни (помоћни) епископ, који је такође вршио рукоположења свештеника.[13] Сем у поменутом ***Попису Тимочке епископије***, његово име не налази се у другим изворима.

У време Григоријеве управе, дошло је до велике кризе у Видинској области, јер се у том граду учврстио Осман Пазван-оглу, одметник од султана који је више пута амнестиран и осуђиван. Видин је постао азил за све врсте одметника од државних власти, које је Пазваноглу примао у своје редове. У Видину су уточиште нашли и јаничари протерани из Београдског пашалука због тираније над рајом, која је због тога масовно приступала аустријској војсци у последњем аустро-турском рату. Последњи велики покушај да овај одметник буде ликвидиран, учињен је 1798, али није резултирао успехом.[14]

---

[13] Епископ Матеј помиње се у два наврата у *Попису Тимочке епископије* из 1836. Овај попис Тимочке епископије аутономне српске Митрополије, под насловом *Списак свјашченства монашеског и мирског чина*, (у даљем тексту Попис Тимочке епископије), сачињен је 1836, по налогу црквених власти у Кнежевини Србији. Попис даје прецизну слику граница Видинске митрополије западно од Тимока, јер је простор те новоустановљене епископије, настале 1834. после припајања шест нахија Србији, до тада највећим делом био у њеном саставу. У њему су пописани сви свештеници и монаси у Тимочкој епископији, уз драгоцене податке о томе који епископ их је рукоположио, и где је то учинио. Попис, који се састоји од појединачних пописа извршених у десет протопрезвитерата у три округа, није до сада објављен. Чува се у Архиву Србије, фонд *Митрополија*, 322/1836.

[14] Осман Пазван-оглу успео је да узурпира власт у Видину 1793. У неколико наврата Порта га је проглашавала одметником, али османске никако нису успевале да га уклоне. О Пазван-оглуовој узурпацији власти и његовом утицају на прилике у Београдском пашалуку, опширније Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак*, 1794-1804, Београд 1949; Владимир Стојанчевић, *Српска национална револуција и обнова државе,* Историја српског народа V/1, Београд 1981, 7-24; Cuhlev D, *Istoriä na grada Vidin i negovata oblast*, Soçiä 1932; Миленко Вукићевић, Карађорђе I, Београд 1901; Mutaçqieva V, Kriza b Osmanskata imperiä i osvoboditelni borbi v kraä na XVIII i na~aloto na XIX v, Istoriä na B¢lgariätom 5, Soçiä 1985, 161-224...

Од Пазваноглуа је у Цариград 1798. побегао и митрополит Григорије. и остао тамо до смрти 1801. [15]

У време Пазваноглуовог сукоба са царском војском, београдски митрополит Методије је од Синода и патријарха Неофита VII добио задатак да преузме управу над делом Видинске епархије око Фетислама (Кладова) и околних каза, јер је ***митрополит видински Калиник лишен јерејства и збачен***.[16] У истом акту Методију се налаже да хришћанску рају Видинске митрополије позива на послушност и покорност цару, и да јој указује на то да ће бунтовници и отпадници од царства бити сигурно уништени. На крају, скреће му се пажња да не запостави остале делове Видинске епархије, посебно њен јужни део, у који је, без знања Патријаршије ушао епископ Враце, који је због тога посебним синодским актом ***стављен у недејство***. Методију се, такође, указује и на то да му је ова мисија поверена због његове ***вичности црквеним и политичким пословима***, те да је обавезан да у свему изађе у сусрет Мустафа-паши и помаже му. Тиме се краће време духовна власт овог архијереја простирала, поред Београдске, и на Видинску епархију.[17]

Још један податак у овом документу занимљив је за истраживање административне структуре цркве под османском влашћу. Наиме, патријарх му поверава ово подручје зато што је оно административно привремено потпало под управу београдског везира Мустафа-паше[18], па се тако црквена структура територијално уједначила са административном, што је било врло значајно за лакшу комуникацију црквених са државним властима.[19]

---

[15] Lachev M, *op. cit.*, 162; В.М.Н, *op. cit.*, 37-38.

[16] Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1909, 39-41. Митрополит Калиник био је самозванац, јер је канонски постављен архијереј, митрополит Григорије, због Пазван-оглуа избегао из Видина у Цариград 1798, где је умро 1801. Калиник, претходно игуман једног манастира у Влашкој, за четрдесет кеса акчи од Пазван-оглуа је практично купио Видинску епархију. За епископа је, међутим, рукоположен тек 1802, од ненадлежног, влашког митрополита, што Васељенска патријаршија никада није признала. Lachev M, *op. cit.*, 162. В.М.Н, *op. cit.*, 37-38.

[17] Димитрије Алексијевић, *op. cit.*, 39. Митко Лачев не спомиње ову привремену управу београдског митрополита над том епархијом. За поменутог Калиника, Лачев у овом раду тврди да је реч о бившем игуману манастира Светог Марка у Влашкој, који је неканонски рукоположен од влашког митрополита Дионисија, по бекству Григоријевом, а уз сагласност Пазван-оглуа. Lachev M, *op. cit.*, 162-163.

[18] Димитрије Алексијевић, *op. cit.*, 40.

[19] Изједначавање граница епархија са административним границама османске управе (нахије, санџаци, пашалуци), није било обавезно, али је, као сврсисходно и практично, углавном увек примењивано, ради једноставније комуникације са државним властима. Видинска епархија управо је такав пример, на шта је, у свом раду, указао и Митко Лачев; Lachev M, *op. cit.*, 164. Епархије у Београдском пашалу-

Знајући да је постављање Калиника било незаконито на сваки начин, Пазван-оглу је једно време у Видину присилно задржавао врачанског митрополита Софронија, како би његово присуство, бар делимично, узурпацији дало привид канонске исправности.[20] Тако је у Видину створена сложена ситуација, о којој у почетку највероватније ни црквене власти Васељенске патријаршије нису имале права сазнања, па је и митрополит Софроније, у тренутку када је управа над Видинском митрополијом поверена београдском митрополиту Методију, ***стављен у недејство***.[21] Врачански митрополит, дакле, није уклоњен из своје епархије и лишен архијерејског чина, већ се Синод одлучио за ову меру суспензије, док се ситуација у Видину не разјасни.

Историчар Надежда Драгова је, пак, мишљења да је, у Видинску митрополију 1800. Софроније ипак ишао по налогу из Патријаршије, где је требало да остане све док се не успостави канонски поредак. Тек 1803. Софронију је дозвољено да напусти Видин, али он није смео да се врати у Враце због крџалијских банди које су харале тим простором, па је отишао у Букурешт, где су му се школовали и живели унуци. Митрополит Софроније је, за разлику од већине тадашњих епископа грчког порекла именованих од Васељенске патријаршије, био пореклом Словен, односно Бугарин.[22]

С обзиром на то да су из Видинске митрополије у другој половини XVIII века упућиване честе жалбе хришћана на висину различитих такси и намета, које су самовољно узимали неки митрополити грчког порекла, па су понекад чак и државне власти новим ферманима и мураселама указивале да је то незаконито, може се претпоставити да фанариотски епископи код верника нису били нарочито добродошли. Слично је било и са Кали-

---

ку, Београдска и Ужичко-ваљевска, такође су биле у оквиру његових граница, док је територијална подела између њих ишла нахијским границама. Уколико би привремено неки од њихових архијереја преузимао управу над другом епархијом, граница њихове јурисдикције и тада би се поклапала са административним границама појединих области. Недељко Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 119.

[20] Lachev M, *op. cit.*, 169; В.М.Н, *op. cit.*, 37-38.

[21] Димитрије Алексијевић, *op. cit.,* 40.

[22] Сам Софроније је у свом *Животописанију* записао да га је Калиник држао код себе као слугу, не пуштајући га нигде сем у цркву, и то у пратњи неког од локалних свештеника. Nadejda Dragova, *Posledovateli na Paisii, Soçronii Vraqanski*, Istoriä na Bßlgariä, tom peti, 155-156. Софронијева аутобиографија је објављена. Видети: Soçronii Vraqanski, *Jizneopisanie,* Izd. podgot. N. M. D¥levskii - A. I. Robinson, London 1976. Његов одлазак из Видина морао се десити после 3/15. марта 1803, дана када је у Видину рукоположио попа Јована Грчиновића, из села Велике Врбице код Кладова. *Попис Тимочке епископије из 1836*, 15.

ником Самозванцем. Да је био њиховог, словенског порекла, вероватно да у Видинској митрополији не би било посебног незадовољства верника његовим доласком, па Пазван-оглуу не би, у једном тренутку, био потребан врачански епископ Софроније Бугарин. Калиник је, највероватније, и сам био странац, можда румунског или влашког порекла. А чињеница да је неканонски постављен, само је додатно компликовала његов положај.

Иако избегао из своје епархије, Григорије је и даље носио титулу видинског митрополита, све до смрти 1801. у Цариграду. Патријаршија је већ исте, 1801, рукоположила и именовала његовог наследника, митрополита Венедикта.[23] На тај начин се, засигурно, окончао провизоријум у коме је архијерејску дужност, у деловима епархије који нису били под контролом Пазван-оглуа, вршио београдски митрополит. Сем тога, тада привремени администратор више није ни могао бити стари београдски архијереј Методије, погубљен 26. јануара (7. фебруара) 1801[24], већ једино његов наследник, митрополит Леонтије Ламбровић, о чему у познатим изворима нема података.

У бугарској историографији остало је неразјашњено када је у Видин стигао митрополит Венедикт и шта се за то време дешавало са самозванцем Калиником, који је уживао наклоност Пазван-оглуа. Лачев је сматрао да је у митрополију дошао са закашњењем, и да је већ 1804. погубљен. Као извор за ту тврдњу, он наводи запис из једне богослужбене књиге из Хиландара, који гласи: *1804. mcÀ oktomvri 10, be,e ponedelnik, i narod¢ xristiänski bexa na Gazi bair, qistexa xendek. Pa,a poshqe vladika Venedik[t] toi~e utro. Vidin grada arxiepiskopa Venedika Carigradskago*.[25] Овде се, очигледно, ради о кулуку хришћанског становништва на утврђивању видинских градских бедема. Судећи по сачуваним записима, Калиник је и даље био присутан у граду, па се може претпоставити да је нови, канонски постављен митрополит, ухапшен од Пазван-оглуа и, заједно са осталим хришћанима, теран на принудни рад на северозападном делу видинског утврђења.

Годину после убиства митрополита Венедикта, у Цариградској патријаршији је за новог видинског архијереја постављен Дионисије, такође цариградски Грк. Ферман о његовом потврђивању султан Селим III издао је 18. октобра (1. новембра) 1805.[26] Ни он, вероватно, није могао да преузме управу у целој епархији, јер је Осман Пазван-оглу још увек био госпо-

[23] Lachev M, *op. cit.*, 170.

[24] Миленко Вукићевић, *Леонтије Ламбровић, митрополит београдски, 1791-1801*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији за 1901, Београд 1901, 129-134; Боривоје Маринковић, *Хаџи Рувим пре целине, пре смисла II*, Ваљево 1990, 315-316.

[25] Lachev M, *op. cit.*, 171; Iordan Ivanov, *B¢lgarski starini iz Makedoniä*, Soçiä 1970, 271.

[26] Lachev M, *op. cit.*, 163.

дар Видина, а у граду се и даље налазио самозванац Калиник. Међутим, већ 1806, заједно са неким од свештеника и виђенијим хришћанским грађанима, Калиник Самозванац је, по наређењу Пазван-оглуа, затворен у цркву Свете Петке у Видину, где су потом сви погубљени.[27]

Овакав однос према хришћанима у граду, чак и оним лојалним, код Пазван-оглуа се могао јавити из више разлога. Подручје под његовом контролом било је азил за одметнике свих врста, које је он примао у своје редове. Након неуспеле опсаде Видина 1798, султан је привремено легализовао Пазван-оглуову управу, а јаничарима дозволио да се врате у Београдски пашалук, у коме су они 1801. успели да узурпирају власт, убију Хаџи Мустафа-пашу и погазе све повластице које су хришћани у међувремену добили. Њихово понашање било је узрок избијања Првог српског устанка 1804, након што су извршили сечу највиђенијих људи међу Србима.[28]

Устаничка војска, која је 1805, после боја на Иванковцу, ушла у сукоб и са регуларном турском војском, већ 1806. се окреће простору источне Србије, који је припадао Видинском санџаку, али и Видинској епархији у црквено-административном погледу. [29] Улазак Русије у рат против Турске 1806, могао је само појачати Пазван-оглуову несигурност и страх за сопствену безбедност, а православни хришћани у граду морали су бити први међу поданицима сумњиве лојалности.

Резултати устаничке активности у области Кључа и Крајине видљиви су још 1806, када се главно тежиште борби постепено помера ван простора Смедеревског санџака. Видински санџак је од устаничке војске прво бранио одметник Осман Пазван-оглу, који је од последица рањавања умро 1807, да би, убрзо потом, био уведен законити поредак под Мула-пашом.

Борбе на овом ратишту вођене су великом жестином 1807, јер је устаничка војска покушавала да успостави и учврсти комуникацију са руском војском генерала Игњатијева у Влашкој. То им је пошло за руком, а турски утврђени гарнизони Фетислам (Кладово) и Неготин, остали су изолована острва, која су дуго одолевала српско-руским нападима. Подручје Кључа и Крајине коначно је ослобођено тек 1810, у садејству српске са руском војском.[30]

---

[27] *Ibid*, 164-165; В.М.Н, *op. cit.*, 38-39.

[28] Узроци избијања Првог српског устанка добро су истражени и објашњени у српској историографији: Поред поред аутора свих синтеза српске националне историје, посебно треба издвојити дела Душана Пантелића, *Београдски пашалук пред Први српски устанак*, затим Радоша Љушића, *Вождд Карађорђе I*, Смедеревска Паланка 1993, као и Миленка Вукићевића, *Карађорђе I*, Београд 1901.

[29] О томе опширније: Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак 1804. и ратовање Срба са Турцима 1804-1813*, Историја српског народа V/1, Београд 1986,25-63.

[30] О операцијама устаничке војске у Крајини и Кључу, у српској историографији је пуно писано, јер се радило о изузетно важном фронту, пре због успостављања

Тек после тога, могла је устаничка власт да се побрине и за проблеме црквене администрације у новооослобођеним подручјима. Видинска епархија званично није променила своје границе, али је стање било **de facto** другачије. У ***Попису Тимочке епископије из 1836***[31] помињу се свештеници из неких вароши и села са овог простора, који су у раздобљу од 1810. до 1813. рукополагани не од канонски надлежног видинског, већ од митрополита из ослобођене Србије.

Такви примери су бројни. Јереја Јоакима Поповића из Сикола, у Копривничком протопрезвитерату у Крајинском округу, рукоположио је 28. маја (12. јуна) 1808. у Београду митрополит Леонтије Ламбровић. Исти митрополит је у Крагујевцу 27. јуна (9. јула) 1809. рукоположио Марка Михаиловића из Копривнице. Након тога је, 22. јуна (4. јула) 1812, у Пожаревцу извршио рукоположење још једног свештеника из Сикола, Којадина Поповића, који је имао парохију у оближњој Поповици. [32] Ови свештеници прелазили су велика растојања до Пожаревца, Београда или Крагујевца да би били рукоположени, па не може бити речи о томе да је митрополит Леонтије случајно пролазио њиховим крајем, и том приликом извршио рукоположења. Пример свештеника Петра Димитријевића из Велеснице код Кладова, такође је сличан. И он је рукоположен 1.(13) јуна 1811. у Крагујевцу, и то, како у Попису стоји, ***од епископа Антима***.[33] Епископ који се овом приликом помиње, може бити само ужичко-ваљевски митро-

непосредне комуникације са руском војском, која је у Влашку ушла крајем 1806. О збивањима на том ратишту од 1807. до слома устанка 1813, као и о преговарачким покушајима везаним, како за ово подручје, тако и за Србију у целини, опширније: Радош Љушић, *Вожд Карађорђе I*, Смедеревска Паланка 1993; Исти, *Вожд Карађорђе II*, Београд-Горњи Милановац 1995; Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак 1804. и ратовање Срба са Турцима 1804-1813*, 25-63; Исти, *Историјска прошлост Кључа, 1804-1839*, Баштиник, годишњак Историјског архива у Неготину 4, Неготин 2001, 5-54.

[31] Тимочка епископија као део аутономне српске националне цркве, успостављена је 1834, убрзо по припајању шест нахија Кнежевини Србији. У њен састав ушло је целокупно подручје Видинске епархије западно од Тимока, затим Поречки (Милановачки) протопрезвитерат, као и околина Алексинца и Ражња, до тада у Нишкој епархији.

[32] *Попис Тимочке епископије*, 12. Комуникација са Видином и митрополитом у њему била је тешка, а у устаничкој држави никаквих препрека није било да рукоположења изврши архијереј који је то у могућности. У овим случајевима се, највероватније, радило о упражњеним парохијама, које су се, по тадашњем неписаном правилу, често наслеђивале у породици.

[33] *Попис Тимочке епископије*, 16.

полит Антим Зепос (1802-1814), који је, иако Грк, био близак српском устаничком врху.[34]

У периоду од Београдског мира 1739, до 1834, ово је био други пут да део подручја Видинске епархије потпадне под управу београдском митрополита. Најбољи доказ за то је тај што ниједан свештеник са овог великог подручја није у временском размаку од 1810. до 1813. рукоположен од видинског архијереја. Први пут, у време сукоба Пазван-оглуа и Мустафапаше 1800, пренос овлашћења на београдског митрополита је учињен канонски, по наређењу и благослову васељенског патријарха и Синода, док за време Првог устанка не постоје извори који би потврдили патријаршијску сагласност.

У току устанка, 1808, видински митрополит Дионисије је, свакако са знањем видинског Мула-паше, Васељенске патријаршије и Порте, ступио у преговоре о решавању српско-турског сукоба са руским изаслаником у Србији грчког порекла, Родофиникином, и београдским митрополитом Леонтијем Ламбровићем, такође Грком.[35] Како је преговоре водио без потпуног информисања устаничког врха о њиховом току, београдски митрополит Леонтије дошао је у сукоб са вождом Карађорђем Петровићем, и 1809, заједно са руским изаслаником Родофиникином, привремено напустио Србију.[36]

По слому Првог српског устанка враћено је претходно стање, и видински митрополити имали су потпуну контролу на целом простору своје епархије све до 1834.

Писац до сада најобимније студије о Видинској епархији, митрополит Неофит, само се кратко осврнуо на архијереје који су њом управљали у првој половини XIX века, односно по окончању Пазван-оглуове управе. По његовим подацима, које су у бугарској историографији касније преузимали и други аутори, а да их претходно нису критички потпуно проверили, на челу Видинске митрополије налазили су се митрополити Калиник V (1809-1826), затим Герман (1826-1830) и Кирил (1830-1848). Сву тројицу

[34] О ужичко-ваљевском митрополиту Антиму Зепосу опширније: Радослав Перовић, *О шабачком владици Антиму*, Београд 1941; Софија Вруја, *Епископ Антим и Први српски устанак*, Зборник за историју Матице српске 15, Нови Сад 1977, 151-160.

[35] Иницијатива за такав састанак потекла је од видинског митрополита. Састанак је одржан 13. октобра 1808. у селу Голубињу код Пореча. У српској делегацији није био заступљен нико од најутицајнијих устаничких вођа. Србе су представљали Родофиникин, преобучен у устаничко одело, митрополит Леонтије и Стефан Живковић-Телемах. Сам Вожд, Карађорђе Петровић, од Родофиникина је обавештен да се у ствари са пашом преговарало о предаји Видина. Тврдим инсистирањем на неопходности да бар две стране силе гарантују резултате могућег мира Срба и Турака, руска дипломатија је преко Родофиникина спречила било какав сепаратни договор без њеног учешћа. Радош Љушић, *Вожд Карађорђе I*, 265-267.

[36] Ђоко Слијепчевић. *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 301-302.

овај аутор назива ***типичним представницима фанариотских архијереја***, мислећи на њихову похлепу за новцем и на лош однос према словенском свештенству.[37]

Ситуација је, међутим, ипак била сложенија, а митрополита је било више. Судећи по ***Попису Тимочке епископије*** из 1836, у Видинској митрополији у том периоду налазило их се најмање шест. Митрополит Калиник Пети у овом извору се последњи пут помиње 1809. Поред њега, у континуитету се јављају и митрополити Дионисије (1808), Антим (1813-1833), Пајсије (1814-1824, и Герман (1824-1830). У Попису, међутим, нема помена митрополита Кирила, за кога Неофит тврди да је на чело епархије дошао 1830.

Из датих података види се и да се управа појединих архијереја у Видину хронолошки поклапа. У томе су најизразитији примери митрополита Антима (1813-1833) са Пајсијем (1814-1824) и Германом (1824-1830). Слично је и у случају митрополита Калиника Петог[38] и Дионисија, који се упоредо помињу као ***видински*** 1808, односно 1809, Јеремије и Григорија 1790, Григорија и Матеја 1792. Митрополити Антим, Пајсије и Герман се у ***Попису*** помињу континуирано, и то као архијереји који су рукоположења сваке године вршили у самом Видину, тако да је искључена могућност да се у случају бројних свештеника ради о емигрантима, који су чин примили ван Видинске епархије од других архијереја, да би се, потом, ту населили. Ово подручје није било привлачно за насељавање свештенства из других предела, све док 1833. није припојено Кнежевини Србији.

Како се у ***Попису*** ради о бројним подацима, где је могућност грешака готово искључена, јер су свештеници морали да дате податке потврђују и синђелијама о рукоположењу, може се закључити да је у Видинској епархији, поред митрополита, често бивао и један помоћни, викарни епископ. Таква пракса у Васељенској патријаршији је била уобичајена. [39]

---

[37] В. М. Н, *op. cit.*, 41-42. Да такви наводи нису били без основа, потврђује и писмо кнеза Милутина Петровића, упућено кнезу Милошу из Жагубице 2. марта 1827, у коме тврди да су *црноречки свештеници оглобљени по налогу видинског митрополита*. Милутин Петровић Кнезу Милошу, АС, КК, Нахија Пожаревачка, XXI-561. Нешто касније, јула 1827, Петровић је обавестио Кнеза о молби једног пребеглог свештеника да му се да нека нурија. Милутин Петровић Кнезу Милошу, Исто, XXI-597. Јануара исте године, Вуле Глигоријевић из Пореча известио је Кнеза Милоша о бекству *једног монаха из манастира Вратне*. Вуле Глигоријевић Кнезу Милошу, *Ibid*, XXI-551.

[38] За Калиника Петог сасвим је извесно да је канонски изабран 1805, након што је митрополит Венедикт убијен. То је још једна потврда да Калиник самозванац никада није добио јасну подршку Васељенске патријаршије. Lachev M, *op. cit.*, 165.

[39] У Ужичко-ваљевској митрополији у Београдском пашалуку, на пример, 1773-1774. су била два архијереја, митрополит Јоаким, Грк изабран 1767, и епископ Ев-

ВИДИНСКИ МИТРОПОЛИТИ 1739-1834.

АРХИЈЕРЕЈ	*ВРЕМЕ УПРАВЕ*
Калиник IV	1733-1754.
Мелентије	1755-1763.
Јосиф	1763-1777.
Јеремија	1777-1791.
Матеј	1790-1792.
Григорије	1791-1801.
Калиник Самозванац	1798-1806.
Софроније Врачански	1800-1803.
Методије Београдски	1800.
Венедикт	1801-1804.
Дионисије	1805-1809.
Калиник V	1809-1814.
Пајсије	1814-1824.
Антим	1818-1832.
Герман	1824-1830.
Кирил	1830-1842.

(*У табели су осенчена имена епископа из других епархија, који су привремено управљали Видинском епархијом*)

ТЕРИТОРИЈА

Судећи према бератима султана Махмуда Првог, датим видинском митрополиту Калинику 1733, његова митрополија је пре Београдског мира обухватала простор Видина, Бање и Црног Лома (***Kara lom***), док се остала места описују уопштено, као ***друга, остала***.[40] Пешкеш који је митрополит

стратије, ранији рашки (новопазарски) владика, Србин по пореклу. Недељко Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 48.

[40] Iǒsiç Kabrda, *Dva berata na soçiiškiä i vidinskiä mitropolit ot pčrvata polovina na XVIII v*, 386-394.

Калиник за берат морао да уплати царској благајни, износио је 5.400 акчи, што говори да се радило о релативно малој епархији.[41]

Њена површина је, међутим, знатно увећана по склапању Београдског мира 1739, када је извршена и реорганизација црквене управе, а тиме и ново разграничење надлежности Пећке и Васељенске патријаршије.

У каснијим дипломатичким исправама османске провенијенције, територија која је припадала Видинској епархији прецизније је навођена, са мање општих констатација, попут ***околна***, или ***друга места***. У првом од три берата митрополита Јеремије, издатих 1777, наводи се да се његова епархија састоји од ***града Видина и његове казе***, затим ***Фетислама, Езероваца, Капитионице, Боровеца и њихове околине***.[42] У другом берату, издатом истом епископу такође 1777, побројане су казе ***Видин, Сахра, Чезник, Белоградчик, Завора, Лом, Бања, Тимок, Исфирлик, Гургусовец и Фетислам***.[43] То су уједно и најпотпунији подаци из извора османске провенијенције о граничном подручју Видинске епархије у XVIII веку, јер се из харачких и катастарских дефтера из 1741. о томе готово ништа не може утврдити.[44]

---

[41] *Ibid*, 387; Ова епархија била је мања од обе које су установљене на простору Београдског пашалука непосредно по закључењу Београдског мира. Београдска митрополија имала је обавезу пешкеша од 15.000, а Ужичковаљевска од 12.000 акчи. Босанска митрополија тада је обавезивана са 15.500 акчи. По подацима из фермана рашко-призренског митрополита Јоаникија из 1808, у коме је таксативно наведено како је по појединим епархијама раздељен пешкеш од 100.000 акчи бивше Пећке патријаршије, види се да се износи пешкеша за добијање митрополитских фермана у XVIII веку нису мењали, уколико епархије нису мењале своју величину, па се ови подаци могу узети као релевантни и за време по склапању Београдског мира 1739. Иван С. Јастребов, *Податци за историју цркве у Старој Србији*, Гласник СУД XL, Београд 1874, 232. Видинска епархија је, дакле, пре Београдског мира, била готово три пута мања од Београдске, која је, од 1739. до 1831, обухватала шест нахија централне и северне Србије.

[42] Берат је издат 1777. Mi,ev D, *Oçicialni dokumenti otß XVIII v. za Vidinskata eparxiä*, Cßkovenß arxivß III, 62-63.

[43] *Ibid*, 71. По тумачењу приређивача овог документа, *Сахра* је данашња Кула, *Чезник* вероватно Железник између Кладова и Голупца, *Завора* је Извор, *Лом Бања*, средњовековно утврђење чији су остаци у селу Варош. појам *Тимок* је вероватно подразумевао ширу област око истоимене реке, *Исфирлик* је Сврљиг, *Гургусовац* је данашњи Књажевац, док је *Фетислам* садашње Кладово.

[44] Последња два позната пописа Крајине и Кључа, који су пре аустро-турског рата (1716-1718), као и после Београдског мира 1739. припадали Видинској митрополији, сачињена су 1741. Оба пописа, *Попис харача Крајине и Кључа за 1153. годину по Хиџри (1741)*, и *Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године*, садрже попис харачких обавезника, као и обавеза сваке вароши и села укупно. Радмила Тричковић, *Два турска пописа Крајине и Кључа из 1741. године*, Miscellanea

У овим актима донекле збуњује помињање различитих места у њима, иако су издата у врло кратком временском периоду, у једној календарској години. То, међутим, није био редак случај, јер су у писарској пракси османске канцеларије која је имала задатак да води црквене послове (***kalem-i-piskopos***), акти или често преписивани са ранијих предложака, или, пак, у њима нису увек набрајана сва значајнија места у епархији. Иста епархија је, тако, повремено различито називана у врло кратком временском размаку, па се стиче утисак да се радило о честим променама епархијских граница.[45]

Међутим, на основу већ поменутог ***Пописа Тимочке епископије***, поуздано се може утврдити докле се према западу простирала духовна власт видинских митрополита. [46]

До оснивања Тимочке епископије, Видинска митрополија обухватала је околине Зајечара[47], Гургусовца[48], села Копривнице[49], Фетислама

Историјског института САНУ 2, Београд 1973, 193-338.У овим пописима се, међутим, цркве и манастири уопште не помињу, већ само поједини свештеници, за које пописивачи нису имали никаквог интереса да наведу цркве или манастире при којима су ови живели. Због тога ови пописи, драгоцени за истраживање демографских кретања и привредне историје, за проблем постојања Видинске митрополије немају већу важност.

[45] Таквих примера има пуно у дефтеру под насловом *Митрополије и епископије у Румелији и Анадолији*. У релативно кратком периоду, за мање од седам година (1584-1654), територија митрополије Ужица је у три берата различито описана. Слично је и са осталим епархијама, попут Рудничке, затим Зворничке, Херцеговачке и других. Радмила Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ CCCXX, Београд 1980, 141-162. У овом случају ради се о прворазредном извору, чија аутентичност не значи и веродостојност. Има и других, сличних примера. У берату султана Махмуда II, издатом београдском митрополиту Дионисију Другом 1813, наводи се да се исправа даје митрополиту Београда и Срема. То само потврђује окошталост османске бирократије, јер је Срем био у Хабзбуршкој монархији. Уколико се пак, у канцеларији мислило на средњовековни Срем као историјски појам, који је обухватао и Мачву, берат опет није прецизан, јер је тај простор био у Ужичко-ваљевској, а не Београдској митрополији. Љубомир Ковачевић, *Берат Махмуда II од 7. новембра 1813. београдском митрополиту Дионисију*, Споменик СКА X, Београд 1891, 29-33.

[46] До сада није познат ниједан попис османске државне провенијенције, као ни словенске или грчке црквене провенијенције, у коме би структура Видинске митрополије била детаљно изложена. Међутим, *Попис Тимочке епископије* даје прецизну слику граница Видинске митрополије западно од Тимока, јер је простор те новоустановљене епископије, настале 1834. после припајања шест нахија Србији, претходно највећим делом био у саставу Видинске митрополије. Архив Србије, фонд *Митрополија*, 322/1836.

(Кладова)[50], као и целокупну околину Неготина.[51] Тимочкој епископији су, убрзо по оснивању, припојени протопрезвитерати Поречки (Милановачки)[52], Алексиначки и Ражањски.[53] Поречки је пре тога био у саставу Београдске, а Алексиначки и Ражањски у саставу Нишке епархије.

На основу поменутог пописа, јасно је да је западна граница Видинске митрополије била потпуно подударна са границом Београдског пашалука и Видинског санџака. Од Јошанице, граница је, преко Соко Бање ишла ка истоку. На том простору Видинска митрополија граничила се са Нишком епархијом, односно Нишким кадилуком. Граница је даље ишла линијом између Враца и Видина ка Лому на Дунаву, у правцу југозапад-североисток, при чему су Белоградчик и Ћипровац припадали Видинској, а Монтана Врачанској митрополији. Граница две митрополије је, даље, ишла током реке Лом, све до њеног ушћа у Дунав код вароши Лом. Северна, односно североисточна граница Видинске митрополије ишла је Дунавом, све до близу Пореча. Са друге стране реке, налазила се Кнежевина Влашка и аутономна Влашка митрополија.

Видински митрополит Неофит наводи да је у Видинској митрополији, крајем XVIII и почетком XIX века, било шест манастира: Добридолски манастир Свете Тројице, пресвета Богородица у Извору код Видина, Света Тројица у Раковици код Куле, Свети Никола у Клисури, северно од Берковице, манастир Светих Арханђела у Брусарцима код Лома и најзначајнији, манастир Светог Јована Рилског у Ћипровцу.[54] У овом случају се, међутим, ради само о манастирима који су остали у оквирима савремене бугарске државе. Крајем XVIII и почетком XIX века, у Видинској митрополији били су активни и манастири Буково код Неготина, Вратна у близини Кладова, Света Тројица источно од Књажевца, Света Тројица у Суво-

[47] Велики Извор, Вражогрнац, Звездан, Луково, Криви Вир, Планиница, Илиње, Леновац, Сумраковац, Злот, Подгорац. *Попис Тимочке епископије, протопрезвитерат зајечарски*, 1-3.

[48] Вина, Ваљевци, Балинци, Каменица, Трновац, Штрбци, Бела Река, Васиље, Извор, Дебељица, Боровац, Заграде, Бућин, Бели Поток, Давидовац, Пирковац, Грбавча, Луково, Лозањ, Бања, Јошаница, Трговиште...*Ibid, протопрезвитерати Гургусовачки, Сврљишки и Бањски*, 4-8.

[49] Рготина, Сиколе, Брусник, Дубочани... Копривница је била значајна као средиште једног од десет протопрезвитерата. *Ibid, протопрезвитерат копривнички*, 12-13.

[50] Текија, Мала Врбица, Велика Врбица, Кладушница, Ртково, Корбово, Велесница, Грабовица, Подвршка, Каменица... *Исто, протопрезвитерат кладовски*, 15-16.

[51] Јабуковац, Тамник, Бреговац, Буковче, Мокрање, Кобишница, Прахово, Самариновац, Штубик, Михаиловац, Ханово, Брза Паланка, Слатина, Радујевац...*Ibid, протопрезвитерат неготински*, 17-20.

[52] *Ibid, протопрезвитерат Милановачки*, 14.

[53] *Ibid, протопрезвитерати Алексиначки и Ражањски*, 9-11.

[54] В.М.Н, *op. cit.*, 27-30.

долу код Гургусовца, Црквац у околини Соко Бање и Свети Арханђели код Сврљига.[55] Ових шест манастира су се од 1833. нашли у државним оквирима Кнежевине Србије.

На основу датих података, произилази да је у Видинској митрополији крајем XVIII и почетком XIX века било укупно 12 манастира, који су повремено, у ратним временима, бивали похарани и запаљени, али су брзо обнављани. С обзиром на величину митрополије, број од 12 манастира био је релативно мали, јер су неке друге епархије, приближне величине (Београдска, Ужичковаљевска, Софијска, Сливенска) имале знатно више живих манастирских центара. За Видинску митрополију није карактеристично постојање компактних манастирских групација, које су постојале у неким другим епархијама, попут Фрушке Горе, Овчарско-кабларске клисуре, Полимља, Свете Горе Сливенске, Свете Горе Софијске, што се одразило и на укупан број активних манастира у њој.

У самом граду Видину постојале су две цркве, Свете Петке и Светог Пантелејмона. Обе су датирале из времена постојања средњовековне бугарске државе.[56]

Захваљујући дужем периоду мира, у времену између Београдског мира и Осман Пазван-оглуове узурпације власти, духовни живот у Видинској митрополији развијао се знатно брже него у неким другим бугарским или српским областима на југу. Томе је, свакако, у великом мери доприносио и географски положај Видина и његове околине. Са једне стране, постојали су контакти са истоверним и етнички блиским Србима из Хабзбуршке монархије, пре свега из Сремских Карловаца, док је близина духовних средишта у Влашкој такође била значајна, јер је у цркви у румунским земљама богослужбени језик био прво српскословенски (старобугарски) а од средине XVIII века црквенословенски.[57]

У Видину је у другој половини XVIII века постојао један од најзначајнијих јужнословенских књижевних преписивачких центара[58], где је би-

[55] У *Попису Тимочке епископије* види се да је у овим манастирима вршено рукополагање свештеника и монаха у континуитету, од последње деценије XVIII, до тридесетих година XIX века.

[56] В.М.Н, *op. cit.*, 26-27.

[57] У манастирима југозападне Влашке било је пуно монаха из бугарских и српских области јужно од Дунава. Неке од најзначајнијих румунских манастира (Водицу, Бистрицу, Тисману...), утемељили су управо Бугари. Олга Тодорова, *op. cit.*, 45.

[58] У запису из 1775, нађеном на једној богослужбеној књизи сачуваној у рилском манастиру, наводи се да ју је, у Видину, написао поп Теодор, родом из Враца. Поред уобичајених формулација о својој монашкој скромности, а пре свега о својој неукости, поп Теодор наводи да је та књига извод од неког дела *духовника Јосифа из Видина*. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1906, запис 5868, 207.

ло могуће набавити различите српскословенске, црквенословенске и грчке књиге, богослужбене и профане садржине. Један од најзначајнијих бугарских писаца XVIII века, врачански митрополит Софроније је у Видину, где је присилно задржан од Пазван-оглуа, наставио свој књижевни рад, написавши 1802, на основу доступних руских, српских и грчких издања два зборника, *Pouqenie i slovoskazaniä na praznikov Gospodnix*, i *Mitologiä Sintipa Çilozoça*. По преласку у Влашку, он је наставио свој рад, делом прихватајући рационалистички дух просветитељства.[59]

Поред помагања локалних духовних средишта, богатији и угледнији хришћански становници Видина неговали су посебне везе са светогорским манастирима и били њихови приложници. Посебан однос имали су према Хиландару, манастиру у коме су, током XVIII и почетком XIX века, преовлађивали словенски, односно српски и бугарски монаси.

Грађани Видина су у том манастиру подизали чесме, поправљали цркве, куповали нове полијеље, прилагали новац.[60] Хиландар је, од становника Видина и његове околине, више помаган него Зограф, манастир на Светој Гори, који је од свог оснивања био бугарски.[61]

---

[59] Надежда Драгова, *op. cit.*, 157-158. Митрополит Софроније био је родом из града Котела, у југоисточној Бугарској, у чијој околини је постојао низ православних манастира, који су, као компактна целина, у бугарској историографији познати као *Света гора Сливенска*. О Сливенској Светој гори и граду Котелу, опширније Георги Коваљев-Иван Русев, *Света гора Сливенска*, Велико Трново 2001.

[60] Године 1779. у Хиландару, *манастиру Светитеља Саве српског*, обновљене су манастирске ћелије трудом и помоћи три становника Видина и два житеља Копривштице. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи V*, Сремски Карловци 1925, запис 8530, 199-200. Исте године, Хаџи Симеон Фотић, такође из Видина, поклонио је манастиру четири сребрна свећњака, наручена из Беча. *Исто*, запис 8533, 200.У натпису из 1780, на чесми поред улаза у манастир Хиландар, каже се да ју је саградио *Хаџи кир Тома из Видина*. Исто, запис 8551, 203. То су само неки од примера даривања Хиландара од становника Видина. У својим опорукама, неки су овом манастиру завештавали и одређене суме новца, што је прихватано и потврђивано од надлежног локалног турског шеријатског суда. Mi,ev D, *Oçicialni dokumenti otß XVIII v. za Vidinskata eparxiä*, 57-61.

[61] У једном од три поменика манастира Зографа, који обухвата време од двадесетих година XVI, до средине XVIII века, Видин се спомиње само два пута, као и град Враца. У Поменику се знатно више пута помињу места у Хабзбуршкој монархији насељена Србима (Сремски Карловци, Ковиљ, Војка, Варадински шанац, Бешеново...), као и места на српском етничком простору под османском влашћу, попут Пештерске висоравни, Новог Пазара, Сарајева, Пожаревца, Београда, Раковице...). Највише поменутих места у Зографу је са подручја Македоније и југозападне Бугарске. Iordan Ivanov, *B¢lgarski starini iz Makedoniä*, Soçiä 1970, 489-524.

ЗАКЉУЧАК

Сви доступни извори указују на то да се у Видинској митрополији одвијао динамичан верски живот, праћен честим променама на архијерејској столици, па чак и покушајима узурпације духовне власти у њој, што је била последица тренутних политичких околности. На њеном челу се до 1834. променило шеснаест законитих митрополита и један узурпатор. Сви су, изузимајући једног, били странци, најчешће Грци, за разлику од највећег броја верника словенског, односно српског и бугарског порекла. С обзиром на то да се налазио у пограничној области, простор Видинске митрополије био је отворенији духовним и културним утицајима са стране, пре свега из Хабзбуршке монархије, Влашке и Русије, од предела у дубини османске територије. Економски просперитет становништва у периоду мира, довео је до пружања веће материјалне помоћи светогорским манастирима, пре свега Хиландару.

Након што је, на основу Хатишерифа из 1833, припајањем шест нахија реализована још једна обавеза Османског царства према Кнежевини Србији, видински митрополит Антим наставио је да врши своју духовну власт и у Кључу и Крајини, све док 1834. није реорганизована црквена управа у Кнежевини Србији. На простору Крајине и Кључа, који је припадао Видинској митрополији, тада је настала Тимочка епископија српске Митрополије, аутономне националне цркве, којој је припојено и подручје око Алексинца и Ражња, до тада у саставу Нишке епархије.

Тако је Видинска митрополија, која је 1739. проширена и на подручје западно од Тимока, престала да постоји у старом територијалном оквиру. Један њен део припао је Србији, док је остатак, у коме је био и сам митрополитски центар Видин, наставио да постоји као посебна епархија Васељенске патријаршије све до седамдесетих година XIX века. Тада су се њено свештенство, као и велика већина становништва, определили за нову, националну цркву, Бугарски егзархат.

Nedeljko Radosavljević

The Archbishopry of Vidin (1739-1834)

Summary

The Archbishopry of Vidin, one of the oldest bishoprics in the Balkans, changed its borders during the time, adjusting geo-political reality. After the treaty of Belgrade in 1739, by which he Ottoman Empire succeeded to regain the region south the Sava and the Danube from the Habsburg monarchy, the regions of Krajina and Ključ were returned to this archbishopry, which, had belonged to the Archbishopry of Beograd and Karlovci, under the Austrian administration.

Since the Peace of Belgrade in 1834, the territory of Archbishopry of Vidin remained the same. In the time of Pazvanoglu's usurpation in Vidin, the parts of this Archbishopry were ruled by the metropolitans of Vrace and Belgrade, while in the town itself the archbishop was Kalinik Samozvanac, posted illegally. Regular situation was regained after the death of Pazvanoglu in 1807. From 1810 to 1813, a part of the bishopry of Vidin which was a part of Serbian state, the Belgrade metropolitan ruled again, but it was not confirmed officially.

After the break of the First Serbian Uprising in 1813, spiritual authorities of the Vidin archpriests was introduced on the entire territory of the arhcbishopry. It was to remain so until 1834, when six nahiyes were added to Serbia The Bishopry of Timok of the autonomous Serbian archibishopry was made from the part west of Timok, with the seat in Zaječar.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 183-195
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 183-195

Оригинални научни рад
Чланак примљен 21. 02. 2003.
УДК: 341. 18(4:497.11) : 949.711+929

Михаило ВОЈВОДИЋ
Филозофки факултет
Београд

СТОЈАН НОВАКОВИЋ О БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ*

О Берлинском конгресу изречене су до сада и у историографији и у публицистици многе оцене и све оне су једнодушне у томе да се ради о скупу европских државника чије су одлуке биле од пресудног значаја за Балканско полуострво. Разлике настају најчешће онда када се даје оцена о политици великих сила, утврђује улога њиховог присуства на Балкану и одмерава колико су и зашто оне доприносиле изигравању, кршењу или стварном спровођењу донесених одлука. Прве анализе Конгреса појавиле су се још 1878. године када су не само биле познате одлуке него и протоколи седница. Тада су се испољиле прве разлике, пре свега у вези са положајем и захтевима Русије, а највише због чињенице да је Аустро-Угарска окупацијом Босне и Херцеговине постала највећа сила на Балкану. О Конгресу и његовим одлукама писало се годинама, али су најозбиљнији коментари уследили поводом анексије Босне и Херцеговине 1908. године при чему је тај нови драстични корак најчешће повезиван са 1878. годином. А и после тога, због кризне ситуације на Балкану, због балканских ратова и погоршавања аустро-српских односа, непрекидно се наметала потреба да се у многим озбиљним радовима објасни балканска вертикала од 1878. године.

Стојан Новаковић, угледни српски научник и политичар, био је међу оним појединцима који су изнели своје виђење Конгреса и писали о последицама његових одлука. Међутим, ретко се може срести личност која је своје оцене износила скоро непрекидно и документовано, више деценија, све од времена када су велике силе, 1878. године, преузеле на себе резултате ратова на Балкану од 1876. до 1878. године. Новаковић је заправо скоро четрдесет

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918).* (Ев. бр. 1435).

година био загледан у конгресне одлуке, па је и многе потоње догађаје објашњавао њиховим последицама. Чинио је то најпре као савременик и очевидац, учесник у ратним збивањима и као политички ангажована личност, која се наглашено залагала за остварење националних задатака Србије. Потом је Конгрес посматрао као члан владајуће партије напредњака која је, у кршењу неких конгресних одлука од стране суседних народа, видела озбиљну опасност по српске интересе. Као председник владе средином деведесетих година, када је српску политику окренуо ка Русији и издржао снажан притисак Аустро-Угарске, он је имао прилику да најбоље осети погубност оних одлука које су Аустро-Угарску учврстиле на Балкану. Током своје дуге дипломатске каријере када је, службујући у Цариграду и Петрограду упознао са стране деловање аустроугарске дипломатије и њене планове према Србији, имао је прилике да види последице конгресних одлука. Заоштравање односа између Србије и Аустро-Угарске отпочињањем царинског рата 1906. године дало му је прилику да укаже на то да су обавезе наметнуте Србији одлукама Берлинског конгреса биле основа за непрекидни притисак Беча на балканско становништво. А анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године подстакла га је да да једну широку оцену Берлинског конгреса као, по њему, генератора балканске кризе. То је истовремено био тренутак да укаже на потребу да се предочи свету да је српско питање, заправо најважније балканско питање, постало фитиљ будућег пожара, и то као последица чињенице што је свет мирно посматрао да се привремена окупација Босне и Херцеговине замени анексијом. Радило се - како је то увек истицао - о средишним територијама српског народа. Он је и после анексионе кризе, и у време балканских ратова, и све до почетка Првог светског рата, дизао глас у корист ослобођења српског народа и указивао на Аустро-Угарску као на највећег непријатеља. Берлински конгрес остао је за њега и тада један од узрока европских супротности, које су се на Балкану највише осећале.

Своја запажања о Берлинском конгресу, као и о прелиминарном Санстефанском миру, Новаковић је износио најпре у писмима, која је упућивао својим ученим пријатељима на страни, Валтзару Богишићу, Фрањи Рачком, Ватрославу Јагићу и др. у којима се уз подношење стручних мишљења и изражавања пријатељских речи, освртао на ситуацију и прилике у Србији. На одлуке Конгреса указивао је затим и у својим мемоарским скицама у којима је, осамдесетих година, забележио оцене о тешком међународном положају Србије после Конгреса. А у инструкцијама које је као председник владе и министар иностраних дела, средином деведесетих година, слао српским представницима на страни, а поводом притиска Аустро-Угарске на Србију, Новаковић је извориште свих недаћа са којима се борила Србија, у првом реду на спољнотрговинском плану, видео у политици Аустро-Угарске и обавезама наметнутим Србима на Берлинском конгресу. И у многим својим

дипломатским извештајима, као српски посланик у Цариграду од 1886. до 1891. и од 1897. до 1900. године, и у Петрограду од 1900. до 1905. године, Новаковић је изнео доста својих запажања о одлукама Берлинског конгреса видећи у њиховим последицама препреке својим дипломатским ангажовањима. По повратку из Петрограда 1905. године он је, под псеудонимом, објавио у новинама и часописима више занимљивих осврта о Бечком конгресу. А поводом анексионе кризе 1908/1909. године Новаковић је, у оценама које је изнео у неким својим скупштинским иступањима, интервјуима и чланцима дао једну скоро заокружену слику о последицама одлука Берлинског конгреса на Балкану и у Србији. Занимљиво је да се тада изречене оцене не косе са његовим ранијим оценама него их само развијају и употпуњују. Штавише, његова сазнања о Конгресу била су, у међувремену, употпуњена из неких радова који су се појавили и у Србији и на страни. Новаковић признаје да је на њега значајан утисак оставио рад који се појавио 1908. године у септембарским и новембарским свескама часописа Revue de deux Monde, чији је аутор био Gabriel Hanotaux који се у време Берлинског конгреса налазио на месту архивара у француском Министарству спољних послова.[1] Тај рад, који је имао критички приступ и према Србији и према Аустро-Угарској, одражавао је неутралну линију Француске и њене тежње за миром. Анализом тог рада коју је дао у једном свом чланку, Новаковић је показао да је у њему нашао потврду за своје ставове.[2] И у годинама после Анексионе кризе када је био окончан и царински рат, догодили се балкански ратови, а нарастала и озбиљна криза у Европи, Стојан Новаковић је увек имао мотива да се осврне на Берлински конгрес. У својим забелешкама оставио је о томе више крађих и ширих разматрања. Опасност од Аустро-Угарске, која се надвила над Србијом, била је за њега јак разлог да по ко зна који пут оцени карактер Берлинског конгреса као и да својим ранијим оценама дода по неку нову.

Прве Новаковићеве оцене о кризи 1875/1878. године, која је окончана Берлинским конгресом, проистекле су из његовог личног искуства односно непосредног учешћа у тадашњим збивањима и самосталног критичког односа и одличног запажања. Новаковић је на почетку босанскохерцеговачке кризе 1875. године био министар у влади Данила Стефановића и један од ретких чланова кабинета који је активно деловао у Босни и Херцеговини протурањем књига и потпомагањем транспорта добровољаца.[3] Он је био један од ватрених присталица отпочињања опште ослободилачке борбе српског народа. Чини се да га је тај занос држао и онда када је Србија у лето 1876. године за-

[1] Вид. G.Hanotaux, *La guerre rasso-turque et le congres de Berlin*, Bielefeld und Laeipzig 1921.
[2] К-н, *Балканско питање и Европа*, Недељни Преглед, бр. 18, 3. мај 1909, 273-275.
[3] М. Војводић, *Национални радник,* Прилог политичкој биографији Стојана Новаковића, Стојану Новаковићу у спомен о осамдесетогодишњици смрти, Београд 1996, 67.

газила у рат са Турском.[4] У време рата, налазећи се на месту професора Велике школе (од фебруара 1876), био је мобилисан и као већина српских професора примио се дужности у војној администрацији. Више месеци, у другој половини 1876. године, провео је као управник војног складишта у Мајданпеку, бринући се о храни за војску и о одашиљању војних транспорта. Његово расположење било је тада под јаким утиском кретања на српско-турском ратишту.[5] Крај ратовања, почетком 1878. године, дочекао је видно нерасположен. У писмима које је слао својим пријатељима сликао је тамним бојама стање у Србији. Рат је добро послужио механџијама и трговцима а "до кости је исцедио чиновнике и сељаке", писао је Богишићу.[6] У својим тада забележеним запажањима наглашено је говорио о политичком и интелектуалном хаосу који влада у Србији. Томе су се врло брзо придружиле и његове суморне оцене о спољно-политичком положају Србије и судбини ратних резултата. Није му било право што се Русија и остале силе нису залагале да се у исту раван ставе Босна и Херцеговина и Бугарска. Санстефански мир га је због тога огорчио. Балканским учесницима рата, Србији и Црној Гори, нудили су се добици "у обрнутој сразмери прегнућу и жртвама које су поднеле" - говорио је.[7] А на вест о одлукама Берлинског конгреса реаговао је оценом да су се политичке ствари за Србију завршиле "врло трагично".[8]

Из првих опрезних, али и неповољних Новаковићевих оцена ратне кризе на Балкану 1876/1878. године могли су се наслутити и "главни кривци" за њен исход. Нису, по њему, једино велике силе биле одговорне за то што је Србија осим независности добила проширење само у делу територија које је њена војска ослободила, што је од стране Русије фаворизована Бугарска и што је Аустро-Угарска уласком у Босну и Херцеговину поткопала дуго неговане наде да ће напокон стићи ослобођење тамошњем српском народу. Из његових речи, које је о томе изнео, произилази да су највећи "кривци" били унутрашње прилике у Србији. "Главно зло које нас гризе је унутрашње", писао је он још у децембру 1876. године свом пријатељу Фрањи Рачком.[9] У неким својим тадашњим оценама он спомиње као негативни фактор доста затегнуте односе Србије са Русијом, а затим и антагонизме међу балканским народима, посебно у српско-хрватским односима.[10] Зато се одмах после Бер-

[4] В.Јагић, *Спомени мојега живота* I (1838-1880), Београд 1930, 294; В. Новак, *Српски научници и књижевници у преписци с Фрањом Рачким*, Београд 1964, 90.
[5] Б. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, Београд 1968, 88, 90; В. Јагић, *op. cit.*, 361; В. Новак, *op. cit.*, 91, 93, 95.
[6] Б. Недељковић, *op. cit.*, 91.
[7] В. Новак, *op. cit.*, 98, 100-101, 104-105; Б. Недељковић, *op. cit.*, 108.
[8] В. Јагић, *op. cit.*, 365.
[9] В. Новак, *op. cit.*, 95.
[10] В. Јагић, *op. cit.*, 323; В. Новак, *op. cit.*, 98, 101; Б. Недељковић, *op. cit.*, 116-120.

линског конгреса залагао да се што пре у новој Србији донесе устав, као и то да се поправе спољнополитички односи укључујући и оне са Русијом.[11]

Из Новаковићевих мемоарских забелешки насталих осамдесетих година, о пловдивском превратy, бугарском уједињењу и српско-бугарском рату 1885. године, виде се и његове нешто продубљеније оцене о Берлинском конгресу. Тада су, у ствари, проистекли први Новаковићеви покушаји да направи извесну анализу последица Берлинског конгреса, а посебно да проговори о поожају Србије на Балкану. Српско-бугарски рат 1885. године, по његовом мишљењу, показао је да је Берлински конгрес желео да одржи Турску путем равнотеже балканских држава али да је заправо, због ње, подстакао њихову међусобну суревњивост. Зато су некадашњу политику кнеза Михаила, политику приближавања балканских држава и народа заменили, после Конгреса, нетрпељивости и шовинизми.[12] Србија је, наиме, од тада морала да промени главни правац својих спољнополитичких задатака, тј. да се уместо ка Босни окрене ка Старој Србији и Македонији, а тамо су је сачекале Бугарска и Грчка са својим сличним претензијама.

Новаковић се и као председник српске владе и министар иностраних дела 1896. године, у неким својим оценама вратио питању бугарског уједињења да би се с тим у вези опет дотакао Берлинског конгреса. Оценивши тада у једном циркулару, који је упутио српским посланицима на страни да је уједињење Бугарске била прва озбиљна ревизија Берлинског конгреса, он је указао на опасне последице тенденција у вези са одлукама Берлинског конгреса. Једностраним мењањем Берлинског утовора могу се служити и други а то значи да постоји озбиљна опасност да дође до анексије Босне и Херцеговине. Зато је озбиљно упозорио да би свака промена Берлинског уговора реметила постојеће односе на Балканском полуострву. Новаковић се, тада, први пут заложио да се у циљу избегавања опасних непријатности до којих може да доведе делимична ревизија конгресних одлука, спроведе целокупна ревизија Берлинског уговора.[13]

Супротности које су у значајној мери ојачале у односима међу балканским државама у последњој деценији XIX и на почетку XX века, услед њиховог сукобљавања око Македоније и делова Старе Србије, створиле су проблем којим се Стојан Новаковић озбиљно позабавио као дипломата, државник и национални радник. У жељи да одгонетне начине превазилажења тешкоћа у њиховим односима он се опет свесно враћао Берлинском конгресу налазећи у његовим одлукама семе раздора које је било посејано. Као одличном по-

[11] В. Јагић, *op. cit.*, 365-369.

[12] С. Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885-1886*, Годишњица Николе Чупића XXVII, Београд 1908.

[13] Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела (= МИД), Политичко одељење (= ПО), 1896, фасц. V, дос I, Пов. Бр. 1368, С. Новаковић, *Српским посланицима на страни*, Београд 26. јула 1896.

знаваоцу балканске историје било му је јасно да су се балканске државе уместо да се удружују пред опасношћу од Аутро-Угарске и Турске, нашле у истом положају као и пред доласком Турака на Балкан. Два нова претедента која су закорачила на балканско тло, Аустро-Угарска (у Босну и Херцеговину) и Русија (као заштитник Бугарске), не само да нису биле спремне да помогну националну политику балканских држава него су више желеле да допринесу њиховом раздвајању. То је умањило изгледе да ће на Балкану преовладати идеја ослобођења или да ће се њени моћни противници повући пред балканским национализмима. Српски интереси оштећени на Берлинском конгресу излагали су се опасности да све мање буду заштићени. Срби су, каже Новаковић, били свесни да је стварањем Бугарске истовремено почео и процес њеног ширења према југу о чему је сведочила активност Егзархије као неке врсте центра за бугарску пропаганду у Турској. То се отворено показало у рату 1885. године којом приликом су, по његовом мишљењу, дефинитивно утврђене неправде које је Берлински конгрес нанео Србима.[14]

С обзиром на то да је деведесетих година било озбиљно покренуто питање реформи да би се поправило стање у Македонији Новаковић је, подстакнут тиме, пажљиво пратио бугарско-српске односе у светлу вероватног јачања улоге великих сила на Балкану, као и могућих озбиљних последица које би могле проистећи у читавом европском делу Турске. Бугари су 1891. године започели снажну пропагандну акцију у Македонији која је, на терену, довела до сукоба са приврженицима Србије. У лето 1895. године Бугарска је била спремна и да изазове неку врсту устанка својих тамошњих присталица а то је једва било избегнуто. Лако се, међутим, тада могло догодити да и Србија предузме одговарајуће мере што би озбиљно запретило српско-бугарским односима. По мишљењу Стојана Новаковаића свако понављање ратних операција на Балкану било је опасно и за српски народ и за Србију. Српски народ је, каже он, због својих ослободилачких тежњи 1876/1878. године доживео судбину Пољске, а истовремено је у новоствореној бугарској држави добио озбиљног супарника.[15] Било је очигледно да је та нова балканска држава почела да спроводи све живљу активност на македонском делу турске територије при чему се чинило да у томе има подршку Русије. Међутим, у спровођењу сличне политике у тим областима Турске Србија је остала без подршке. Уочи отпочињања новог таласа српско-бугарског сукобљавања у Македонији, 1898. године, Стојан Новаковић, тада српски посланик у Цариграду, због тога се пожалио тамошњем руском амбасадору да Србија не сме "преко Дрине" због Аустро-Угарске, да не може "у Македонију", јер Руси држе

[14] *Шар-Планинац, грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва*, Отаџбина, XXVI (1890), 606-619.

[15] С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјске белешке о Балканском Полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 495-496.

страну Бугарима, па је тако српски народ доспео у тешку ситуацију да са њим се поступа као да је пред светом нешто згрешио.[16]

Године 1901. отпочела је јача активност Бугара у Македонији с циљем да се изнуди увођење аутономије. То је довело и до већих сукоба са српским присталицама у Македонији што се наставило и током 1902. године. Све више је, због тога, било захтева да се нешто предузме како би се смирило стање а и све снажнији је био глас да би требало испунити 23. чл. Берлинског уговора, који је предвиђао спровођење реформи у том делу Турске. Стојан Новаковић, налазећи се у то време на месту српског посланика у Петрограду, указивао је руској влади на то да такве реформе не би требало да буду награда бугарским претензијама и стављао јој је до знања да би их требало спровести и у другим деловима Турске, пре свега у Старој Србији, где је српско становништво доста страдало од Албанаца и мера турских власти.[17]

Пошто је у лето 1903. године плануо устанак у Македонији, који је од стране Турака био угушен, велике силе су се после састанка царева Николе и Франца Јозефа у Мирцштегу определиле за један пројекат реформи, који је требало одмах почети спроводити како би се ублажиле напетости на том делу Балкана. Док су се о томе водили преговори, Новаковић је упозоравао српску владу да би Србија у свему требало да се држи неутрално и резервисано како не би поновила грешку из 1876. године. "Као што је незгодно кретање српског питања у 1876. години, довело Аустријанце у Босну и Херцеговину, бојати се да незгодно дражење и Турске и Великих Сила у македонском заплету не изазове штогод веома штетно по националне балканске интересе", написао је у новембру 1903. године.[18] Сличне савете Новаковић је давао влади и онда пошто су Русија и Аустро-Угарска у фебруару 1904. године завршиле пројекат реформи у Турској после чега су као мандатори европских сила требало и највише да брину за његово спровођење. Срџбу српске владе због тога што је из руско-аустријског плана био искључен западни део косовског вилајета, где је српско становништво било угрожено и од Албанаца и од турских власти, Новаковић је настојао да ублажи порукама у којима је препоручивао да треба заузето опрезно држање како се не би учинило нешто непромишљено као 1876. године, јер би још једна "онаква погрешка" скупо коштала српски народ.[19] У вези са тим он је указивао на спорну

[16] АС, МИД, Политичко-просветно одељење (= ППО), 1898, фасц. VII, ред 177, ПП Бр. 159, С. Новаковић - В. Ђорђевићу, Цариград 16. јануара 1898.
[17] АС, МИД, ПО, 1901, фасц. III, дос. IV, Пов. Бр. 716, С. Новаковић - М. Вујићу, Петроград 14. марта 1901.
[18] АС, МИД, 1903, ПО, фасц. VI, дос. VI, Пов. Бр. 2035, С. Новаковић - А. Николићу, Петроград 12. новембра 1903.
[19] АС, МИД, ПО, 1904, фасц, VI, дос. VII, Пов.Бр. 383, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 29. фебрауара 1904.

чињеницу да је Аустро-Угарска 1878. године добила право да њени официри могу руководити умиривањем стања у областима суседним Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку. А то значи у оним деловима Турске за које је била заинтересована.[20] Без обзира на карактер и домете реформне акције било је, према Новаковићевој оцени, очигледно да велике силе неће допустити да балканске државе контролишу процес распадања Турске и искористе га за себе. А то је у ствари, било оно са чиме нису рачунали Срби 1876. године тј. да ће велике силе супротно тежњама балканских народа унутрашњим реформама одржавати Турску.[21]

Реформе које су велике силе почеле да спроводе 1904. године у Македонији и мањем делу Старе Србије, а које ни издалека нису доносиле обећаване резултате, подстакле су Стојана Новаковића да се у јавности појави са оценама о опасном јачању места и улоге Аустро-Угарске на Балкану и да све то повеже са одлукама Берлинског конгреса. Пошто се вратио из Петрограда 1905. године, он се уочи почетка царинског рата између Аустро-Угарске и Србије 1906. године, а истовремено када се чинило да су велике силе нешто живље кренуле са реформама - почео оглашавати у листу Видело чланцима потписаним псеудонимом Dardanus. Чињеница да је Аустро-Угарска успела да западни део Косовског вилајета, насељеног у знатној мери албанским становништвом измешаним са српским, изузме из реформног плана великих сила, био је за њега сигуран знак да се она почиње озбиљно ширити према југу. С обзиром на то да је у томе видео, пре свега континуитет политике која је демонстрирана на Берлинском конгресу, он се поново, али са наглашеном оптужбом, осврнуо на значај тога Конгреса за српски народ. Тај скуп, како се тада изразио био је један велики антислоенски међународни ареопаг "који је ломио одредбе Сан-Стефанског руско-турског мира као трулу врбовину" и својим одлукама, а пре свега оном о окупацији Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, спречио је да се успостави непрекинути низ словенских држава на северу Балканског полуострва. Српски народ је - каже Новаковић - пресечен на две половине као знак неповерења западног света према њему. Босна и Херцеговина - "Тоскана српског језика", добила је јаку аустроугарску власт а Србији је, како је нагласио, затворен природни излазак на море. Мислио је на пут преко Подриња и Требиња. То је, по њему, била казна српском народу за његов покушај да устанком и ратовима дође до свог ослобођења и уједињења. Берлинско-лондонска теорија слична оној из 1878. године – закључује Новаковић – шири

[20] АС, МИД, ППО, 1904, ред 93, П. П. Бр. 664, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 12. фебуара 1904; исто, ПО, 1904, фасц. VI, дос. VШ, Пов. Бр. 536, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 18. марта 1904.

[21] АС, МИД, ПО, 1905, фасц. I, дос. V, Пов. Бр. 422, С. Новаковић - Н. Пашићу, Београд 8. марта 1905.

се и почетком XX века у смислу да је и Косовски вилајет у аустријској сфери што значи да цео западни део Балкана долази под чврсту контролу Беча.[22]

Анексија Босне и Херцеговине била је снажан подстицај Новаковићу да се поново врати Берлинском конгресу и размотри његове одлуке. Прошло је било три деценије од Конгреса, тако да су се могле сагледати све његове крупне последице и недаће које су стигле Србију, као и путеви којима су Србија и српски народ могли да нађу излаз. Новаковић је то учинио овога пута у више својих радова, интервјуа и говора, студиозно и промишљено, настојећи, пре свега, да да своје тумачење будућег решења српског питања као најкомпликованијег балканског проблема. Драстични корак Аустро-Угарске у вези са Босном и Херцеговином 1908. године натерао га је заправо, сада, да се у својим оценама доста бави и политиком Беча и решењима које би требало да нађу српски народ и Србија. Желео је, међутим, да опет у свему томе сагледа праву улогу Берлинског конгреса што му се опет чинило неопходним за разумевање процеса на Балкану. И овога пута хтео је да понови неке раније оцене, али и да се појави са тумачењима у којима би били садржани и предлози о томе како да се Србија и српски народ заштите од будућих намера Аустро-Угарске. Враћајући се дакле Берлинском конгресу и добицима које је тада за себе испословала Аустро-Угарска, Новаковић је овога пута пошао од оцене да је та сила у својој све наглашенијој балканској политици од 1871. године, у ствари, припремила и потпомагала устанак који је 1875 године почео у Босни и Херцеговини да би, затим, у Берлину, покупила главне згодитке.[23] Конгрес је у првом реду задовољио њу док је, каже Новаковић, српски народ био тада распарчан и убудуће онемогућен у јединственом наступу.[24] Аустро-Угарској је тиме омогућено да убудуће утиче на то да се даља деоба Турске врши без балканских хришћанских држава.[25] У плану Берлинског конгреса је, по речима Новаковића, било и то да се Србији да формална независност, али да она заправо буде проста играчка у рукама Аустро-Угарске.[26] За овај закључак он је, и као министар, дипломата и политичар, већ био сакупио довољно чињеница. Уосталом, на основу искустава која су се стекла у последњих тридесет година могло се са сигурношћу тврдити да је Аустро-Угарска кренула 1878. године да од Србије начини своју економску област.

[22] Dardanus, *Новопазарски Санџак*, Видело, Бр. 11, Београд, 14. априла 1906; Dardanus, *Економска независност*, Видело, Бр. 38, 16. маја 1906.
[23] Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.
[24] Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије на састанцима 29. септембра, 20. и 21. децембра 1908. год., Београд 1909, 29.
[25] АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.
[26] Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије, 32-33.

Србија је, према томе, Берлински конгрес доживела као тежак камен који је на њу пао и спотицао је на сваком кораку. Међутим, према оцени Новаковића, Аустро-Угарска није потом само економски потчињавала Србију него се дубоко умешала и у њене унутрашње прилике подстичући партијску заслепљеност, тврдоглавост, наивно понашање српске званичне политике према Европи и др.[27] Ово је била тешка оптужба човека који је своју каријеру у Србији, после 1878. године, градио као присталица странке које се сматрала аустрофилском. Али, најважније од свега било је за Србију, по Новаковићу, то што је Берлински конгрес био основа њеног будућег међународног положаја. Конгрес је, заправо, признао Србији независност, али је то учинио под погодбом. Није се само радило о успостављању специјалних односа Србије са Аустро-Угарском, односно о њеној будућој спољнополитичкој оријентацији него се и тицало ограничења њених спољнополитичких циљева. А то је озбиљно погађало њене националне задатке који су, наравно, били усмерени ка европској Турској. Јасно се - каже Новаковић - на Конгресу показало да су из сваке будуће деобе Турске и њеног наслеђа у Европи биле искључене балканске хришћанске државе.[28]

У својим текстовима из 1908. и 1909. године Новаковић се доста бавио и питањем Босне и Херцеговине као примером кршења Берлинског уговора. Аустро-Угарска се наиме сурово поиграла са својим обећањем, датим од стране њених делегата на Берлинском конгресу, да ће окупација тих територија бити привремена. Новаковић је на то драматично указао најпре у својим тадашњим говорима. Вести о томе да ће се можда поводом проглашења анексије расправљати о томе на некој међународној конференцији подстакли су га, међутим, да много темељније разради идеју ревизије одлуке Конгреса. Овога пута желео је да посебно размотри питање евентуалне територијалне компензације Србији и Црној Гори. О томе је сачинио и један мемоар у коме је био предвиђен излазак Србије на море преко Подриња и Требиња јер му се чинило да би то Србију извукло из обруча који јој је Берлинским конгресом наметнут.[29] Споразум Аустро-Угарске и Турске о Босни и Херцеговини, који је 1909. године уследио, развејао је међутим, нада да ће се у вези са компензацијама нешто учинити, али је то истовремено значило да би Србија морала направити неку нову стратегију. "Није могуће Србији опстати без Босне и Херцеговине нити се у Босни и Херцеговини може утврдити туђа власт док је Србије"[30], био је његов закључак.

[27] Dardanus, *Балканска питања и Европа*, Недељни Преглед, Бр. 24, 28. септембра 1908.
[28] АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.
[29] АС, МИД, ПО, 1908, фасц. III, дос. VIII, Пов. Бр. 3687, С. Новаковић - П. Велимировићу, Цариград 8. новембра 1808 (прилог).
[30] Dardanus, *Српско питање*, Недељни Преглед, бр. 1, 4. јануара 1909.

Новаковић је у својим говорима и радовима из времена Анексионе кризе сачинио читав један програм везан за будућност Србије и српског народа. То је требало да буде програм ослобођења и уједињења који би се остваривао у етапама. Није то био никакав ратни програм. Искуство из кризе 1875/1878. било је исувише болно. Србија и српски народ су тада пошли у рат па их је Европа гурнула у наручје Аустријанцима. Рат се, каже Новаковић, мора заправо водити слогом, српском слогом, јер би се тиме извојевала морална победа, а добио би се рат који штети непријатељу и омета његове планове. Уколико би се поново нешто чинило оружјем то би само користило Аустро-Угарској. Тај недостатак, тврдио је, који је увек био присутан у свести српског народа, могао се савладати културом. Свему томе он је додао још и потребу за мудрошћу. Треба знати када треба утишати узбуђени свет, опомињале су његове речи.[31]

Кључно место у том програму Новаковић је дакле дао српском питању. Опомене из година кризе 1875/1878. биле су за њега значајне и незанемарљиве. Анализе које је направио, показале су му да је српско питање 1875. године отворила Аустро-Угарска, јер је њој требало да се замути босанскохерцеговачка ситуација.[32] Србија је тада мислила да ће српско питање решити али се показало да је уместо тога уследило споразумевање Русије и Аустро-Угарске. И све је пало у воду. Зато, по њему, треба другачије прићи српском питању, посматрати га као духовно уједињење српског народа, као питање уједињења мирним средствима тј. путем просвете и културе, а свету га треба предочити као питање народног и природног права.[33] То, међутим, није значило да је Новаковић одустао од војних решења. Међу његовим предлозима били су и неки који су га учинили весником будућег балканског рата, јер је споменуо и потребу о враћању идејама кнеза Михаила и његовог рада на балканском савезу.[34]

Својих тумачења Берлинског конгреса и предлога о томе куда да иду Србија и српски народ Новаковић се држао и свих наредних година до Првог светског рата. У неким иступањима у Скупштини, уочи балканских ратова, као и у неким својим чланцима, он је, смело гледајући напред, и како то неки рекоше младалачким жаром, образлагао своје визије и бранио своја

[31] Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*; Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908; *Ликвидација Турске*, Недељни Преглед, Бр. 13, 13. јула 1908; С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд 1910, 32; Недељни преглед, Бр. 8, 116.

[32] АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 29, Забелешка Стојана Новаковића; Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.

[33] С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, 72, 96-99.

[34] Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије, 33-34.

уверења у вези са будућношћу Србије и српског народа. Из свега се могло закључити како жели да се Србија што пре ослободи проклетства Берлинског конгреса.[35] Био је окренут будућности, али и непрекидно загледан у последње деценије које су за њим остале. Увек му је била на памети голгота кроз коју су Србија и српски народ прошли од 1875. године, али је сматрао да би то требало да буде незаобилазно искуство и, пре свега, озбиљна опомена. Ослобођење и уједињење српског народа изгледало је онда као свршена ствар, али је све испало другачије. Конгрес је превасходно задовољио аспирације великих сила док је Србија прошла да не може бити горе. Иако су од тада Срби мислили само на ревизију Берлинског уговора, како би се неправда исправила, показало се да су 1908. године они били од тога даље него икада. Велике силе су тада поново решиле босанско питање на штету Срба. Анексија је, заправо, оповргла све наде да ће се силе моћи променити. Новаковић је једном приликом, 1908. године, написао и ове речи: "Да је ма ко знао што Србе чека после рата за ослобођење 1876-1878. године, не би се почињао ни 1875. буне у Босни и Херцеговини, ни 1976. рата с Турском."[36] Такво осећање само га је још више учврстило у уверењу да треба тражити одговарајуће форме приласку решавања српског питања. То су поткрепили и све учесталији гласови о томе да ће се Аустро-Угарска чврсто држати сфере својих интереса на западном делу Балкана и да силе неће дозволити Србији нити иједној балканској земљи да се прошири приликом евентуалног распада Турске. Штавише, италијанско-турски рат 1911. године речито му је показао да се деоба Турске врши уз искључење балканских држава.[37] Управо због свега тога он се јавно, управо на седници Народне Скупштине, залагао за то да се Србија окрене балканском савезу, на тај начин се реши источно питање и, при том се, знатан део српског становништва доведе у оквире српске државе. Непосредно уочи Балканског рата, у октобру 1912. године, Новаковић ће са говорнице Скупштине исказати веру у то да ће нови савез повести Србију и српски народ "бољој будућности".[38] Тиме би се, био је дубоко уверен, исправила и велика неправда коју је Берлински конгрес нанео Србији и српском народу.

[35] Захтев Аустро-Угарске, изнет на конференцији Амбасаде у Лондону 1912. да у будућу Албанију уђу Призрен, Ђаковица и Беч, Стојан Новаковић је објаснио намером да се "по идеји Берлинског конгреса опет створи баријера међу Србијом и Црном Гором". *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V, 3, Београд 1996, док. бр. 496, 500.

[36] Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.

[37] АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.

[38] Народна Скупштина у ванредном сазиву, Београд 1913, 11.

Mihailo Vojvodić

Stojan Novaković about the Congress of Berlin

Summary

Stojan Novaković adhered to his interpretations of the Congress of Berlin and the future of Serbia and Serbian people, until the beginning of the First World War. In some speeches in the Assembly, on the eve of the Balkan wars, as well as in some of his articles, he, daringly looking ahead and full of youthful zeal, explained his visions and defended his convictions about the future of Serbia and the Serbian people. It could be concluded all he wanted was to free Serbia from the damnation of the Congress of Berlin. He was turned to the future, but constantly looking in the past decades. He was still aware of the Golgotha of Serbia and the Serbian people from 1875, but he considered it an unavoidable experience and, at the first place, a serious warning. Liberation and unification of the Serbian people seemed to be finished, but it came out in a different way. Congress primarily fulfilled aspirations of the great powers, while Serbia had the worst possible times. Although Serbs thought only of revision of the Congress of Berlin, to correct the injustice, it came out that in 1908, they were the farthest from it than ever. The Great Powers solved the Bosnian question on the account of the Serbs. Annexation refuted all hopes that the powers could change. Novaković wrote these words on one occasion in 1908: "If anyone knew what awaited Serbs after the war for liberation 1876-1878, they would never have started the uprisings in Bosnia in 1875, and a war with Turkey in 1876. Such a feeling only strengthened their conviction that another forms of solution of Serbian question should be sought. It was supported by more and more frequent voices saying that Austria-Hungary was to hold strongly spheres of the interest in the Western part of the Balkans and that the powers would not allow Serbia, nor any other Balkan state to widen its territories on the account of a possible dissolution of Turkey. Moreover, Italian-Turkish war of 1911 showed that the division of Turkey was to be completed excluding the Balkan states. It was on that very occasion when he addressed the National Assembly and spoke in favor of the Balkan Union, and thus solving of the Eastern question, and include a considerable part of the Serbian people into the Serbian state. On the eve of the Balkan war, in October 1912, Novaković would from the Assembly's speakers' platform show the belief that the new alliance will take Serbia and the Serbian people to the "better future". He was deeply convinced that it would correct a great injustice made by the Congress of Berlin to Serbia and the Serbian people.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 197-220
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 197-220

Оригинални научни рад
Чланак примљен 11. 02. 2003.
УДК: 327(47):949.711+949.716“19”

Радослав РАСПОПОВИЋ
Историјски институт Црне Горе
Подгорица

ЗАДАЦИ РУСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НА БАЛКАНУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВИЈЕКА И МЕЂУНАРОДНО ПРАВНИ ЗНАЧАЈ ОДЛУКА У САН СТЕФАНУ И БЕРЛИНУ ЗА СРБИЈУ И ЦРНУ ГОРУ*

Послије пораза који је доживјела у Кримском рату и губитка престижа на међународној сцени, које су собом донијеле одлуке мировне конференције у Паризу, пред руском дипломатијом се поставио захтјев за дефинисање основних принципа будуће спољне политике. Мада није било реално очекивати да се међу приоритетима нађе повраћај руководеће улоге на међународној политичкој сцени, какву је Русија имала послије Бечког конгреса (1815), ипак је било неопходно радити на враћању изгубљених позиција, прије свега на Црном мору и Балкану[1].

Укидање одредаба Париског мировног уговора о неутрализацији Црног мора долазило је у ред главних спољнополитичких задатака, будући да су оне ограничавале њен суверенитет, и било слабиле међународну по-

---

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918).* (Ев. бр. 1435).

[1] Одредбама Париског мировног уговора од 30. марта 1856. Црно море је неутрализовано а дозвољена је половидба трговачким бродовима. Русији је одузето право да држи војну флоту у Црном мору и да гради на његовим обалама војна утврђења. Изгубила је и дијелове Бесарабије чиме је била лишена прилаза Дунаву. Права која су ранијим међународним актима, била гарантована искључиво Русији - као право покровитељства над Дунавским кнежевинама, Србијом и хришћанских поданицима под влашћу султана, била су замијењена колективном гаранцијом шест држава учесница конгреса. *Èñòîðèя âíåøíåé ïîëèòèêи Ðîññии, Âòîðàя ïîëîâèíà XIX âåêà*, *Èñòîðия äèïëîìàòии, Том I*, Ïîä ðåäàêöèåé Â. À. Çîðèíà; Â. Ö. Ñåíåíêàà; Ñ. Ä. Ñêàçêîíà, Â. Ì. Õâîñòîâà., 646-652. Í. Ñ. Íàðî÷íèöêié, *Ìåæäóíàðîäíûå îòíîøåíия и âíåøíàяя ïîëèòèêà Ðîññии îò Ïàðиæñêîãî (1856) äî Ôðàíôóðòñêîãî ìиðà*, Ìîñêâà 1946.

зицију Русије као велике силе. С друге стране, рјешење конгреса у Паризу о преношењу права покровитељства над хришћанским народима у Османском царству, које је Русија стекла миром у Кучук Кајнарџију[2], на државе учеснице конгреса, слабило је њен дотадашњи утицај на ослободилачке покрете јужнословенских народа. У новонасталим околностима, с обзиром на неповољно стање у земљи, главни политички задатак државе био је "усредсређивање на унутрашња питања" и тражење пута за излазак из међународне изолације.

Нову етапу у развоју Руске спољне политике заснованом на националном курсу отворио је А.М. Горчаков[3]. Успјешно спровођење унутрашњих реформи уз избјегавање спољнополитичких заплета, који би могле довести до ратних сукоба, сматрани су условом за превладавање тешког стања у земљи, излазак из међународне изолације и укидање наметнутих ограничења. Да би се у томе успјело, осим проналажења политичког савезника међу водећим западноевропским државама, као централно наметало се питање повраћаја изгубљених позиција у балканском региону.

Основни циљ те политике била је подршка ослободилачким покретима балканских народа у њиховој борби за стицање и очување широких аутономних права. Резултати постигнути на том плану слабили су османску власт, а словенски елемент је постајао "основном тачком" руске балканске политике. Материјалну и моралну подршку културном и националном развоју тих народа и њиховој борби за ослобођење Русија је пружала подижући ниво њихове просвећености, помажући рад вјерских институција и школа, а такође и примањем на школовање Срба, Црногораца, Бугара у руске образовне установе. На тај начин су стваране претпоставке за њихов каснији самосталан државни живот.

Ослобођење хришћанских народа био је, дакле, главни задатак руске спољне политике. При томе се није имало у виду да се тим путем створе Русији потчињене државе. Напротив, тежило се успостављању њихове пуне државне независности, мада је Балканско полуострво сматрано законитом сфером утицаја Русије.

У остваривању оваквих политичких пројекција биле су присутне и различите тешкоће. Какве су оне природе биле илустративна је оцјена А.М. Горчакова садржана у његовом извјештају Александру II о дјелатности Министарства од 1856. до 1867. у вези са балканским проблемима. У њему је констатовано да је, поред свих напора чињених од стране Русије,

---

[2] Видјети: À. Ï. Áàæåîâà, *Äèïëîìàòû åêàòåðèíèíñêîé åïîхи. Âîñòî÷íûé âîïðîñ и Êþ÷óê-Êàéíàðäæèéñêèé ìèð,* Ðîññèéñêàя äиïëîìàòия â ïîðòðåòàõ, Ìîñêâà, 1992, 79-95.

[3] На дужност министра спољних послова Русије А.М. Горчаков(1798- 1883) је ступио 15. априла 1856. Био је вома активан и при закључењу Санстефанског мировног уговора као и на Берлинском конгресу. Í. И. Õиòðîâà, *Òðиóìô À. Ì. Ãîð÷à–êîâà. Îòìåíà íåéòðàëèçàöии ×åðíîãî ìîðя*, Ðóññиéñêàя äиïëîìàòия â ïîðòðåòàх Ìîñêâà 1992.209

тај народ остао разједињен и "подвргаван искушењима историје још увијек недовољно сазрео ни за то да би освојио, ни за то да би очувао, својим снагама сопствену независност"[4]. Сматрајући обавезом Русије да им пружи помоћ, уз ризик ратног пожара, Горчаков је истицао да би у противном они били препуштени надмоћи Турске ослоњене на муслимански свијет, а можда и на финансијску и политичку подршку западних држава[5]. Осим разлога вјерског и етничког јединства, на овакав став Русије према словенским народима на Балкану, утицао је и основни принцип њене спољне политике, која се, као и политика сваке велике силе заснивала и на потреби ширења утицаја на околне просторе. У конкретном случају тај спољнополитички циљ је још више био наглашен чињеницом да је остваривање политичког утицаја над овим дијелом европског континента било у непосредној вези са питањем њених позиција у Средоземљу, тј. статусом мореуза који су, опет, представљали "кључ Црног мора".

Пружајући материјалну помоћ балканским народима, и подстичући њихов културни развој, према споменутом извјештају министра спољних послова императору Александру II, Русија се трудила да их подстиче:"да би се они стрпљиво, усредсређивали, обједињавали и развијали своје снаге" вјерујући да ће "природан ток ствари" и постепни пад ислама довести на крају крајева до превласти хришћанских народа и да, ако рјешење уз примјену насилних средстава буде неопходно "у толико прије се и Русија и они морају за то зрело припремити, не трошећи своје снаге на брзоплете покушаје"[6]. Руковођена оваквим ставом императорска влада је превасходно тежила да избјегне сваки ратни заплет који би захтијевао њено војно ангажовање настојећи истовремено да принцип немијешања наметне и као обавезан принцип и за друге велике силе. Таква руска политика свакако није подстицајно дјеловала на националноослободилачку плиму балканских народа.

Ипак, у другој половини XIX вијека био је евидентан раст националноослободилачких покрета у европским провинцијама Турске и јужнословенским земљама: Босни и Херцеговини, Бугарској, Србији, Црној Гори. Почетком шездесетих година на то су утицали и ослободилачки покрети у другим земљама, на примјер борба Италијана против аустријске власти. Такви покрети су су подстакли ослободилачке тежње словенских народа на Балкану што је резултирало кризом у српско-турским односима, а посредно се може довести у везу и са избијањем црногорско-турског рат-

[4] Í. Â. Çóåâà, Å. Ì. Øàòîõèíà, *Èç èñòîðèè áàëêàíñêîé ïîëèòèêè Ðîññèè 1856–1867* ãã. Áàëêàíñêèå èññëåäîâàíèя, Áàëêàíñêèå íàðîäû и åâðîïåéñêèå ïðàâèòåëüñòâà â XVIII-íà÷àëå XX â, Ìîñêâà 1982, 153 - 167.
[5] *Ibid*, 170.
[6] *Ibid*.

ног сукоба 1862 . Ти догађаји били су на перспективи балканске политике Русије која је подразумијевала активизацију ослободилачких тежњи поробљених народа Балкана. И збивања у Румунији, односно захтјев Влашке и Молдавије за уједињење, наишла су на добронамјерну подршку руске владе. Нову плиму у ослободилачкој борби балканских народа изазвао је Критски устанак 1866. Иако се завршио неповољно по устанике и руску дипломатију, он је утицао на актуелизацију балканских питања и афирмацију идеје о стварању балканског савеза као бране против располагања судбином балканских народа од стране великих сила[7].

Мада је њена дипломатска активност на Балкану била један од чинилаца успјешног развоја ослободилачке борбе балканских народа и њиховог националног сазријевања, а такође и фактор који је пресудно утицао да на конференцији у Лондону њен захтјев за укидање одредаба о неутрализацији Црног мора буде позитивно ријешен[8], Русија је ипак неспремно дочекала почетак Велике источне кризе. То је посебно било видљиво по ефектима мјера које је она предузимала ради њеног разрјешења као и одсуству јасних планова о будућим територијалним и политичким односима на Балканском полуострву.

II

Као и друге велике силе Русија је на почетку Велике источне кризе била за очување statusa quo на Балкану. Петроградска влада се при томе за-

[7] Акција на стварању балканског савеза на челу са Србијом Михаила Обреновића у почетку је имала снажан замах. У сепштембру 1866. закључен је уговор о савезу са Црном Гором, у августу 1867. са Грчком, а у јануару 1868. са Румунијом. Руска влада је подржала стварање балканског савеза, помажући учвршћењу веза међу балканским земљама које су се залагале за остварење идеје "Балкан балканским народима". Видјети: Ñ. А. Никитин, *Î÷åðêи ïî иñòîðии þæíûх ñëàâÿí и ðóññêî–áàëêàíñêих ñâяçåé 50–70 ãã XIX.â.* Ìîñêâà 1970; Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Први балкански савез*, Београд 1963; Др. Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, Цетиње 1977, 79-103.

[8] Конференција у Лондону започела је са радом 5. јануара 1871. Лондонски уговор је потписан 1.марта 1871. Њиме су укинута сва ограничења за Русију, Турску и друге приобалне државе. Русија је поново стекла право да држи ратну флоту и гради војно-поморска утврђења у басену Црног мора. У мирно вријеме мореузи су били затворени за војне бродове свих држава. Султану је дато право да пријатељским и савезничким државама у посебним ситуацијама, сходно условима из Париског уговора, одобри пролаз кроз мореузе. Í. È. Õиòðîâà, *Òðиóìô À. Ì. Ãîð–÷àêîâà. Îòìåíà íåéòðàëèçàöии Чåðíîãî ìîря, 220.*

лагала за давање шире политичке аутономије устаничким провинцијама, по обрасцу Румуније и Србије. За друге велике државе из коалиције три императора прихватљивије је било "поправљање" постојећег стања уз давања извјесних олакшица на пољу вјерских права и слобода и пореске политике, које нису досезале до питања политичке аутономије.

Када је развој кризе учинио извјесним ступање Русије у рат против Турске главни циљ њене спољне политике био је да се осигура од стварања коалиције западних држава са Османском империјом, која ју је могла поново суочити са трагичним исходом сличном кримском. Осим уступака Великој Британији на конференцији у Цариграду, пружањем гаранција од могућег заузимања мопреуза[9], Русија је била принуђена да учини и много значајније уступке Аустро-Угарској. Њихов првобитан обим утврђен споразумом у Рајхштагу[10] развојем догађаја је проширен садржајем споразума из Будимпеште.

Будимпештанском конвенцијом (3/15.јануар 1878) за неутралност у предстојећем руско-турком рату Аустро-Угарска је добила право да у погодном моменту, кад сама процијени, заузме Босну и Херцеговину и територију између Србије и Црне Горе (Новопазарски санџак) која није могла бити ни од кога анектирана. Потврђено је рјешење из Рајхштата о немогућности стварања велике словенске државе на Балкану. Уступци учињени Аустро-Угарској били су потпуно у складу са главним циљевим спољне политике Беча[11], а врло негативно су се одражавали на могуће резултате ослободилачке борбе балканских народа.

Покушавајући да поправи неповољан положај Русије, према плану који је сачинио Игњатијев, као противтежу аустроугарској доминацији у

[9] *Èñòîðèя âíåøíåé ïîëèòèêи Ðîññии, Âòîðàя ïîëîâèíà XIX âåêà*, 193.

[10] Рајхштатски споразумом (8. јул 1876) договорен између Александра II и Франца Јосифа, односио се на међусобне позиције двије земље у источној кризи у случају српско-турског рата. Ако би у њему побиједила Турска за Србију и Црну Гору важио би принцип statusa quo. У случају пак да Турска доживи пораз , Србија би могла добити проширење према Новом Пазару, у долини Лима и југоисточној Босни. Црна Гора би добила Херцеговину, док би остатак Босне добила Аустро-Угарска.

[11] Циљеви спољне политике бечке владе према југоисточним дијеловима Европе били су формулисани на састанку Крунског савјета у јануару 1875 године. Присаједињење Босне и Херцеговине и онемогућавање стварања велике словенске државе утврђени су као дугорочни задаци које је требало реализовати упоредо са распадом Османског Царства. Могућност стварања великих словенских држава под покровитељством Русије, која се појавила на почетку кризе у форми планова о присаједињењу Херцеговине Црној Гори, а Босне Србији, упутили су је да своје захтјеве радикализује тако да су они у наставку подразумијевали окупацију Босне и Херцеговине и војно запосједање стратегијски важних тачака у Новопазарском санџаку.

источном дијелу Балкана Русија је покушала да нађе ослонац у његовим западним областима. Максимално рјешење тог пројекта подразумијевало је административну аутономију Бугарске, док је минимални план предвиђао њену подјелу на западну и источну провинцију[12]. Пројектом су дате препоруке о аутономији Босне и Херцеговине, а за Србију и Црну Гору предвиђено је територијално проширење.

Ипак, на почетку руско-турског рата, Русија није имала јасан план територијално-политичких промјена, на основу кога би се могли опредјелити основни принципи и услови будућег мировног уговора. Први корак у том правцу начинио је А. М. Горчаков у мају 1877. У пројекту који је одобрио руски цар, за Бугарску је била предвиђена вазална аутономија уз гаранцију Европе[13]. При томе се није имало у виду стварање Бугарске као једне државе, већ се предвиђала њена подјела на сјеверни дио, који би имао статус вазалне аутономне провинције и јужни дио, који би био под врховном влашћу султана. Пројект је био у духу Рајхштатске и Будимпештанске конвенције које нису дозвољавале формирање велике словенске државе на Балкану, нити стварање јединствене бугарске државе. За Србију и Црну Гору било је предвиђено територијално проширење у складу са интересима опште стабилности. Србија је требала да остане у вазалном статусу, а што се тиче Румуније, која је уласком у рат на страни Русије (9. маја 1877) прогласила суверенитет, речено је да то питање може бити ријешено уз општу сагласност великих сила[14].

Пројект Горчакова кретао се у оквирима политичког споразума утврђеног у Рајхштагу и Будимпешти. Пошто та рјешења нису била повољна за Русију, предузети су дипломатски кораци да она у будућем мировном уговору не буду преузета у истом облику. Већ 30. маја и 1. јуна 1877. Горачаков је телеграфисао Шувалову да је императорска влада измијенила став у односу на подјелу Бугарске на два дијела остајући код принципа административне аутономије. Свако друго рјешење оцијењено је као подривање ауторитета руске владе у Бугарској и на Балканском полуострву[15].

---

[12] У двјема инструкцијама које је 24. априла 1877. Горчаков послао Шувалову у Лондон као главни циљ рата наводи се поправљање положаја балканских хришћана, посебно Бугара, уз сигурне гаранције против злоупотребе турске администрације. У случају да Турска затражи мир, услов за његово закључење биле су "аутономије сјеверне Бугарске (до Балкана), увођење регуларне администрације у јужној Бугарској и територијално проширење Србије и Црне Горе". *Èñòîðèя âíåøíåé ïîëèòèêи Ðîññии, Âòîðàя ïîëîâèíà XIX âåêà.*

[13] Ñ. À. ×åðíîâ, *Ðîññия íà çàâåðøàþùåì эòàïå âîñòî÷íîãà êðèçиñà 1875-1878 ãã.* Ìîñêâà 1984. 21.

[14] *Ibid*, 22.

[15] *Ibid*, 24.

Након побједа Руске војске у пролеће 1877, које су отвориле могућност скорог окончања рата, разматране су нове варијанте будућег мировног уговора. Горчаков је саставио четири нова пројекта будућег мира. Мада је сваки од њих подразумијевао различите услове у којима би могли бити примијењени, за све је било карактеристично много одлучније планирање територијалних проширења Србије, Црне Горе и Румуније, као и постепено удаљавање од принципа аутономије ка принципу независности. То је посебно било изражено у пројекту који се имао примијенити у случају брзог и одлучног успјеха руске армије, "ако би турска затражила мир прије преласка руске војске преко планине Балкана"[16]. Осим додјељивања независности Србији, Румунији и једној Бугарској, предвиђао је територијално проширење Србије и Црне Горе и присаједињења Епира Тесалије и Крита Грчкој.

Пад Плевне који је утицао на озбиљно слабљење војних позиција Турке изазвао је нови приступ руске владе будућим условима мира. Пошто је доташња тактика Горчакова оцијењена и сувише опрезном, иницијатива за разраду услова будућег мира прешла је на много одлучније Д. М. Миљутина и П. Н. Игњатијева са којима је активно сарађивао и Нелидов.

Коначан пројект мировног уговора, који је сачинио Игњатијев значајно се удаљио од концепција које је на почетку кризе имала императорска влада. Еволуција се кретала ка политичкој независности балканских народа тако да су услови мира на бази пројекта Миљутин, Нелидов, Игњатијев (који је 17/29 децембар 1877. одобрио Александар II) полазили од тог принципа; признавање пуне независности Србији, Црној Гори и Румунији уз знатно територијално проширење, политичка аутономија за цијелу Бугарску и стварање националне владе на челу са кнјазом. Осим што је предвиђено стварање политички независних држава, разматрано је и питање њихових међусобних односа са основним циљем да све оне овладају не само политичком него и економском независношћу. Предвиђена територијална проширења су и била планирана тако да то омогуће. Жељела се дакле постићи пуна, "реална" независност. Она је свакако била на историјској перспективи ослободилачких тежњи балканских народа а такође је одговарала и интересима Русије. Једино су политички независне и економски самосталне државе на Балкану могле бити препрека експанзионистичким тежњама германских држава, прије свега Аустро-Угарске, а такође и начин да се стечена независност сачува пред могућим новим завојевачким претензијама Османске империје.

На бази ових принципа утврђених у документу који је одобрио руски цар првих дана фебруара 1878. започели су мировни преговори са Турском.

[16] *Ibid*, 25-26.

Коначна верзија прелиминарног мировног уговора утврђеној 19. фебруара/3. март 1878. Уговор из Сан Стефана (24. фебруара и 4/16. марта су потписали турски султан и руски цар а ратификациони инструменти су размијењени 5/17. марта[17]) је предвиђао значајне територијалне промјене на Балкану. Санстефански уговор је предвиђао пуну суверености Србије, Црне Горе и Румуније, излазак на море и територијално проширење Црне Горе, територијално проширење Србије, додјелу Румунији Сјеверне Добруџе, враћање Русији југозападне Бесарабије, предају Карса, Ардагана, Бајазета и Батума. За Босну и Херцеговину је било предвиђено спровођење реформи у интересу хришћанског становништва[18].

Промјене на Балкану значајно су одступале од првобитно договорених принципа о будућим односима истакнутим на конференцији у Цариграду. Биле су супротне садржају Лондонског протокола, са декларацијом о реформама, потписаним од стране представника шест држава 31. марта 1877, а посебно оном што је било утврђено у руско-аустријским конвенцијама из Рајхштата и Будимпеште. Прихватање од стране великих сила предлога Андрашија о сазивању међународне конференције ради разматрања руско-турског уговора о миру "о питањима које имају европски карактер", био је последица њихове процјене да су условима мира наметнутим Турској значајано ојачане позиције Русије на југоистоку Европе. Покушај Игњатијева да се крајем марта 1878. у Бечу договори са аустријском владом, и тако избјегне одржавање конгреса[19], не само да није дао жељене резултате већ је, штавише, показао одлучност бечке владе да искористи ослабљену позицију Русије, коју је осим појачаних англоруских противуријечности карактерисало и ускраћивање раније подршке њемачке владе[20].

Измијењена позиција Русије утицала је на проширење захтјева Аустро-Угарске знатно изнад оквира утврђених будимпештанском конвенцијом. Они се више нијесу односили само на Босну и Херцеговину већ су подразумијевали "политичку и економску контролу цјелокупног западног

[17] Размјеном ратификационих инструмената према Санстефански мировни уговор је према начелима међународног права добио правну снагу и постао обавезујући за државе потписнице. Видјети: Др Гавро Перазић, Мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Зборник докумената са коментаром Подгорица 1992. 29-30 и 110-111.

[18] *Õðåñòîìàòèÿ ïî èñòîðèè þæíûõ è çàïàäíûõ ñëîâÿí,* Òîì II, Ìèíñê 1989, 120-127.

[19] Ñ. À. ×åðíîâ, *Ðîññèÿ íà çàâåðøàþùåì ýòàïå âîñòî÷íîãà êðèçèñà 1875–1878 ãã,* 78–79.

[20] За разлику од времена када је берлинска влада подстрекивала Русију да започне рат против Турске у фебруару 1878. Бизмарк је изјавио да у источном питању иступа као "часни посредник", и да је његов задатак да се посао што прије оконча.

дијела Балканског полуострва [21]". Бечка влада није пристајала на пројекат велике Бугарске утврђеном у Санстефанском уговору о миру, већ је настојала да њене границе "помјери што више према истоку." Такође су и планови о територијалном проширењу Црне Горе и Србије, на области Новопазарског санџака или његове подјеле били у супротности са плановима о "слободном путу на Исток", према Солуну и обалама Егејског мора. Неуспјех мисије Игњатијева, даљи развој догађаја је усмјерио ка одржању конгреса великих сила.

Уједињени антируски став Енглеске и Аусто-Угарске, подржан англо-германском оријентацијом Француске и Бизмарковом позицијом "часног посредника", Русији нису пружали политички простор за очување ратних тековина утврђених у уговору о миру у Сан Стефану.

На конгресу у Берлину пораз су доживјеле претензије Министарства спољних послова Русије, посебно у дијелу који се тицао Бугарског књажевства, али и одлуке које су се односиле на Србију, Црну Гору и Румунију. Иако измјењене, ипак су одлуке о њиховој независности биле на линији главних задатака спољне политике Русије према Балкану у другој половини XIX вијека; национално ослобођење и стицање независности балканских земаља.Прилагођавање тих циљева промјенљивим међународном приликама, политичким и стратегијским интересима других великих сила, условило је и низ ограничења која су у значајној мјери омеђавала остварени ниво суверености. Те околности, уз права која је Аустро-Угарска добила у Босни и Херцеговини и даље су чиниле веома сложеним живот словенских народа на Балкану. То се посебно може видјети на примјеру Србије и Црне Горе и међународно правног значаја одлука Берлинског конгреса за њихов даљи развој.

III

[21] Током преговора са Игњатијевим Андраши је оцијенио да би :"стварање Велике Србије и Велике Црне Горе угрозило безбједност Угарске". Због тога је требало "умањити територије Србије и Црне Горе". Он је истовремено говорио о "неопходности присаједињења Аустро -Угарској не само Босне и Херцеговине (што је раније било договорено између бечког и петроградског кабинета) него и дијела Старе Србије до Митровице". У Русији је оцјењивано да би прихватање оваквог захтјева "довело Србију и Црну Гору у још већу зависност од Беча и допринијело учвршћењу хегемоније Аустро-Угарске на Балкану", Ñ. À. ×åðíîâ, *Ðîññия íà çàâåðøàþùåì эòàïå âîñòî÷íîãà êðиçиñà 1875–1878 ãã,* 80.

Казивање о међународном значају које су за Србију и Црну Гору имале одлуке донијете у Сан Стефану и Берлину најприје подразумијева тражење одговора на питање о њиховом појединачном значењу за међународноправни статус двије земље, односно да ли су оне на једнак начин утицале на формирање њиховог међународног субјективитета. Као даљи захтјев из тога се намеће потреба за давањем оцјене о карактеру и квалитету међународно-правног положаја које су једна и друга земља на основу наведених одлука стекле.

Инсистирање на посебном вредновању правног значаја ова два акта за међународно-правну позицију Србије и Црне Горе условљено је чињеницом да се при уобичајеним историографским анализама о правној вриједности једног и другог документа мало говори и да се потпуније не анализирају њихово међународноправно дејство, већ се они најчешће доводе у приближно исту раван. Такав приступ се може, донекле, разумјети због њихове садржинске сродности, хронолошке блискости, као и подударности рјешења која се односе на Србију и Црну Гору, садржаних у једном и другом документу, иако је ratio legis њиховог доношења сасвим различит. Штавише, одлукама у Берлину неколико мјесеци након мира у Сан Стефану ревидирана је, па самим тим и дерогирана важност појединих рјешења, прелиминарија мира којим су на билатералном плану Русија и Османска Царевина ријешиле неке аспекте Велике источне кризе, укључујући и давање међународног признања Србији и Црној Гори. Због тога се може поставити питање да ли се већ од Сан Стефана Србија и Црне Гора могу и de iure сматрати субјектима међународног права или су то оне постале тек одлукама Конгреса у Берлину. Осим правне интересантности занимање овим проблемом баца више свјетлости и на конкретан међународно-правни садржај и значај једног и другог акта.

Позната је чињеница да државе могу настати на различите начине и под различитим условима. Материја те врсте се проучава у оквиру историје државе и права или опште историје. Њоме се бави и међународно право, али из једног посебног угла.[22] Наиме, сви облици настанка нових држа-

[22] Међународно право (ни савремено ни оновремено) не садржи правила која би регулисала начин стварања нових држава. Њихов постанак је фактичко питање из чега, због саме чињенице њиховог постојања, произилазе одговарајуће међународно-правне посљедице које су, поред осталог, изражене у пракси давања признања. Због тога се међународно признање дефинише као "констатовање чињенице да је једна творевина држава, а самим тим и субјект међународног права". Међународно право узима државу онакву каква она јесте не улазећи у разматрање њеног унутрашњег уређења ни начина на који је створена. Видјети: Др Милан Бартош, *Међународно јавно право*, Београд 1954, 197; Juraj Andrassy, *Medjunarodno javno pravo*, Zagreb 1984, 66; Аврамов др Смиља, др Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд 1986, 47; Бранимир Јанковић, *Нека савремена гле-*

ва немају исти међународно-правни значај и не подлијежу анализи науке међународног права, све дотле док новоформиране државе не изразе жељу да учествују у међународним односима с правима и обавезама пуноправног међународног субјекта. Да би се то остварило, осим што морају посједовати независност и унутрашње елементе државности, оне морају бити признате и од других чланица међународне заједнице. Тек тада питање њиховог настанка или постојања постаје предмет међународног права. Пуноправни међусобни односи могући су једино међу државама које су једна другу признале, што значи да значај признања произилази из саме природе међународних односа.

И у вријеме када су Србије и Црна Гора стицале независност, међународно право је познавало двије врсте признање: официјелно или формално и фактичко или неформално. Прво је изражавано путем официјелних аката, одлукама међународних конгреса, декларацијама издатим од једне или неколико влада, акредитовањем конзула или дипломатских агената или на неки други, формалан начин које познаје међународно право. Фактичко признање се испољавало у успостављању међународних односа са новом државом без свечаног констатовања њиховог установљења.[23] Признање је као претходни услов подразумијевало унутрашњу независност новонастале државе и није је стварало. У крајњем, оно је увијек представљало само формалну потврду одређеног фактичког стања.

Правне посљедице признања биле су различите зависно од тога да ли је оно дато од стране већине држава или само неких. У првом случају новостворена држава је постајала пуноправан члан међународне заједнице, а у другом међународне односе са новоствореном државом су успостављале само оне земље које су је признале. Признање дато у другом случају било је, дакле, ужег обима и није подразумијевало стицање својства субјекта међународног права, односно пуноправног члана међународне заједнице.

Чланом 2. Мировног уговора у Сан Стефану Висока Порта је "дефинитивно" признала независност Књажевине Црне Горе.[24] С обзиром на то да је оно дато путем међународног документа, а и на основу стилизације самог члана, очигледно је да се радило о официјелном односно званич-

дишта о питању међународног признања држава, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1951, бр. 2, 275.

[23] Између признања де иуре и de facto прави се разлика у погледу сталности и потпуности. Док прво има сталан карактер и обухвата све односе са новом државом, признање de facto је привременог карактера и ограничено на ужу област међународних односа, и у сваком тренутку се може повући. Из тога произилази да се са признањем de iure успостављају редовни дипломатски односи са другим државама, што код признања de facto није случај. М. Бартош, *Међународно јавно право*, 201.

[24] Проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878/1918*, 111.

ном признању. Иако је био у питању мировни уговор, односно двострани правни акт, у њему је експлицитно казано да се то признање даје само од стране Османске Царевине. Није споменута друга држава потписница - Русија, што би могло да значи да се међународно признање Црне Горе подразумијевало. Из цитиране одредбе може се закључити да је неке елементе црногорске државности Порта прећутно и раније признавала, а да је одлукама у Сан-Стефану она то учинила и званично и "дефинитивно".

Овим признањем Црна Гора ипак није потпуно ингегрисана у међународну заједницу. Њиме су створени услови за успостављање пуноправних међународних односа са Османском Царевином. Но, иако је његова међународно-правна важност била ограниченог домета, његов стварни значај је био јако велики јер је произилазио из чињенице да је признање независности дато од државе у чијем саставу је Црна Гора до тада званично била и против које се за своју самосталност борила. Њено признање отуда је имало значај претходног, најважнијег услова, који су и све остале државе морале поштовати. С друге стране, стицање пуне самосталности у односу на Османску царевину наметнуло је потребу да односи с Портом добију званичан међународни карактер. Корак ка њихово потпунијем дефинисању учињен је и тиме што је у наставку истог члана утврђен начин на који ће бити регулисана питања дипломатског представљања Црне Горе у Турској, екстрадикција криваца, статуса пограничних области итд.[25] Пошто је у оквиру одредаба о Црној Гори ријешено питање граница њене државне територије, она је постала нов државни субјект у односу на Турску. Добијањем признања од стране земље у чијем саставу је до тада званично била, имало је, дакле, билатералан карактер, а потпун међународни вид је добило тек када су Црну Гору признале и друге чланице међународне заједнице. То се десило на Берлинском конгресу.

Формулацијом сличном овом употријебљеној у уговору из Сан Стефана, чланом 26. Берлинског уговора независност Црне Горе "дефинитивно су признале Висока Порта и све Високе стране уговорнице које је

[25] Било је предвиђено да се склопи посебан споразум између Царске руске владе, Отоманске владе и Књажевине Црне Горе о дефинисању односа између Порте и Књажевине "нарочито када се ради о установама са црногорским чиновницима (агентима) у Цариграду и неким другим мјестима Османске Царевине, гдје се за тим укаже потреба; о екстрадицији злочинаца са једне или друге територије, о подвргавању Црногораца који путују по Османском Царству или у њему бораве отоманским законима и властима уз поштовање принципа међународног права и устаљених обичаја који се примењују према Црногорцима". *Ibid*, 111.

још нијесу признавале“[26]. Из тога се може закључити да су и прије Конгреса у Берлину осим Порте постојале и друге државе које су фактички признавале независност Црне Горе, као и оне које су јој одрицале такав статус. То потврђује и расправа која је на Конгресу вођена поводом изјаве лорда Солзберија на сједници од 1. јула 1878, да његова влада никада није признавала независност Црне Горе и да због тога тражи изостављање ријечи “дефинитивно“ из чл. 26 Уговора. [27] Из размјене мишљења које је по овом питању обављено, произашло је да је Њемачка у принципу признавала независност Књажевине, да ју је Аустро-Угарска фактички признала, а француски представник је говорио о имплицитном признању. Став дипломатског представника Русије, грофа Шувалова, био је да његова влада никада није ни престала да признаје Црну Гору будући да црногорске књажеве није потврђивао султан и да нијесу плаћали данак. Но, и поред евидентности фактичког признања Црне Горе, које је постојало и прије почетка Велике источне кризе, ипак се све до одлука Великих сила не може сматрати да је она била пуноправан члан међународне заједнице, односно субјект међународног права.

Извјесних сличности, али и разлика, било је и када је у питању значај ових аката за Србију. Најприје, такође се може казати да је одлукама у Сан Стефану признање независности Србија добила званично само од Порте. То признање билатералног карактера потпун међународни вид је добило тек одлукама Берлинског конгреса, када је Србија призната и од других Великих сила. Оно што, међутим, овако дато признање чини другачијим у односу на оно које је добила Црна Гора јеста њихова различита статусна позиција у односу на Османску Царевину прије доношења одлука Великих сила. Док је државност Црне Горе прије Берлинског конгреса de facto признавана од стране неких Великих сила, Србија се налазила у статусу вазалне државе у Османском Царству.

Да ипак напоменемо да вазални статус у принципу не мора да значи негирање међународног субјективитета, јер су могући и такви односи са државом сувереном при којима вазална држава има статус субјекта међународног права. Такве ситуације настају на основу уговора којима се ја-

[26] У мировном уговору из Сан Стефана била је унијета формулација: “La Sublime Porte reconnaït définitivementn l’indépendance de la Prinicipauté du Monténégro”. *Ibid*, 127.

[27] Према протоколу бр. 10 (Берлин, 1. јула 1878) интервенција лорда Солзберија је услиједила при разматрању обавеза које је Порта преузела у Сан Стефану чл. 2 Мировног уговора (“узвишена Порта дефинитивно признаје независност Књажевине Црне Горе“). Мада су мишљења присутних представника Великих сила у вези са ранијим статусом Црне Горе била подијељена, закључено је да се наведени члан упути Комисији за редактуру, а у коначном није прихваћена предложена модификација британског представника. *Ibid*, 119.

ча држава обавезује да пружи помоћ слабијој. То ипак није био случај са Србијом у турском феудалном систему власти. Хатишерифом из 1830. Србији је дата аутономија, као и могућност да преко својих агената у Цариграду комуницира са Портом, али не и међународни субјективитет. Стечена аутономија, као и изграђеност унутрашњег поретка, тј. степен остварене самосталности у нормативном и стварном смислу (који се може пратити од доношења Сретењског устава и оснивања Државног савјета 1835) утицали су на то да су неки теоретичари међународног права, прије свега Фридрих Мартенс, Србију сматрали полунезависном, односно полусуверeном у односу на турску државу.

Основна карактеристика полунезависних држава (États mi-souverains) по Мартенсу је у потчињавању у спољним односима страној државној власти, док у области унутрашњих односа превлађује самосталност. Полунезависне су, дакле, земље са ограниченим суверенитетом које се налазе на прелазу или ка потпуној независности или пуној зависности. Са гледишта науке о држави, Мартенс оцјењује да је у овом случају ријеч о нонсенсу, јер појам државности искључује било какву несамосталност. Ипак, било је неспорно да у правном погледу Србија чини дио друге државе, мање или више самосталан у области унутрашње управе, док је у области међународних односа владала потпуна зависност од Порте. Србија је, дакле, сврставана у државе са ограниченим суверенитетом које се налазе на прелазу ка потпуној независности, али те елементе унутрашње самосталности није пратио одговарајући ниво међународног капацитета.[28] Питање њеног фактичког или формалног признања од других држава због тога се није могло поставити. То се чак не може рећи ни за вријеме послије 1/13. децембра 1877, када је књаз Милан по други пут позвао народ на оружје ("овај пут не само у име ослобођења наше подјармљене браће, него и у име независности Србије") оглашавајући и да се "прекидају свезе у којима Србија не може даље остати без свог понижења", тј. прекидајући њен вазални положај. [29] Међутим, тај једнострани владарски акт, ма колико значајан, сам по себи није установљавао међународни субјективитет Србије нити обавезујуће утицао на друге државе у погледу њеног међународног признања. Мада је ова одлука потврду добила на бојном пољу, резултатима рата српске војске, све до Сан Стефана ипак се не може говорити о формално или фактички признатом независном статусу српског књажевства. Разлике које су у том погледу постојале у односу на Црну Гору биле су изражене и у стилизацији дијела текста уговора о међународном признању Србије, у коме није употребљавана ријеч о "дефинитивном" нити

[28] Фридрих Мартенс, Савременное международное право цивилизованніх народов, Том 1, Санктпетерсбург 1882, 262.
[29] *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевини Србији*, књ. 31, Београд 1877, 85.

нити "коначном" признању од стране "Високе Порте" и свих других Високих Страна Уговорница које још нису признале[30] већ је само констатовано да "Високе уговарајуће стране признају Књажевини Србији независност".

Различит степен фактичке независности, остварен прије уласка у међународну заједницу, поред осталог је утицао и на карактер оптерећености обавезама које су и једна и друга држава одлукама Берлинског конгреса добиле. Због тога, иако се о признању независности које су и Србија и Црна Гора стекле одлукама Конгреса говори као о условном признању, ипак је ниво ограничења њихове суверености у једном и другом случају био различит.

Када је у питању Црна Гора, ограничења њених суверених права произилазила су, прије свега, из одлука по којима је она добила излаз на море. Добијање дијела морске обале није подразумијевало потпуну слободу њеног коришћења већ су бројна права Црне Горе, у тој области, била ограничена или резервисана за Аустро-Угарску. Берлинским уговором било је предвиђено да лука Бар и све црногорске воде буду затворене за ратне бродове свих народа. Поморско-полицијски и санитарни надзор, како у Бару тако и дуж црногорске обале, требало је да врше аустроугарски лаки стражарски бродови. За црногорску обалу усвојено је законодавство које је било на снази у Далмацији. За Аустро-Угарску је резервисано право конзуларне заштите црногорској трговачкој морнарици. Најзад, Црна Гора се имала споразумјети са Аустро-Угарском о праву ове на изградњу и одржавање једног друмског и жељезничког пута преко црногорске територије и приморја.

Све ове одредбе значиле су ограничење суверенитета Црне Горе над луком Бар и обалом. Њима су конституисана прилично разноврсна права у корист друге земље. Ограничавајући карактер имале су и одредбе које су се тицале дијела територије према Османском Царству о рушењу утврђења у тој зони. Прихватање свих ових негативних службености био је услов који је Аустро-Угарска поставила да би се Црној Гори уз значајно умањење територијалног проширења признало право изласка на море.[31]

---

[30] Прецизна формулација овог чланка гласи: "L'independence du Monténégro est reconue par la Sublime Porte et par tourtes celles des hautes partiescontractantes qui ne l'avaient pas encore admise".

[31] Одредбе о ограничењу суверенитета Црне Горе у приморју уведене су након што Аустро-Угарска није успјела да на други начин спријечи њен излаз на море. Војводи Божу Петровићу и Станку Радоњићу, који су у вријеме припрема Конгреса боравили у Бечу, Андраши је умјесто изласка на море, као повољнију варијанту, понудио закључење трговачког уговора са Аустро-Угарском, који би јој пружио све повољности за трговину преко Котора. (Н. И. Хитрова, *Россия и Черногория*, В 1880-1908 годах, Москва 1903, 23.) Вршени су и притисци друге врсте. Вој-

Сличан карактер имале су и одредбе о слободи вјероисповијести које су на захтјев аустроугарског делегата унијете у текст Берлинског уговора. Формулација члана 27. била је наизглед начелног карактера.[32] Ипак, њен дубљи смисао био је и у томе да обезбјеђењем слободе вршења свих вјерских обреда својим држављанима и странцима, тј. без чињења и мијешања било кога у њиховим односима са њиховим духовним старјешинама осигура интерес Аустро-Угарске да преко католичке пропаганде оствари свој утицај у црногорском приморју и тиме овај простор духовно раздвоји од остале територије.

Вјероватно су наведене одредбе Берлинског уговора којима су Аустро-Угарској дата велика овлашћења у Црној Гори подстакла познатог теоретичара међународног права Мартенса да закључи да је одлукама Конгреса Црна Гора очигледно постављена у гори положај од оног који је имала прије почетка Велике источне кризе.[33] Анализирајући члан 29. он констатује да је Црна Гора "од фактички независне државе каква је била до рата с Турском уговором претворена у државу са правом покровитељства Аустро-Угарске, која свакако има снагу и средства да то своје покровитељство искаже".[34] Дијелио је мишљење Блунчила да Црна Гора са 285.000 становника не може, у условима створеним Берлинским уговором, избјећи а да не потпадне под утицај сусједне монархије и сачува своју политичку независност.

Мишљење Мартенса може се оцијенити оригиналним и веома занимљивим, али се неки ставови могу и оспоравати. Свакако су ограничења

вода Божо је извијестио књаза "да му је гроф Андраши отворено изјавио, да Аустрија никада неће пустити Црној Гори море, стога је књазу љепше да не чека конгрес, но да одмах повуче војску из Барског приморја и напусти га". (Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија, мемоари, путописи*, Цетиње 1969, 522). Осим одлучног става Црне Горе, на добијање излаза на море утицала је и енергична руска подршка. У току припрема Конгреса Горчаков је веома озбиљно упозорио Бизмарка да је Русија морални гарант за тековине Црногораца у приморју. (Новак Ражнатовић, *Питање новопазарског санџака на завршетку велике источне кризе 1877-1878*, Зборник радова са научног скупа: "Србија у завршној фази источне кризе 1877-1878", Београд 1980, 115.

[32] Речено је: "У Црној Гори разлика на основу религије и вршења религијских обреда неће моћи бити повод да се мо ко искључи или прогласи неспособним у погледу уживања грађанских и политичких права, примања у јавну службу, положаја, почасти или вршења разних занимања или заната ма у ком мјесту то било." Обезбијеђена је слобода вршења вјерских обреда свим држављанима Црне Горе и странцима и забрањене сметње хијерархијској организацији црквених заједница и њиховом односу са својим духовним старјешинством. Г. Перазић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, 127.

[33] Ф. Мартенс, *Современное международное право цивилизованных народовь*, 264.

[34] *Ibid*.

која су, у погледу контроле црногорске обале, наметнута одлукама Конгреса атипична за суверене, међународно признате државе, какав је статус, званично, по одлукама Конгреса Црна Гора добила. Она више одговарају типу полузависних или зависних држава, тј. међународно-правним субјектима с непотпуним суверенитетом. Но, како је то у случају Црне Горе само један, најекстремнији вид ограничења њеног укупног међународноправног капацитета, ни на основу тога се не може давати оцјена о лошијем међународноправном статусу у цјелини, нарочито ако се узме у обзир да је ријеч о територијама које су, и поред оптерећености поменутим службеностима у корист друге државе, за Црну Гору биле изузетно важне, јер су јој обезбјеђивале излазак на море. У наведеном виду, поменута оптерећења су била и привременог карактера, будући да их се Црна Гора у највећем дијелу ослободила 1909, приликом анексионе кризе (1908). У свим другим областима, у већем степену него до тада, Црна Гора је била у прилици да се исказује као суверена држава.

Мартенсове оцјене дате су релативно брзо након стицања независности Црне Горе, па су у једном дијелу засноване више на предвиђању него на реалној анализи црногорске праксе. Добрим дијелом оне почивају и на општем, начелном ставу да су мале државе својим укупним економским и друштвеним потенцијалом ограничене у вођењу спољних послова, односно зависне од воље великих сила. Но, и поред тога оне, свакако, проширују круг схватања о високом степену политичког и државног субјективитета који је Црна Гора до међународног признања успјела да оствари.

Чињеница је, међутим, да је с обзиром на све уступке које је на Конгресу Аустро-Угарска добила у погледу Босне и Новопазарског санџака, и позиција Црне Горе у односу на реализацију њених даљих спољнополитичких циљева, као и позиција српског и других словенских народа на Балкану у погледу перспектива ослобођења и уједињења и самосталног развоја, била у много неповољнијем положају него онда када је зависила само од супростављености интересима Османског Царства. Сада су, и поред добијеног међународног признања, и Србија и Црна Гора, када је ријеч о питањима у њиховом непосредном окружењу, биле у неактивнијој позицији, јер су зависиле од моћи и утицаја Аустро-Угарске.

Условност међународног признања Србије недвосмислено је изражена самом формулацијом члана 34. Уговора: "Високе уговарајуће стране признају Књажевини Србији независност, везујући је за услове, који су изложени у сљедећем члану."[35] Утврђена ограничења њеног суверенитета нијесу се, међутим, састојала само у условима постављеним наредним 35. чланом, који се односи на вјерске и грађанске слободе. Права Србије као

[35] *Уговори и конвенције између Србије и иностраних држава од прогласа државне независности до 1. јануара 1887*, Београд 1887, 1.

суверене државе посебно су била ограничена рјешењем чл. 37. по коме је морала да преузме, без икаквих измјена, права и обавезе из трговинских уговора које је раније закључила Турска, а који су се и даље имали примјењивати у Србији. За разлику од Црне Горе, коју нијесу обавезивали никакви уговорни односи, које је Турска као држава претходница успоставила са другим државама, Србија је била у обавези да поштује уговорно стање везано за њену територију иако у заснивању, односно конституисању таквих уговорних односа она није учествовала.[36] У вези с тим рјешењем била је и одредба из става 2. истог члана да никакве транзитне таксе нијесу могле бити наплаћиване од стране царинских органа у Србији на робу која се превози преко њене територије. Тиме је ограничаван и њен економски суверенитет.

Осим трговачких, на територији Србије важност нијесу изгубили ни неки други посебни уговори које је закључила Турска. Обим добијене суверености Србије умањивали су уговори о режиму капитулација,[37] тј. привилегија које су по том основу имали представници страних хришћанских држава на територији Османског Царства и неким другим хришћанским земљама. У члану 38. Берлинског уговора о томе је речено: "Права и повластице српских поданика, као и права консулске јурисдикције и заштите, као што данас постоје остаће у пуној снази све док се не измене узајамним договором између Књажевине и интересованих сила."[38] Тако су страни конзуларни представници послије стицања независности могли да пружају конзуларну заштиту својим држављанима, изузимајући их из надлежности локалних власти, тј. да преузимају судску власт у грађанскоправним и неким критично-правним споровима. О томе Коста Христић у својим сјећањима биљежи следеће: ″Страни поданици који су живели у Београду нису водили никаква рачуна о српским властима нити њихове наредбе сушали ни вермали. Предузимали су радње какве су хтели, не тражећи допуштење. На позив српске власти нису долазили, заклањајући се иза својих конзулата. Њихове радње и кафане није могла српска власт ни прегледати ни контролисати без присуства конзуларног чиновника. Ни за какву кривицу није могао бити страни поданик ни узет на одговор ни за-

[36] Др Александар Ђорђевић, *Сукцесија држава и пракса Југославије*, Београд 1965, 18.

[37] Капитулације су посебан тип уговора који су склапани између колонијалних хришћанских држава (европске државе и САД) са нехришћанским земљама. На основу њих, хришћанске државе су добијале знатне повластице, какве оне иначе нијесу међусобно признавале. Повластице су биле облик неравноправности међу уговорним странама јер су давале европским државама, односно њиховим конзулима судску власт и друге облике заштите над својим поданицима, док нехришћанске земље нијесу имале та права.

[38] *Уговори и конвенције између Србије и страних држава*, 3.

творен без пристанка његовог конзулата. (...) Конзулати су решавали како су хтели, српске пресуде су преиначавали по свом нахођењу и кривце чак и ослобађали. И како је у Београду било највише аустријских поданика, то је најчешће и долазило до сукоба између наших власти и аустријског конзулата... ″[39] Оваквим правима страних поданика, заснованим на капитулацијама, морала је бити саображено и законодавство Србије, прије свега прописи о судском поступку. Тако су у другом одељку (*ƒ*-а 4) Закона о грађанском судском поступку ″српски судови могли судити поданицима оних држава, који у Србији имају своје заступнике, само онда када обе стране донесу за то дозволу својих конзулата″.[40]

Од оваквих оптерећења своје суверености Србија се ослобађала у наредном периоду путем закључења, са појединим хришћанским државама, нових уговора у којима су се оне одрицале привилегија имунитета за своје поданике стечене на основу капитулација. Такви су, на примјер, били следећи уговори: Уговор о пријатељству и трговини између Србије и Велике Британије, 7. фебруар 1870; Конзуларна конвенција између Србије и Аустро-Угарске, 6. маја 1871; Конвенција о праву, имунитетима и привилегијама конзуларних агената између Србије и САД, 14. октобар 1871; Конзуларна конвенција између Србије и Њемачке, 6. јануар 1873; Уговор о пријатељству, трговини и пловидби између Србије и Француске, 18. јануара 1883. итд.[41] Сличан значај имала је и Конвенција о конзулству и настањивању између Србије и Италије од 9. новембра 1879, по којој су поданици из Србије и Италије ″имали право да се суде пред судовима и нашим и италијанским″, било као тужиоци или браниоци ″и да буду подчињени с једне и друге стране истим условима и прописаним формалностима који вреде и за саме земаљске поданике″.[42]

Сем наведених, Србија је морала да преузме и обавезе које је Порта имала према Аустро-Угарској и њеним компанијама у погледу градње и експлоатацији источних жељезница на ранијој османској, а сада српској територији. Аустро-Угарској је припало право управе режимом пловидбе Дунавом. Слично Црној Гори, и на Србију су се имале примијенити одредбе о слободној вјероисповјести, што је отварало простор за рад свих црквених заједница.

---

[39] Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1989, 50-51.

[40] *Збирка конвенција између Србије и других држава закључених и ратификованих од 1. марта 1880. до 25. маја 1883. са упутима и изводима из разних уговора потребних за судске и полицијске власти*, Београд 1883, 141.

[41] А. Ђорђевић, *Сукцесија држава и пракса Југославије*, 27.

[42] *Збирка конвенција између Србије и других држава закључних и ратификованих од 1. марта 1880. до 25. маја 1883*, 142.

И једна и друга земља су такође биле обавезне да преузму дио турској државног дуга, али само онај везан за новодобијену територију.[43] Из те обавезе биле су искључене њихове ″матичне земље″, тј. територије које су посједовале прије почетка рата, што значи да су примијењена правила међународног права о сукцесији држава у случају стицања територија једне државе на рачун друге. Тиме им је посредно уважен њихов посебан државни статус за период прије међународног признања.

Из свега наведеног, као даље, намеће се питање како се условност датих признања одразила на међународни живот двију кнежевина. Одговор који се у вези с тим може дати гласио би да, поред елемената ограниченог суверенитета, конгресним одлукама није доведено у питање њихово својство независних држава као пуноправних чланица међународне заједнице. Оне су имале све атрибуте суверених држава. Стицањем својства субјеката међународног права призната им је могућност да у сарадњи са другим таквим субјектима учествују у установљавању међународног поретка и утврђивању признања општења у међународној заједници.[44] Актом међународног признања оне су постале носиоци свих основних права и обавеза које свакој држави као међународном субјекту безусловно припадају. Пошто се њихова квантификација посебно не утврђује, већ је обухваћена самим чином признања, ни у одредбама Берлинског уговора не треба тражити прецизне формулације те врсте. Признањем независности формулисано у чл. 26. и 35. Црна Гора и Србија су аутоматски постале носиоци свих основних права као што су: право на сувереност и независност, право на самоодржање, право на једнакост, право на поштовање, итд.

Постајући чланице међународне заједнице Србија и Црна Гора су стекле право на репрезентацију, односно међународни саобраћај. Из њега је као посебна врста изведено право на легацију, тј. право на примање и

[43] Висину турског државног дуга за ″ново земљиште″ према чл. 33 који се односио на Црну Гору, као и чл. 62 који се односио на Србију, требали су накнадно да утврде представници Сила у Цариграду у сагласности са Портом, на правичној основи.

[44] Ушавши у ред независних држава Србија и Црна Гора на себе су примиле много већу одговорност за спољне односе. То се тицало како њихових билатералних веза тако, још у већој мјери, поштовања укупног међународног поретка и начела и стандарда на којима је он установљен. Корпус права које су стекле омогућио им је, сем тога, да путем међународних конгреса и конференција учествује у доградњи међународне регулативе, или пак, кодификацији појединих грана или области међународног права, што је чињено доношењем бројних конвенција попут оних на првој и другој конференцији мира у Хагу. Видјети: *Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Србију од 1800. до 1918,* Београд 1953. *Преглед међународних уговора и других аката значајних за међународне односе Црне Горе,* Београд-Титоград, 1987, Г. Перазић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918,* Прилог I, 746-754.

слање дипломатских представника. Мада су у њиховим комуникацијама са свијетом и до стицања независности, путем ad hoc дипломатије или сталних изасланика попут црногорских хрват-баша[45] или српских капућехаја,[46] наступале ситуације које су одговарале форми односа између суверених држава, ипак оне нијесу имале потпун дипломатски карактер. Међународни односи у таквим приликама нијесу имали све оне атрибуте које у погледу дипломатског представљања имају званично признате државе. Реализацијом стечених права убрзо су и на Цетињу и у Београду све велике силе отвориле своја дипломатска представништва. Њих није пратио реципроцитет у дипломатском представљању, посебно у случају Црне Горе која је све до почетка Балканских ратова (1912) имало само једно дипломатског представништво на страни - у Цариграду. Послије проглашења независности 1878. Србија почиње да шаље опуномоћене министре и изванредне посланике, тј. дипломатске представнике друге класе на које до тада као вазална држава није имала право. Према Закону о дипломатским заступницима и конзулатима српским у иностранству, Србија је 1879. имала три дипломатска представништва на страни: у Бечу, Букурешту и Цариграду, а предвиђено је и скоро отварање мисија у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цетињу.

Сем тога, за међународни саобраћај двије кнажевине важна је била и чињеница да су оне међународним признањем добиле пуни уговорни капацитет тако да су могле, са ограничењима о којима је претходно било ријеч, закључивати билатералне и мултилатералне уговоре са другим земљама. Њихов уговорни капацитет се односио и на закључивање споразума којима је вршено задуживање код иностраних банака, кредитно-монетарних завода и финансијских институција државног карактера. Тиме је изми-

[45] Хрват-баша (старјешина над Хрватима) - црногорски заступници у Цариграду. У почетку су их одређивали сами Црногорци који су у Цариграду боравили на раду, да би олакшали послове са османским властима. Од почетка 50-тих година 19. вијека на ту дужност их је именовао црногорски књаз. Нешто касније за црногорске заступнике је уведен назив капитани. Иако нијесу сматрани званичним представницима Црне Горе у Турској, заузимали су веома важну улогу у заштити интереса црнгорских поданика у Цариграду. Послови које су обављали имали су превасходно конзуларна обиљежја, али им се не може одрећи ни извјестан политички значај. Видјети: Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Београд-Подгорица 1996, 202.

[46] Капућехаје су били представници Србије у Цариграду. Имали су статус агената или отправника послова. Били су им повјерени послови заступања Србије на Порти и заштита њених поданика и Цариграду или осталим турским провинцијама. Право да их именује Србија је стекла по члану 26. Хатишерифа из августа 1830. и чл. 18 турског Устава од 1838. Видјети: Др Мирко Кисовец, *Диполоматски представници*, Београд 1939, 19.

јењена позиција и једне и друге књажевине према могућностима коришћења страних финансијских средстава. Видови финансијске помоћи - субвенција која је до тада обезбјеђивана углавном од Русије, имала је карактер новчане потпоре и биле су једнократне и најчешће није постојала обавеза њиховог враћања. У финансијске трансакције којима би се вршила задуживања земље није се могло улазити због непосједовања својства субјекта међународног права. Из укупно измијењених односа укључујући и финансије произилазио је и другачији третман у погледу наоружања, односно опремања војним средствима ради одбране суверенитета,као легитимног права, за што су могли бити коришћене и финансијске и материјално-техничке помоћи других држава.

Нови облик финансијских односа настао послије стицања независности имао је и своје негативне стране. Задуживање у иностранству без одговарајућег привредног, односно финансијског пласмана добијених средстава које би омогућио стварање добити, водио је у велику задуженост, што је било посебно карактеристично за Црну Гору.[47]

Одлуке о признању независности Србије и Црне Горе опредијелиле су не само њихов међународни статус већ су утицале и на њихов унутрашњи развој. Стицање независности захтијевало је доградњу унутрашњеправног поретка у институционалном и нормативном смислу. Интеграција у међународну заједницу подстакла је развој унутрашњих односа својствених европским државама, што је за Црну Гору, уз добијање градова, била предпоставка за развој грађанског друштва. Добијање независности отворило је могућност и за национални, економски и културни препород једног и другог књажевства. Ослобођење од османске власти Србије и Црне Горе, на први поглед могло је подстицајно да дјелује на наставак ослободилачких процеса. Чињеница је, међутим, да је, с обзиром на све уступке које је на конгресу Аустро-Угарска добила у погледу Босне и Новопазарског санџака, позицију Црне Горе и Србије у односу на реализацију њихових глобалних спољнополитичких циљева, који су се тицали ослобођења и уједињења српског народа на Балкану, биле у много неповољнијем положају него онда када су зависиле само од супростављености интересима Османског Царства. Отуда, мада се не могу негативно оцијенити резултати који су балкански народи уз помоћ Русије остварили током Велике источне кризе, ипак се мора казати да је промјена противника идеји ослобођења и уједињења на Балкану имала крупне посљедице на њен даљи развој.

Треба рећи и то да је Велика источна криза показала да се Русија у својој политици према Балкану окренула према Бугарској као свом главном политичком ослонцу. Тежећи стварању Велике Бугарске, у коју би би-

[47] Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград 1956, 214.

ла укључена Македонија, она се неминовно удаљила од свог ратног савезника Србије, препуштајући је политичком утицају Аустро-Угарске. Сукоба српског и бугарског националног-политичког концепта по питању Македоније, окретање Србије ка Бечу, уз чврсту везаност Црне Горе за Русију, као и повремена затегнутост у српско-црногорским односима, условили су да и послије окончања Велике источне кризе, уз бројне друге разлоге, политички живот на Балкану остане оптерећен бројним противурјечностима.

Radoslav Raspopović

Aims of the Russian Foreign Policy in the Balkans in the Second Half of the 19th Century and International and Legal Importance of Decisions in Saint Stephen and Berlin for Serbia and Montenegro

Summary

The author has divided his article into two parts. The first part has been dedicated to the aims of the Russian foreign policy in the Balkans in the second half of the 19th century, where he described the new phase in development of the Russian foreign policy led by A.M. Gortchakoff. At that moment, Russia needed to find powerful political ally among the Western-European states and the central issue of its policy was to reestablish the central position in the Balkan region.

The second part of the article has been dedicated to the international and legal importance of decisions taken at the congresses in Saint Stephen and Berlin for Serbia and Montenegro. Decisions of international recognition of independence of Serbia and Montenegro determined not only their international position, but also influenced its internal development. The Great Eastern Crisis revealed the fact that Russia turned itself toward Bulgaria, as its main political support in the Balkans. Aiming to create the Greater Bulgaria, Macedonia included, Russia estranged itself from its war ally Serbia, leaving it to the political influence of the Austria-Hungary. Conflict of the Serbian and Bulgarian national and political concept regarding Macedonia, turning of Serbia toward Vienna, with firm ties of Montenegro to Russia, caused the fact that the political life in the Balkans remained burdened with many problems and difficulties, even after the end of the Great Eastern Crisis.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 221-242
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) стр. 221-242

Оригинални научни рад
Чланак примљен 11. 02. 2003.
УДК: 262. 12(497.11) "13" : 801. 313

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПОГЛЕДИ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СРБИЈЕ НА ПРОБЛЕМ МАКЕДОНИЈЕ 1903-1908. ГОДИНЕ*

Током 1903. године пажњу европске јавности поред мајског преврата привукао је још један буран балкански догађај. Реч је о устанку у Македонији до кога је дошло због тешког положаја тамошњег хришћанског становништва услед вишевековне несносне турске владавине која је почела све више да слаби што су искористиле разне одметничке групе потпомогнуте из Бугарске, које су терорисале и пљачкале домаће становништво. Тамошњу ситуацију су оптерећивали и нарастајући антагонизми и аспирације суседних хришћанских држава. Све су оне, позивајући се на своје историјске, културне, верске, језичке, државне разлоге полагале право на ту област. Осим тога из вида никако не треба изоставити жељу великих сила Аустро-Угарске, Немачке, Русије али и Велике Британије да остваре контролу над тим простором због реализације сопствених геостратешких, политичких, економских интереса.

На самом почетку XX века Македонија се и даље налазила под влашћу Турске. У то време у њен састав су улазиле територије Солунског и Битољског вилајета. На том простору је живело више од два милиона становника од чега је хришћана било више од милион и тристо хиљада, муслимана нешто више од осамсто хиљада, а педесет хиљада сефардских Јевреја је живело у Солуну. Према подацима које је Дејвид Баучер, дугогодишњи дописник ***Timesa*** са Балкана изнео у ***Енциклопедији Британици*** за 1911. години у одредници Македонија, на том простору је тада живело

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918).* (Ев. бр. 1435).

два милиона и двесто хиљада становника, од тога милион и тристо хиљада хришћана, осамсто хиљада муслимана и седамдесет пет хиљада Јевреја. Што се тиче градова, по Баучеровим подацима, у Солуну је 1910. године живело сто тридесет хиљада људи, у Битољу шестдесет хиљада, а у Скопљу тридесет две хиљаде.[1]

Изузетно повољан геостратешки положај овог подручја утицао је да кроз историју за њега буду заинтересоване како велике силе тако и његови суседи, и то посебно од тренутка када су на Берлинском конгресу добили независност. За разлику од новоформираних балканских држава, Македонија је на Конгресу прошла горе јер је остала у саставу Турске, а стање које је у њој владало било је најбедније у односу на све друге области у региону.[2] Зато је с правом Џејмс Баучер приметио да је "Македонија главна позорница сукоба народа у Источној Европи", односно да је "македонско питање суштина Блискоисточног питања".[3] Националне противречности између балканских народа и држава најизразитије су се преламале управо у Македонији.[4] Међутим, занемаривало се да је у етнографском погледу Македонија увек представљала својеврсни мелтинг пот, односно шаренило више религија и народа словенског и несловенског порекла.[5] Угледни професор европске историје на Универзитету у Чикагу Ф. Шевил назвао је Македонију због њеног повољног положаја "срцем Балкана", а услед сталних миграција и мешања њених нација и "истинским музејом балканских народа".[6]

У походу на Македонију нарочито је била активна Бугарска. Стварањем Егзархата 1870. почиње њена агресивна верска, културна и политичка пропаганда чији је циљ био бугаризација Словена у Турској. Уз помоћ егзархије Бугари су успели да остваре национални утицај у појединим крајевима Старе Србије и Македоније.

Што се тиче Србије, она је више почела да се интересује за Македонију после Берлинског конгреса, који је распршио за дуже време њене намере да се прошири у правцу Босне и Херцеговине. За време владе Стојана Новаковића започела је права политичка, дипломатска, културна и просветна офанзива Србије према Турској, односно Македонији. Новаковић је био поборник зближавања са Турском и у том смислу је веровао да се одржавањем добрих односа са Турском могу остварити српски интереси

[1] J. D. Bourchier, *Macedonia*, The Encyclopedia Britannica, vol. XVIII, (1911), 216-217.
[2] M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 165.
[3] S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris 2001, 44.
[4] M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*. A Study in International relations, London 1966, 268.
[5] С. Терзић, *Срби и македонско питање*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ, Београд 1993, 237.
[6] F. Schevill, *The Balkan Peninsula and the Near East*, London 1922, 431-432.

у Македонији и у Старој Србији, а то је подразумевало изградњу већег броја српских цркава и школа.[7] Резултат те политичко-просветно-културне акције огледао се у чињеници да је на територији Македоније 1903. године радило 67 српских основних школа са 3537 ученика, девет гимназија са 568 ђака, једна теолошка школа и три високе школе у којима су се образовале девојке.

Влада Ђорђа Симића, формирана децембра 1896, такође је остварила одређене успехе у Македонији. Порта је уклонила грчког епископа из Скопља и дозволила 1897. године привремено именовање српског архимандрита Фирмилијана за епископског администратора. Промена званичне спољнополитичке оријентације Србије доласком Владана Ђорђевића на чело владе 1897. када се она поново зближила са Аустријом, одразила се и на српску ствар у Македонији. Иритирана поновним изменом спољно-политичког курса Русија је отказала своју помоћ Србији у области Македоније и приближила се Бугарској, подржавајући њене аспирације у том подручју. Политику заинтересованости Србије за Македонију наставио је и краљ Александар Обреновић непосредно пред смрт.

На прелазу између два века Македонија је била суочена са великим сукобима, свакодневним екцесима и терором који је проузроковао велике жртве. То је углавном била последица намере да се изврши бугаризација Македоније. Земљом су харале разне чете и групе при чему су најорганизованије биле оне иза којих је стајала управо Бугарска. Још новембра 1893. године у Солуну је формирана ***Внатрешна македонска револуционарна организација***, ВМРО коју су чиниле македонске избеглице, а подршку је добила и од Дамјана Грујева и Гоце Делчева. Основни циљеви организације су били борба за стицање аутономије Македоније под турским сизеренством и спречавање њене поделе. Њихово гесло је било ***Македонија за Македонце.*** Међутим, уз подршку бугарске владе крајем 1894. у Софији је основан ***Врховни македонски комитет***, нова револуционарна организација, иначе антипод ВМРО, која је убрзо почела са провокацијама дуж македонске границе. Организација је била под директном контролом Бугарске и њен циљ је био ослобођење Македоније од турске власти и њено прикључење Бугарској.

Циљ, организацију, тактику и активности ВМРО и револуционарних организација и чета у Македонији врло исцрпно је представио Ноел Бреилсфорд у књизи ***Macedonia. It'Races and their Future.*** По њему, то је био аутохтон односно стварно македонски покрет, кога су припремили, водили и помагали Македонци. Срж покрета су чинили чврста организа-

[7] М. Војводић, *Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века*, Међународни научни скуп "Ислам, Балкан и велике силе“, Историјски институт САНУ, Београд 1997, 377.

ција и дисциплина њених чланова. За разлику од овог, како га Хенри Бреилсфорд назива тајног друштва, које је деловало на територији Македоније, у Бугарској је у исто време установљена политичка организација чији су чланови били емигранти из Македоније. Циљ македонског комитета је према његовом мишљењу био стварање слободне и неутралне македонске државе под сизеренством султана у којој би све нације биле једнаке. Иако су лидери били Бугари, Бреилсфорд пориче да им је замисао била да изврше анексију Македоније и прикључе је Бугарској.[8] Међутим, морао је да призна да је временом покрет све више почео да поприма насилне методе борбе односно да прераста у војну организацију. Македонски комитет је радикализовао методе борбе и постао терористичка организација која је упражњавала насиље, шпијунажу и убиства. Својим члановима су наметнули гвоздену дисциплину, а они који нису поштовали одлуке били су одмах стрељани. Исто је важило и за становнике села. Место које би отказало послушност ***Унутрашњој организацији*** било би сурово кажњено. Сељаци би били претучени, а њихове куће спаљиване као опомена другима. Онај ко би издао тајне непријатељу по кратком поступку би био стрељан. Британски журналиста истиче да је спирала насиља и страха интезивирана у пролеће 1903. и то после подизања отоманске банке у Солуну у ваздух. Резултат тог такмичења у крвопролићу и неправди је била ноћна мора терора који је довео до тога да је цео живот у Македонији био парализован.[9]

Почетком XX века за прилике у Македонији велику заинтересованост испољавали су и многобројни британски путописци и научници. Заправо, интересовање њихове јавности за Македонију видљиво је још од 1890. године и трајаће све до 1920. када је Источно питање коначно затворено.[10] У британској историографији постоји бројна литература у којој се разматра македонско питање.[11] Занимљиво је да је вирус својатања Маке-

[8] H. N. Brailsford, *Macedonia*, Its Races and their Future, London 1906, (= Brailsford, *Macedonia*), 121.
[9] Ibid, 142.
[10] J. Zametica, *The Macedonian Question among British Contemporaries: Serbophiles and Bulgarophiles (1897-1920)*, Међународни научни скуп: "Европа и Источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизацијске промене", Историјски институт САНУ, Београд 2001, 321-339.
[11] Издвајамо најзначајнију библиографију англосаксонске историографије о Македонији и македонском проблему који се односе на период од 1903 до 1914. године: G. F. Abbot, *Macedonia and it's Revolutionary Committees*, London 1903, 414-429.; Idem, *The Tale of a Tour in Macedonia*, London 1903, 45-282.; Idem, *Turkey in Transition*, London 1909, 77-199.; K. Blind, *Macedonia and England's Policy*, London 1903, 741-755.; J. Booth, *Trouble in the Balkan*, London 1905, 1-117, 118-280.; H. N. Brailsford, *Macedonia: It's Races and their Future*, London 1906.; L. Buxton, *The Black Sheep of the Balkans*, London 1920, 94-181.; N. Buxton, *Future of Macedonia*,

донијe захватио и британске научнике који су се у својим радовима опредељивали за српску, бугарску или грчку страну. Сви су они већ од 1894. године почели да примећују да је тамо посебно снажан био утицај бугарске пропаганде.

Македонију је у лето и јесен 1900. године посетио професор Ебот са Емануел колеџа на Кембриџ Универзитету. У књизи, ***The Tale of a Tour in Macedonia*** истакао је да је мало вероватно да би Бугари признали да у Македонији осим њих живе и Срби и Грци. Као и многи његови савременици истакао је да тамо влада нетрпељивост између Срба и Бугара и да је то постала скоро нормална појава.

Српске претензије на Македонију подржавао је Херберт Вивијан у књизи, ***The Serbian Tragedy with Some Impressions of Macedonia***. Он је сматрао да је Србија имала коректан однос према Македонији јер је спроводила мирну пропаганду преко школа, цркви и конзулата. Залагао се да "Срби имају историјско право и циљ на повратак већег дела Македоније".[12] О Бугарима и њиховој акцији у Македонији изнео је најнегативније мишљење. Подвукао је да Бугари спроводе агитацију у Македонији већ

London, s.a.; N. Buxton and C. R. Buxton, *The War and the Balkans*, London 1915.; C. T. P. Conwell-Evans, *Foreign Policy from a Back Bench 1904-1918*, London 1932, 1-14.; *Further Correspondences respecting the Affairs of South Eastern Europe*, Turkey, N°3, 1903, 1-96, vol. LXXXVII, London 1903.; G. P. Gooch, and H. Temperley, *British Documents on the Origin of the War*, 1894-1914, vol. V, The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-1908, London 1928.; D. O. Goodman, *The Emergence of the Macedonian Problem and Relations between the Balkan States and the Great Powers 1897-1903*, London 1955.; J. Grant and H. Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries 1789-1950*, London 1971, 359-380.; R. Graves, *Storm Centres of the Near East: Personal Memories, 1879-1929*, London 1933, 209-251.; E. C. Helmereich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, Cambridge 1938.; E. Hosch, *The Balkans: A Short History from Greek Times to the Present Day*, London 1972, 16-142.; D. M. Mason, *Macedonian and Great Britain Responsibility*, London 1903.; G. Monger, *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900-1907*, London 1963. 87-158.; F. Moore, *The Balkan Trail*, London 1906, 252-280.; D. M. Perry, *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*, London 1988.; C. Price, *The Balkan Cockpit*, London n.d.; R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War,* London 1914.; R. A. Reiss, *The Comitadji Question in Southern Serbia*, London 1924.; *The Macedonian Crisis*. Balkan Committee, London 1903.; The Parliamentary Debates (Fourth Series). Volume CXXVIII. 1903.; H. Vivian, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, London 1904, 252-285.; A. Upward, *The East End of Europe*, London 1908, 1-49.; L. Villari, *The Balkan Question*, London 1905.; S. Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 142-284.; R. Wyon, *The Balkans from Within*; London 1904, 1-200.

[12] H. Vivian, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, London 1904, 278-283.

тридесетак година и да је њихова политика попримила насилне методе као што су разбојништва, односно да су у Македонију увели систем хајдучије. Дуж целе Македоније бугарски комитети примењују владавину терора. Свако ко би им се супроставио настрадао би. Тиме су скинули маску и представили се у правом светлу. У целини гледано Бугаре је сматрао опасним јер су веома мудри и бескрупулозни.

По њему је Балкан још био средњевековно подручје јер су хајдучија и разбојништво својствени средњем веку управо актуелне на том простору. Седиште разбојништва на Балкану се налази у Македонији. Тврдио је да највећи део разбојника долази из Бугарске, одакле се припрема терен за анексију или аутономију тог подручја. "Банде тероришу целу земљу и мирољубиво сељаштво које је обавезно да им плаћа трибут. Банде провоцирају масакре, а турска војска има стриктну наредбу да избегава сукобе."[13]

Током 1905. године Македонију је посетио и чувени британски новинар Џон Фостер Фрејзер. Он у књизи, ***Pictures from the Balkans*** истиче да цео Балкан пустоше ривалске хришћанске банде које тероришу села и врше притисак на становништво да пређе из грчке цркве у бугарску и обратно. Хришћани мрзе Турке али се између себе мрзе још више. Фостер је сматрао да је Балкан у том тренутку представљао узаврео котао.[14]

Сматрао је да Велика Британија нема територијалних претензија према Балкану и једино из хуманитарних разлога жели да види задовољење правде у Македонији. Стога је предлагао да његова земља као непристрасна сила поведе акцију да се обезбеди ефикасна европска контрола ситуације у Македонији, а да се Бугарској, Румунији, Србији и Грчкој стави до знање да не полажу наде у територијалне аспирације према тој области. Једино трајно решење је давање аутономије Македонији, као и стварање балканске конфедерације у одбрамбене сврхе у којој би Турска била њен саставни део.

Аутор се осврнуо и на питање етничке припадности становништва Македоније и истакао да сви Македонци проклињу Турке и воле своју земљу. Свака од суседних држава сматра да су Македонци припадници њиховог народа и да македонска територија треба да припадне њима. Међу њима влада мржња и Фрејзер се плашио крвопролића ако би се Македонија уступила хришћанима.

Британски новинар Реџиналд Вајон објавио је 1904. године своја сећања и успомене из Македоније у делу, ***The Balkans from within***. На страницама те књиге изразио је велико дивљење за Бугаре. Писао је о "изванредној чврстини тог народа који је пре хиљаду година био један од нај-

[13] Ibid, 253-263.
[14] J. F. Fraser, *Pictures from the Balkans*, London 1912,² 3.

већих на свету и који је победио стварајући империју чије су границе допирале до обала Црног и Егејског мора и до Далмације у Јадранском мору".

Џон Бут је током 1903/1904. године боравио у Македонији као специјални дописник листа ***Graphic*** и по повратку у домовину објавио 1905. књигу ***Trouble in the Balkans***, која је такође заступала бугарске интересе у Македонији. Македонију је описао као лепу земљу, толико лепу да је скоро невероватно да се може сматрати гнездом расне мржње и крвопролића. Бут је признао да Бугари као и Срби имају идеју о подели Македоније. [15]

Нешто умеренији став према припадности Македоније, пореклу становништва и врсти језика којим су се служили имао је Хенри Ноел Бреилсфорд. [16] Међутим и он је у својој књизи о Македонији заступао бугар-

[15] Ibid, 169.

[16] Хенри Ноел Бреилсфорд (*Henry Noel Brailsford*) је рођен 25. децембра 1873. у Мирфилду код Јоркшира. Отац му је био методистички свештеник. Хенри Бреилсфорд се школовао на Вотсон колеџу у Единбургу (1883-1884) и високој школи Данди (1885-1890). После завршетка студија запослио се као предавач на Краљица Маргарета колеџу у Глазгову. Међутим, 1897. је одлучио да напусти академску каријеру и постане новинар у листу *Scots Pictorial*. Жељан авантуре ступио је као добровољац у Хеленистичку легију борећи се на страни Грка против Турака.То ратно искуство му је било инспирација да напише своју једину новелу, *The Broom of the War God* (1898). На препоруку Роберта Адамсона, професора логике на Универзитету Глазгов, запослио се као страни дописник листа *Manchester Guardian,* што му је омогућило да проведе доста времена на Балкану, у Француској и Египту. У Лондон се преселио 1899. где је постао новинар листа *Morning Leader.* Касније је постао водећи новинар у листу *Daily News.* Писао је и за листове *The Star i The Nation.* Постепено прихватајући идеје левице, 1907. године је приступио независној лабуристичкој партији. Наредних неколико година се усресредио на писање књига као што су: *Adventures in Prose* (1911)*, Shelley, Godwin and his Circle* (1913*), War of Steel and Gold, Origins of the Great War* (1914), *Belgium and the Scrap of Paper* (1915*)*. У књизи, *A Leage of Nations* (1917), залагао се за формирање међународне организације која би се бавила питањима трговине, прекоморских инвестиција. Пошто није изабран за посланика у парламенту 1918. године као лабуристички кандидат, кренуо је на турнеју по земљама централне Европе. Као резултат проучавања патњи народа у пораженим земљама у Првом светском рату настале су његове књиге: *Across the Blocade* (1919) и *After the Peace* (1920). Упозоравао је да ако се Версајски уговор не измени то може довести до јачања немачког милитаризма и избијања Другог светског рата. Веома се интересовао и за руску револуцију. Пошто је посетио Русију написао је две књиге о тој теми, *The Russian Workers Republic* (1921) и *How the Soviets Work* (1927). На иницијативу Клифорд Алена именован је за уредника листа *New Leader*, гласила независне лабуристичке партије. Тада је у листу запослио неколико врло познатих и талентованих личности као што су Џорџ Бернард Шо и Бертранд Расел. Међутим његове идеје нису наишле на добар пријем у руководству странке тако да је 1926. истеран из листа. Ипак је и даље наставио да објављује чланке за лист све до 1932. када је напустио

ску ствар. Што се тиче Бугара, тврдио је да су они веома бројни у сва три македонска вилајета, Срби и Албанци на североистоку (Скопље), а Грци у Солуну. У битољском вилајету су подједнако заступљени Албанци, Бугари и Грци Кључно питање да ли су Македонци Срби или Бугари разрешио је тако што је сматрао да они нису Срби и њихова крв тешко може бити чисто словенска, већ представљају мешавину Бугара и друге неаријевске расе.[17] Међутим, мислио је да су управо Срби та неаријевска раса која помешана са Бугарима чини Македонце. Бреилсфорд изводи закључак да Македонци тешко могу да буду и чисти Бугари јер су имиграције и освајања Срба оставили много српске крви у њиховим венама. У погледу македонског дијалекта он по њему није нити чисто српски ни бугарски, али је више бугарски него српски.[18]

Шифру успеха бугарске пропаганде у Македонији открио је на примеру разговора који је обавио са једним сељаком. На питање да ли је његово село бугарско или грчко, сељак је одговорио да је сада бугарско, а да је претходно било грчко. Навео је и разлоге те промене: " Ми смо сиромашни људи али смо желели да имамо своју школу и свештеника. Раније смо имали грчког учитеља. Плаћали смо му пет фунти годишње као и храну. Грчки конзул му је плаћао још пет фунти. Међутим, нисмо имали свог свештеника, већ је један свештеник опслуживао више села. Био је немаран и нетачан. Отишли смо код грчког епископа да се жалимо на свештеника, али је он одбио да учини било шта по том питању. Бугари су то чули, дошли су код нас и понудили нам свештеника и учитеља који би живели у

и партију. Писао је за новине *The Reynolds News, The New Statesman* и за лево оријентисани часопис *Tribune*. Написао је и књиге *Rebel India* (1931) где се заложио за окончавање колонијалне владавине своје земље у Индији и *Property or Peace* (1934), где је истражио везе између рата и капитализма. За време Другог светског рата писао је за *New Statesman* и радио за *BBC* али је наставио и да пише књиге од којих су најважније, *Subject India* (1943) и *Our Settlement with Germany* (1944). Осим тога објавио је велики број новинских и стручних текстова са македонском тематиком. Најпознатији су: *Македонски револт* (*The Macedonian Revolt*, Fortnightly Review, London, September 1903, 428-444.); *Македонија: Могуће решење* (*Macedonia: a Possible Solution*, Fortnightly Review, London, October 1903, 638-646.); *Македонски Бугари: психолошка студија* (*The Bulgarians of Macedonia: a Psychological Study*, Fortnightly Review, London, June 1904, 1049-1059.); *Политика Либерала на Блиском истоку* (*A Liberal Policy in the Near East*, Independent Review, London, August 1904, 321-336.); *Будућност Крита* (*The Future of Crete*, Nort American Review, New York, August 1905, 251-260); *Грци у Македонији* (The Greeks in Macedonia, Contemporary Review, London, October 1905). После одласка из новинарства 1946. окренуо се писању историје радничког покрета. Смрт га је 23. марта 1958. прекинула да заврши рад на тој књизи.

[17] Brailsford, *Macedonia*. Its Races, 101.

[18] Ibid.

нашем селу, а ми им не би ништа плаћали. Наше село је сиромашно и ми смо морали да постанемо Бугари."[19]

Говорећи о ситуацији на простору Македоније, Бреилсфорд је приметио да су "Македонци данас Бугари јер слободна и прогресивна Бугарска зна како да их привуче, а да Србија није остварила тако снажан утицај и да је српски случај у Македонији последица малог и вештачког покрета".[20] Узроке српског неуспеха у Македонији је објашњавао тиме што је Србија веома касно истакла свој интерес у тој области. Све до окупације Босне и Херцеговине, она је била концентрисана на те покрајине. За то време Бугари су формирали своју националну цркву, која је постала веома популарна међу македонским Словенима, као и народне школе. Осим тога, британски новинар је истицао и унутрашње проблеме Србије (револуције, владавина терора, финансијски неред). Указао је и на разлике у националном и психолошком карактеру између Срба и Бугара. Срби су народ који ужива у задовољствима, љубави, имају развијену естетску компоненту и емотивнији су од Бугара. Међутим, они немају моћ континуираног деловања тако да су за осамдесет година слободе направили мањи морални и материјални прогрес него Бугари за двадесет пет година

За бугарску ствар у Великој Британији и њено право на Македонију ипак се највише залагао дописник ***Times-a*** са Балкана, Џејмс Дејвид Баучер.[21] Судбина Македоније је постала централна тачка његовог деловања и

[19] Brailsford, *Macedonia*. 102; *The Macedonian Revolt*, 439.

[20] Brailsford, *Macedonia*. 103.

[21] Џејмс Дејвид Баучер (*James David Bourchier*) по пореклу Ирац рођен је 1850. године као пете дете малог протестанског земљопоседника у јужној Ирској, изборна јединица Корк. Завршио је *Trinity Colegge, Dublin*, као и Универзитет *Cambridge*. Био је професор на *Eton* Универзитету више од једне деценије, али је због здравствених проблема био принуђен да се 1888. године повуче из наставе. Одлази у Беч где се сусреће са Бринслеј Ричардсом, својим другом са колеџа, који је у то време био дописник *Times-a*. На његов предлог одлази исте године у Румунију одакле шаље извештаје за *Times* поводом побуне сељака која је избила у то време. Из Румуније одлази у Бугарску, у место Трново које је оставило снажан утисак на њега. Иначе сваке године, сем за време летњих одмора, боравио је по неколико месеци на Балкану. Обилазећи Бугарску, Румунију, Грчку, стекао је изузетно добро знање о овим земљама, за разлику од Македоније, Србије, Албаније и Црне Горе, које је мање познавао. Био је најбоље обавештени Британац о догађајима у Бугарској. Тада започету новинарску каријеру обављаће наредних тридесетак година као дописник *Times-a* са Балкана, при чему је до 1892. био повремени, а од 1895. године његов стални дописник. Поред *Times-a* писао је и за *The Fortnightly Reviews, The Contemporary Review, The Fortnightly Review, The Illustrated London News, Cornhill Magazine.* Био је очаран Бугарском, а истовремено је заступао и антируске ставове. Веома брзо је стекао наклоност бугарског премијера Стамбулова и принца Фердинанда кога је описао као доброг тактичара и човека који поседује

смисао живота. Он је још 1900. године у ***Timesy*** изнео оцену агитације Бугарске у Македонији. Тада је написао да је "бугарска нација срце и душа македонског покрета". Своју оцену Бугара изнео је и 1905. године у есеју о македонском питању, називајући их смелом, радном, истрајном и штедљивом расом.

Србе и Србију није посебно ценио, а њихове аспирације према Македонији одбацио је као закаснеле. Његов колега Лајонел Џејмс је ту нетрпељивост доводио у везу са инцидентом који се десио када је група Срба приликом путовања по Блиском истоку Баучера избацила из воза. То га је толико повредило да им никада није заборавио оно што су му учинили. И поред тога, посетио је Србију 12. јуна 1903. године, одмах после преврата

изврсну меморију. Изражавајући наклоност према бугарским националним и државним циљевима заступао је тезу да Бугарска треба да припадне Бугарима. Говорио је да је Бугарска најнезависнија земља на свету. Његови односи са Фердинандом су нагло захладнели после убиства Стамбулова. Сматрао је да до убиства не би дошло да му је влада омогућила одлазак у иностранство. Баучер се почео интересовати за положај Помака које је сматрао за муслиманске Бугаре. Августа 1895. писао је о њиховом масакру у селу Доспат. Лично се уверио о размерама злочина. Због извештаја које је поводом покоља слао у Лондон потпуно је пао у немилост бугарске владе и принца Фердинанда. Прешао је у Атину одакле је 1896. извештавао са олимпијских игара, али и за време критског устанка 1897. када је показивао отворене симпатије према грчким устаницима. И поред тога што је пао у немилост бугарских званичника за обичне Бугаре остао је национални херој. Када је Бугарска 1908. прогласила независност, Баучер је пао у немилост уредништва свога листа јер није послао информације о томе и зато је повучен из Софије. Иначе сматран се једном од најзначајнијих личности које су допринеле склапању Балканског савеза 1912. године. На томе му је признање одао и грчки државник и његов велики пријатељ Венизелос. Он своју оданост Бугарској није променио ни током Првог светског рата, када је дошао и у сукоб са британским послаником у Софији Сир Хенријем Бакс Ајронсајдом кога није симпатисао јер је веровао да овај презире Бугаре. И када је Бугарска 1915. приступила Централним силама, Баучер је стао на њену страну што је тадашњег уредника *Times-a* Викема Хенрија Стида запрепастило и подстакло да подсети Баучера да су Велика Британија и Бугарска у рату и то на супротним странама. Октобра 1915. напустио је Софију и отишао је у Букурешт, одакле се наредне године пребацио у јужну Русију, а затим и у Петровград где је једно време провео у бољшевичком затвору. У Софију се вратио 1920. године, где је и умро 30. децембра. Бугари су у знак захвалности према ономе што је учинио за њих у манастиру Рила одржали посмртну церемонију и тамо га и сахранили. Важио је за водећег британског новинара свога доба. Веровао је у слободу писања и није пристајао да чини компромисе на уштрб истине. Због изношења истинитих информација које нису ишле у прилог Бугарској и Грчкој прекинуо је своје односе са бугарским принцом Фердинандом и грчким принцом Ђорђем. Огроман је његов допринос објављивању десетог издања *Encyclopedia Britannica* која садржи велики број информација о Бугарској, Грчкој, Криту, Македонији.

одакле је за свој лист слао извештаје о стању у Србији после убиства краљевског пара Обреновић.[22]

Џејмс Баучер је био веома активан члан ***Балканског комитета*** кога је 1903. године у Лондону основао либерални посланик Ноел Бакстон као групу за притисак на британску владу како би се смањила опасност од рата на Блиском истоку и натерала турска влада да изврши неопходне реформе у Македонији. Поред Бакстона као изразитог бугарофила који није крио своја осећања, у комитету су деловали и Џемс Баучер, Хенри Бреилсфорд, Роберт Грејвс, британски генерални конзул у Солуну између 1903-1909. године, посланик Џемс Брајс, лорд Фицморис, лорд Станмор, Херберт Гледстон, Сер Артур Еванс, Лиланд Бакстон као и многи други. У једном писму упућеном листу ***Times***, Ноел Бакстон је признао да је Балкански комитет највише урадио за бугарске националисте у Македонији.

Избијање устанка у Македонији 3. августа 1903. године изазвало је огромно интересовање европске јавности. Ипак највећи одјек био је у јавном мњењу и званичној политици Велике Британије. Већина Енглеза је са симпатијама пратила борбу хришћана против турске власти. Велику заинтересованост за устанак у Македонији показао је и британски парламент. Посланик Џемс Брајс је 10. августа од владе тражио јасан одговор какав ће однос заузети према устанку и какве ће мере покренути да се то питање реши. Одговорио му је председник владе Алфред Балфур који је указао да је тај део Европе дуго представљао извор потешкоћа и изнео разлоге који су по њему довели до избијања устанка. "Ја верујем да историјска истина изискује од нас да кажемо да биланс криминалитета лежи много више код револуционарних чета него код турских трупа."[23] Балфуров говор, посебно онај део у коме је за избијање устанка оптужио револуционарне чете, изазвао је бурне реакције и негодовања у британској јавности, која је ту изјаву искористила да искаже своје незадовољство против владе, а симпатије према устаницима. Читаву активност против конзервативне владе Балфура и агитацију у корист афирмације македонског питања водили су либерални посланици.

Најутицајније британске новине слале су своје специјалне и ратне извештаче на лице места. Издвајала се група познатих новинара који су се специјализовали за Македонију. Међу њима су најпознатији били: Џон Доналд, политички дописник и А. Хејлс, војни извештач ***Daily News-a***, Џејмс Баучер, специјални дописник ***Times-a***, А. Хамилтон, војни извештач агенције ***Reuteurs***, Реџиналд Вајон, дописник ***Daily Maily-a***, Хенри Бреил-

[22] R. Cramton, *James Bourchier an Apprecation*, South Slav Journal, vol. 18, N° 3-4, 1997, 96.

[23] *The Parliamentary Debates*, Fourth Series, vol. CXXVII, 1903, London 1903, 695-697; Х. Андонов-Пољански, *Дебата у британском парламенту*, О илинденском устанку, НИН, 664 (1963), Београд 1963, 12.

сфорд, извештач ***Manchester Guardian-a.*** Ипак, најважнију улогу у афирмацији македонског питања у Великој Британији одиграо је Балкански комитет чија је платформа деловања објављена у апелу, ***Our Duty to Macedonia***. У овом својеврсном манифесту се изражавала нада да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског проблема.[24] Балкански комитет је организовао велику мрежу за прикупљање финансијске помоћи за настрадало становништво током гушења устанка од стране турске војске. У ту сврху при комитету је формирана специјална мисија, ***The Macedonian Relief Committee*** на чијем челу се налазио Хенри Бреилсфорд.

Балкански комитет се прославио и организовањем многобројних митинга и протеста широм земље. Од августа до децембра 1903. године одржано је више од 200 митинга и протесних скупова.[25] На њима су се исказивале симпатије за борбу хришћана Македоније, а против турске власти што је навело владу да постепено почне да мења своју дотадашњу туркофилску политику. Митинзи у знак подршке Македонији и борби тамошњих хришћана организовани су и током 1904, 1905, 1906. и 1908. године.

Посебан сегмент британске заинтересованости за дешавања у Македонији за време устанка односио се на војна питања. О томе је нарочито исцрпно писао Френсис Ричард Маунсел, британски војни аташе у Цариграду. Он је у више својих извештаја пажњу посветио устаницима, њиховим војним циљевима и стратегији, устаничким центрима, а у првом реду Крушеву где је било концентрисано 1500 људи насупрот 4000 турских војника, који су устанички центар држали у окружењу. Бројку од четири хиљаде турских војника које је Порта послала у Крушево да угуше побуну износи и Јован Ф. Христић, српски отправник послова у Цариграду у депеши коју је упутио српском министарству иностраних дела 12. августа 1903.[26]

Веома драгоцене податке о саставу и стратегији устаничких јединица али и о последицама гушења устанка налазимо и код британских новинара и путника који су тамо боравили. Тако на пример Џон Фостер Фрејзер у својој књизи износи податке да су након напуштања Крушева од стране завереника Турци убили седамдесет седам становника града и спалили 570 дућана и кућа.[27] Према првим информацијама које је српски конзулат у Битољу послао Београду после турског заузимања Крушева спаљено је 366 кућа, 203 дућана, а убијена су четрдесет четири хришћана.[28]

---

[24] Х. Андонов Полјански, *Одгласот на Илинденското востание во Америка и Европа*, Историја, IV, 1, Скопље 1968, 45.
[25] Ibid, 46.
[26] АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-III, Пов. бр. 810, Христић-МИД-у, 30. VII/12. VIII 1903.
[27] J. F. Fraser, *op. cit.*, 209.
[28] АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-IX, Пов. бр. 6026, Ристић-МИД-у, 5/18. VIII 1903.

Што се тиче реакције Србије на избијање устанка у Македонији, он је дочекан са симпатијама. Велики број добровољаца био је регрутован за помоћ устаницима. Српска штампа је позивала своје сународнике да помогну устаницима како се не би догодило да Србија изгуби права на Македонију. Организовани су и митинзи подршке устаницима. О званичном српском ставу према устаничком покрету веома детаљно је британску владу извештавао и Вилфред Тесиџер, незванични британски представник у Београду. Он је 9. августа обавестио лорда Ленсдауна да је Србија према устанку у Македонији заузела став неутралности. Међутим, сматрао је да српска влада тај устанак посматра као олакшање јер се њиме скреће пажња домаће јавности са унутрашњих питања земље. Тесиџер је 18. августа упозорио Лондон да је у Београду одржан тајни састанак са циљем да се наоружају чете за инвазију на турску територију након избијања македонског устанка.[29] О ширењу покрета за одлазак српских чета у Македонију како би се укључиле у македонски устанак Тесиџер је писао и у извештајима које је послао 20. и 30. августа 1903. године. Навео је податак да је у Београду прикупљено милион франака који ће бити употребљени за опремање три батаљона српских доборовољаца, којих за сада, и то само у Београду има између 500-600. [30]

Иначе, српска влада је редовно и детаљно информисана о стању ствари током устанка, како преко својих посланика у Цариграду и Атини, тако и путем депеша које је добијала из својих конзулата у Скопљу и Битољу. Карактеристичан је извештај који је 19. августа 1903. из Цариграда послао Јован Ф. Христић. Он је писао је да међу припадницима илава влада велика непослушност и разузданост, као и да они чине велике испаде. Одсуство дисциплине умногоме доприноси спорим покретима и неуспесима турске војске. На крају свог извештаја, Христић метафорично истиче да се нове тешкоће јављају и за Турску и хришћанско становништво и да ће то тако редом ићи док се не сруши и сама зграда која већ пуца са свих страна.[31] Скоро свакодневно су слати и извештаји о покољима хришћана од стране турских јединица у побуњеним областима Македоније.[32]

У званичној британској политици македонско питање је сагледавано и кроз призму антагонизма интереса балканских држава у тој области, а пре свега српских и бугарских, који иначе нису могли да се сакрију у том

[29] F. O. 105/149, PRO, N° 143, Thesiger to Lansdowne, August 18, 1903.
[30] F. O. 105/149, PRO, N° 145, 147, Thesiger to Lansdowne, August 20, 30, 1903.
[31] АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-III, Пов. бр. 843, Ј. Ф. Христић-МИД-у, 6/19. VIII 1903.
[32] АС, МИДС, ПО, 1903, Препис. Архив САНУ-оставштина М. Ристића, бр. 14243, Ристић-МИД-у, 7/20. VIII 1903.; АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-III, Пов. бр. 868, Ј. Ф. Христић-МИД-у, 10/23. VIII 1903.; 20. VIII / 2. IX 1903.; АС, МИДС, ПО, 1903, Пов. бр. 645, Љ. М. Михаиловић-МИД-у, 5/18. IX 1903.

тренутку вербалним позивањем на потребу међусобне сарадње што је иначе правилно уочио Вилфред Тесиџер. Он је 30. септембра 1903. обавестио Форин офис да је турска влада издала посебну Ираду о признању српске националности у Македонији, чиме је по његовом мишљењу желела да направи противтежу ширењу бугарског националног покрета односно намеравала да искористи љубомору која је постојала између Бугара и Срба.[33] О сукобу Бугара и Срба у Македонији, који нису били само вербалне природе већ су попримили размере, правог малог рата, Тесиџер је писао и у лето и јесен 1904. године. Тако је, на пример, информисао британску владу да су се српске и бугарске чете 6. јула сукобиле код Кичева, а средином октобра исте године и код места Пореч када је на бугарској страни настрадало тридесет двоје људи. У тим извештајима, писало се и о даљњем настављању убијања Срба у Македонији од стране бугарских чета, које истовремено приморавају тамошње становништво да пређе на Егзархарт.[34]

Сурово гушење македонског револта до кога је дошло крајем октобра 1903. и прогони побуњеника, али и локалног становништва, изазвали су оштру реакцију европског и британског јавног мњења. Реџиналд Вајон је писао о тешким приликама које су владале у Македонији после гушења устанка."Крвопролиће, пожари, пљачке, убиства су свакодневна појава. Стигла је несносна зима и донела тешку глад која немилосрдно пустоши Македонију. Морално и материјално пропадање се спроводи систематски. Сви окрузи су опустошени, свуда се могу видети згаришта и уништена села чији број износи више од стотину. У охридском и битољском крају ситуација је најтежа".[35] Члан хуманитарне мисије при Балканском комитету Хенри Невинсон забележио је да је "видео најстрашнија страдања које је човечанство до сада претрпело. Порушено је између сто и двесто хришћанских села, а без крова над главом је остало између 60000 и 100000 људи."[36]

Хенри Бреилсфорд је у својој књизи изнео драгоцене податке који такође говоре о размерама трагедије која је задесила устаничке крајеве. По њему укупно је убијено и рањено 746 устаника.[37] Међутим, далеко страшније су биле размере освете и одмазде коју су турске казнене експедиције примењивале према становништву које се затекло у устаничким краје-

[33] F. O. 105/149, PRO, N° 156, Thesiger to Lansdowne, September, 30, 1903.
[34] F. O. 105/153, PRO, N° 57, Thesiger to Lansdowne, July 10, 1904.; F. O. 105/153, PRO, N° 78,79, Thesiger to Lansdowne, October 17, 19, 1904.
[35] Х. Андонов Пољански, *Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирцштегските реформи*, Годишен зборник, 8, Скопље 1955, 14.
[36] А. Илиева, *Британска сведоштва за Македонија во 1904 година*, Литературен збор, XXVII, 4, Скопље 1980, 75.
[37] Brailsford, *Macedonia*, 155.

вима. Спаљено је укупно 12211 кућа, а 70000 људи је остало без својих домова. Само у битољском вилајету потпуно је спаљено 115 села, 84000 кућа је уништено, а 115 људи убијено. У суседне државе се иселило 30000 људи, 3098 жена је силовано, њих 176 је одведено у турска села, 1500 заробљено, а 1900 нестало.[38]

У том периоду британска штампа је упорно калкулисала о могућем времену избијања новог сукоба на простору Македоније. Готово унисоно се шпекулисало да ће већ наредног пролећа тамо избити нови рат. Интересантно је да је карактеристичан наслов новинских чланака најчешће гласио, ***Да ли ће тамо на пролеће бити рата***. Дописник ***Daily Maily-a,*** Реџиналд Вајон такође је прогнозирао да ће на Балкану, то јест у Македонији током 1904. године неминовно доћи до новог рата. У својој књизи Вајон је истакао да Бугарска сматра да је наступио тренутак када ће моћи да оствари своје интересе у Македонији и да то наговештава да ће се у 1904. на Балкану поново ратовати. Једино чудо може ту област спасити од рата, резигнирано закључује Вајон.[39]

О могућем избијању нових немира у Македонији, такође је писао и Вилфред Тесиџер и те наговештаје је посебно апострофирао у скоро свим извештајима које је слао Форин офису из Београда у периоду између 1903. и 1905. године. Он је у контексту избијања нових немира у Македонији посебну пажњу обратио на деловање револуционарних комитета и устаничких чета на тлу Србије и односу српске владе према њима. Врло педантно је бележио све покрете и преласке тих чета на македонску територију од априла 1904. до средине 1906. године. Преко свог поверљивог човека, члана македонског комитета у Београду, чији је псеудоним био Бошњак, Тесиџер је из прве руке добијао поверљиве податке о деловању тог комитета. Преко њега је сазнао да вође националног покрета у Македонији агитују међу народом о идеји стварања аутономне Македоније и протеривању свих страних, а посебно бугарских агената који желе да извуку корист подстичући нереде у Македонији.

Занимљиво је да је Тесиџер 3. априла 1905. године обавестио своје матично министарство да је српска влада одлучила да прекине активности македонског комитета који је претходних годину дана деловао у Београду у прилог стварања македонске аутономије. Из Тесиџеровог извештаја сазнајемо да је влада преузела фонд из кога се финансирао комитет, али да је под своју контролу ставила и све остале сличне организације које су дело-

[38] Ibid, 161-166; У чланку, *Бугари Македоније*, Бреилсфорд је изнео податак о шестдесет хиљада људи који су остали без својих домова. H. N. Brailsford, *The Bulgarians of Macedonia*, The Fortnightly Review, vol. LXXV, January to June 1904, London 1904, 1051.

[39] R. Wyon, *op. cit.*, 2-12.

вале на територији краљевине Србије. Надзор и управа на свим тим организацијама поверена је Ђоки Јовановићу, шефу српске пропаганде у МИД-у Србије. Тесиџер је сматрао да је овим чином српска влада преузела одговорност за будуће акције тих друштава јер није желела да ризикује и изазове Аустрију да уђе у Стару Србију због непромишљених потеза неодговорних људи из македонских комитета. Поред тога, влада није желела обнову нереда у Македонији како се не би изазвале велике силе да радикално промене њен политички статус што би било на штету Србије.[40]

Међутим, и поред радикалних мера српске владе на обуздавању деловања македонских друштава у Србији Вилфред Тесиџер је наредних месеци извештавао да српске чете прелазе српску границу и упадају у Македонију где се сукобљавају са турским трупама. Он лично изражавао је сумњу у искреност српске владе да не провоцира нове сукобе и неизазива немире у Македонији. Напротив, сматрао је да су те чете организоване, формиране и наоружане управо од стране српске владе. Британски посланик Вајтхед, који је стигао у Србију после обнављања дипломатских односа две земље, такође је у својим извештајима писао о упаду устаничких чета из Србије на територију Македоније и подршци коју су добијали од српске владе.

О трусној ситуацији у Македонији врло упечатљиво је 1905. године писао и Хенри Бреилсфорд. Суморну македонску свакодневницу је објашњавао тамошњим политичким и економским стањем. Писао је да је "страх у Македонији више од осећања. То је физичка болест, обољење земље, бољка која потиче од тиранije. Уђете у колибу коју сеоска породица назива својом кућом. У мраку постепено постајете свесни да се нешто што је живо мрда или стење у најмрачнијем делу собе на поду испод прљавог ћебета. Запитате се да ли то створење болује од грознице или великих богиња, а он је уствари болестан од страха. Страх је доминантан, свеприсутни мотив. Он гради село, покреће сеобе, објашњава преваре. Он је изградио морал земље... Страх је значајни елемент у свакодневном животу Бугара."[41] Основни разлог револта у Македонији Бреилсфорд је видео, како у економском незадовољству становништва, тако и у политичким аспирацијама међу интелигенцијом.

Иначе о узроцима устанка у Македонији доста се писало и у англосаксонској и домаћој историографији. Занимљива је оцена коју је о том устанку дао Филип Грејвс у свом делу ***Briton and Turk.*** Он је био мишљења да су на избијање устанка дела бугарске популације у Битољском вилајету у лето 1903. године утицали претерани намети турских власти и зе-

[40] F. O. 105/153, PRO, N° 16, Thesiger to Lansdowne, April 3, 1905.
[41] Brailsford, *Macedonia*, 36-37.

мљопоседника**,** албански зулуми и незаинтересованост великих сила.[42] По мишљењу Ф. Р. Брица, професора историје на Универзитету Лидс, побуну у Македонији су изазвали Бугари, али због лоше организације и недостатка ефективне помоћи осим подршке које су добијали од присталица Егзархата, устанак је био осуђен на пропаст. Други хришћани Македоније, углавном Грци и Срби који су годинама били суочени са тероризмом Егзархата, остали су по страни. Бриц закључује да се конкретна последица тог револта огледала у крвавим репресалијама које су Турци предузели према домицилном становништву после гушења побуне.[43]

Питање Македоније је изазивало пажњу великих сила, а посебно Аустрије, Русије и Велике Британије. Приликом сусрета руског и аустријског владара Николе II и Франца Јозефа у Мирцштегу 1903. године, утврђене су конкретне мере за извођење реформи у овој области. Склапање споразума је била директна последица устанка односно покушај да се побољша тежак положај хришћана који су после пропасти револта били изложени невиђеним одмаздама и кажњавањима од стране турских власти. Њиме је требало спречити даљи терор Арбанаса над хришћанима који је управо те године достизао врхунац. Истовремено, примена реформи имала је за циљ укључење хришћанске популације у политички живот земље.

Мирцштетски програм реформи, који је усвојен 24. октобра 1903, био је састављен од девет чланова у којима се, између осталог, прецизирало да ће цивилни агенти Аустрије и Русије уз генералног инспектора Хилми-пашу водити рачуна о потребама хришћана, надгледати завођење реформи и указивати на незаконити рад локалних власти. Предвиђало се и увођење жандармерије коју би чинили инострани генерал и официри. Турска је морала да приступи и преуређењу администрације и судства које је истовремено требало отворити и за пријем хришћана. После смиривања ситуације у Македонији, Турска се обавезивала да промени границе административних јединица уз обавезу да се народности боље групишу. Такође је морала да надокнади хришћанским избеглицама штету начињену током гушења устанка, да подигне нове куће и да сељаке по попаљеним селима ослободи плаћања једногодишњег пореза. У пакет реформи била је уврштена и обавеза формирања мешовите комисије састављене на паритетном принципу од хришћана и муслимана, са циљем да испита све почињене злочине за време устанка и каснијих нереда.[44] Овакав предлог реформи

[42] P. P. Graves, *Briton and Turk*, London, s. a. 88.

[43] F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914*, London 1972, 264.

[44] B. D., vol. V, N° 20, *The Murzteg Programme*, Text, October 2, 1903, 65-66.; M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I tom (1876-1918), Beograd 1998, 240-241.; L. Albertini, *The Origins of the War 1914*, vol. I. European relations from the Congress of Berlin to the Eve of the Sarajevo Murder, London 1952, 135-136.; M. S.

је подржан и од стране британске владе и она га је препоручила турском султану који је 24. новембра 1903. године план прихватио у начелу, задржавајући право да преговара око спровођења програма у појединостима.[45]

Британска влада је, свесна своје одговорности за ситуацију у Македонији, потребе да сачува своје позиције на том простору и предупреди тамошњу аустро-руску акцију, али и немачки утицај у Турској, припремила свој предлог програма реформи који је био готово истоветан са аустро-руским планом. Неколико дана пред сусрет суверена Русије и Аустрије у Бечу, лорд Ленсдаун је 29. септембра 1903. упутио британском амбасадору у Бечу Френсису Планкету посебну инструкцију о могућим реформама у Македонији, како би се превазишла тешка ситуација у тој области. У њој се тражило да се тамо именује један хришћански или муслимански гувернер са европским помоћницима и поставе европски инспектори за судство и финансије, као и официри за реорганизацију полиције и жандармерије.[46]

Та инструкција се сматра као претеча Мирцтешког програма јер је била истоветна са аустро-руским предлогом реформи, односно чинила је њену основу.[47] Верујући у остварљивост реформи британска влада је 1905. предложила мере допуне Мирцштетског споразума. Након поморске демонстрације флоте које су велике силе предузела 19. децембра те године, Турска је прихватила допуњење то јест финансијске реформе.

На жалост, у целини гледано Мирцтешки програм реформи допуњен тзв. финансијским реформама, остао је мртво слово на папиру. Европске силе су биле заокупљене својим проблемима с једне стране, а с друге стране, њихови различити интереси у том подручју блокирали су реализацију реформи. Европа је по ко зна који пут показала нејединство што је био сигнал за Турску да поново прибегне свом старом и добро опробаном рецепту, сталном успоравању и опструисању реформи, то јест да одустане од њиховог спровођења.[48]

Србија је пажљиво пратила сва дешавања у погледу постизања реформског пакета мера за Македонију. Српска влада је своја гледишта о Мирцтешком споразуму изнела у посебном и опширном циркулару који је 2. децембра 1903. године упутила генералном конзулату у Скопљу. Склапање Мирцтешког споразума поздрављено је и прихваћено у Србији. Међутим, званична политика је изражавала сумњу у успех реформи сматрају-

Anderson, *The Eastern Question*, 271.; F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austro-Hungary 1866-1914*, London 1972, 265.

[45] L. Albertini, *The Origins of the War 1914*, 136.

[46] B. D., vol. V, N° 15, *Lansdowne to Plunkett*, September 29, 63-64.; M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I tom (1876-1918), Beograd 1998, 241.

[47] Х. Андонов Пољански, *Велика Британија и Македонија*, 46.; Г. Тодоровски, *Реформите на големите европски сили во Македонија II (1829-1909),* Скопје 1984, 28.

[48] M. S. Anderson, *op. cit.*, 272.

ћи да ће оне опстати само ако у реформисање административног апарата у Македонији буду укључене и балканске државе. Истицала се и потреба сарадње балканских држава, а пре свега Србије и Бугарске, које морају да се уздигну изнад својих историјских атавизама, то јест да одустану од територијалних аспирација на спорним подручјима Македоније. Сумњајући у искреност споразума у инструкцији се наглашавало да Србија ипак мора да се пре свега постара да, уз сагласност Русије, обезбеди своје националне интересе ако они буду угрожени у случају да се покаже неискреност залагања Аустрије по питању реформи.

Међутим, ситуација у Македонији се и током 1905. године све више погоршавала. Русија и Аустрија су тражиле да балканске државе онемогуће и забране регрутовање герилских банди на њиховој територији, као и њихово пребацивање у Македонију. Тако су, на пример, по писању британског вицеконзула у Београду Блекенеја, аустријски и руски посланици у Србији средином маја 1905. изразили српској влади своје незадовољство због тога што српске чете стално прелазе на територију Македоније и захтевали строжије мере како би се онемогућило да револуционарне банде неометано тамо одлазе.[49]

Заинтересованост Лондона за дешавања у Македонији и после 1903. године показују извештаји, како Вилфреда Тесицера, тако и осталих британских представника на Балкану и у Цариграду. У њима се изражавала огорченост због метода које су Турци користили да би угушили устанак и поступака које су примењивали у постустаничком периоду. Чак је и министар иностраних послова лорд Ленсдаун, почетком 1905. признао да "никада у Македонији није био већи неред, жандармерија немоћна, администрација укочена, а финансије очајне".[50] И британска штампа је писала о неуспешности реформи великих сила у овој области. По извештајима енглеских листова "биланс реформи у Македонији је крајем 1905. био катастофалан: за осам месеци 785 убијених, седамдесет четири спаљене куће, четири срушена манастира".[51] Забринутост британске политике за развој тамошње ситауције изнео је у разговору са српским послаником у Лондону доктором Михаилом Милићевићем и стални државни подсекретар у Форин офису Фицморис. О садржини разговора Милићевић је известио Пашића 4. јула 1906. године. Током сусрета британски политичар је оценио да стање у Македонији није задовољавајуће и да тамо највеће тешкоће прави Турска која не схвата да би за њу боље било да попусти захтевима великих сила. [52]

[49] F. O. 105/155, PRO, N° 21, *Blakeney to Lansdowne*, May 13, 1905.
[50] *Documents Diplomatiques Francais VI*, N^0 13, (DDF).
[51] *Corespondence Turkey I* (1906), N^0 59.
[52] АС, МИДС, ПО, 1906, Ф-III, Д-XI, I/6, Пов. бр. 1124, Милићевић-Пашићу, 22. VI 1906.

Британска дипломатија је током фебруара 1907. захтевала од српске владе да спречи прелазак герилских банди у Стару Србију и Македонију тврдећи да их предводе српски официри.[53] Влада Србије је одбила оптужбе да финансира и подржава устаничке банде, а за официре који их предводе тврдило се да нису у активној служби већ су резервисти.

Ситуација у Македонији наставила је да се погоршава. У писму које је 13. децембра 1907. године, упутио амбасадору Виљему Гошену, Едвард Грej је признао да су "ствари у Македонији горе него што су икада биле односно да су горе него када је он ступио на дужност и да је потпуно јасно да помирљива политика није имала ефекта".[54] Исту оцену је поновио и у писму које је упутио Николасу О Конору.[55]

Ситуација у Македонији наставила је да се погоршава тако да је македонско питање поново стављено на дневни ред британског парламента 13. фебруара 1908. Британски министар Едвард Грej саопштио је 29. фебруара да има предлог за решење македонског питања. Предложени план је предвиђао да Македонија добије аутономни статус сличан ономе који је имала Источна Румелија 1878. године. Због тога што га ниједна велика сила није прихватила, Велика Британија је била принуђена да план повуче.
План Едварда Греја о статусу Македоније наишао је на различити пријем и код балканских држава. И док је за Србију, Грчку и Турску био неприхватљив, позитивно је одјекнуо у Бугарској где су га 27. марта 1908. године у Софији, чланови свих македонских друштава одушевљено подржали. Током сусрета британског краља Едварда и руског цара Николаја II у Ревалу 9. и 10. јуна 1908. британска страна је предложила ново решење за Македонију које је подразумевало да та област добије аутономну административну управу. Такође је презентован детаљан план о њеној пацификацији.[56] Избијање младотурске револуције спречило је, међутим, реализовање тога пројекта.[57] Осим тога споразум у Ревалу наишао је и на противљење Аустро-Угарске и Немачке.

[53] B. D., V, N° 84, Whitehead to Grey, February 15, 1907, 117-118.
[54] B. D., vol. V, N° 173, Grey to Goshen, December 13, 1907, 219.
[55] B. D., vol. V, N° 174, Grey to N. O. Conor, December 13, 1907, 219-220.
[56] B.D., V, N° 195, Secret, Memorandum by Sir C. Hardinge, June 12, 1908, 237-245.
[57] Х. Андонов Пољански, *Велика Британија и Македонија*, 49.; Исто, *Ситуацијата во Македонија*, 33.

ЗАКЉУЧАК

Повећано интересовање за ситуацију у Македонији у британској званичној политици појавиће се на почетку XX века. Све до краја септембра 1903. године у њеној политици је преовладавала тврда турскофилска оријентација што је имало одраза и на њен став према Македонији. Међутим, под притиском своје јавности, снажног деловања либералне партије и њених посланика у парламенту, потребе да се наметне као равноправни партнер са другим великим силама и у Македонији и због намере да тамо учврсти своје интересе, британска влада почиње да врши притисак на Турску како би прихватила неопходне реформе у Македонији и побољшала положај тамошњег становништва. Инструкције њеног министра иностраних послова сажете у пет тачака за Македонију представљале су полазну основу будућег Мирцтешког споразума, који ипак на крају није успео због сукоба интереса великих сила у Македонији, односно њихове неискрене намере да тамо коначно ствари дођу на своје место. После гушења самог устанка Велика Британија ће и даље бити заинтересована за тамошња дешавања. Тек од 1908. године она почиње да прави заокрет ка предузимању неких радикалнијих мера које су се огледале у залагању за стицање аутономије Македоније-Ревалски сусрет, а који због избијања младотурске револуције није спроведен. У Првом балканском рату британска политика је и даље била резервисана према српским намерама у Македонији да би током Другог балканског рата, схвативши да су Бугари губитници, стала на српску страну и подржала њихове циљеве.

Што се тиче Србије, она је са симпатијама примила вести о почетку устанка у Македонији. Међутим, званична српска политика је заузела став неутралности. У Србији се и после гушења устанка пажљиво пратило шта се дешава у Македонији. Поздрављало се доношење Мирцтешког програма, али се сматрало да ће успех у његовој примени зависити од тога да ли ће се у реформисање тамошње администрације укључити и балканске државе. Уједно Србија је била спремна и да се договори са Бугарском око Македоније, уз спремност на одрицање од територијалних претензија у спорним зонама Македоније, ако то прихвати и бугарска страна. Коначно, Србија није прихватила, за разлику од Бугарске, план Едварда Греја из фебруара 1908. године о аутономији Македоније.

Aleksandar Rastović

Views of Great Britain and Serbia on the Macedonian Problem 1903-1908

Summary

Great Britain was to take more interest in the affairs in Macedonia at the beginning of XX century. Up to end of September 1903 a strong turcophile orientation would prevail in its policy towards Macedonia. After the outbreak of the revolt, under the pressure the public opinion, strong influence of the liberals, a need to make itself an equal partner with other great powers and because of the intention to strengthen its interests in Macedonia, the British government started to press Turkey to adopt necessary reforms and improve position of the hristian population. As late as 1908 it started to make a turning point in order to undertake more radical measures, such as support to the autonomy of Macedonia – the meeting of Reval which was not realized due to the outbreak of Young Turks Revolution. In the First Balkan War, the British politics were still reserved towards the Serb intentions in Macedonia. Only during the Second Balkan war, realizing that the Bulgarians were to lose, it came to the Serbian side and supported its goals.

Serbia favored the uprising in Macedonia. However, official Serbian policy took a neutral position.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 243-259
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 243-259

Оригинални научни рад
Чланак примљен 28. 02. 2003.
УДК: 316. 344. 3(497.11) "1914/1918"

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА ЕЛИТА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Српска држава је у првим деценијама 20. века била територијално мала, али у пуном и снажном привредном, друштвеном и културном развоју. Српско друштво доживело је диференцијацију кроз процес образовања и учвршћивања самосталне националне државе. У том дугогодишњем процесу издвојили су се грађанство и интелигенција из масе сеоског становништва, које је чинило огромну већину. Нови век, који је започео полетно и развојно, врло брзо је донео и искушења у виду рата. Светском рату претходила су два балканска, први 1912. и други 1913. године. Без обзира на два поменута, Први светски рат био је нешто ново и неуобичајено у животу ове генерације Срба. Овакво дугогодишње ратно искуство задесило је нараштаје из времена првог српског устанка, читав један век раније. Светски рат деловао је погубно и дужином трајања и последицама које је донео у свим областима социјалног живота. У друштвеном животу Срба десиле су се огромне и нагле промене, често уведене и одржаване голом силом, па је мало шта из блиске прошлости остало поштеђено промена. Ова констатација односи се и на припаднике елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја српске државе и друштва.[1]

Први светски рат је у Србији имао два јасно издвојена периода, различита и по трајању и по специфичним догађајима и околностима у којима је био српски народ:

1. од почетка ратних операција у јулу 1914. до повлачења српске војске преко Албаније у јесен 1915. године и

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштвене структуре и промене у Србији у 19. веку.* (Ев. бр. 1428).

[1] У чланку ће бити говора о интелектуалној, политичко-бирократској, привредној, а летимично и војној елити.

2. од завођење окупационе управе у Србији до коначног ослобођења и протеривања непријатеља у рану јесен 1918. године.[2]

За време рата Срби су се, ношени ратним вихором, нашли на разним странама света: на Солунском фронту, интернирани у логорима држава Централних сила, у избеглиштву у пријатељским (Блок Антанте) и неутралним земљама (најчешће Швајцарска). Највише их је остало у Србији, под аустроугарском и бугарском окупационом влашћу. И српска елита делила је судбину свог народа. Њени припадници такође су на почетку рата бранили отаџбину од непријатељских трупа, а потом у војничкој униформи проводили дане у рововима Солунског фронта. Неки су се определили за избеглички живот. Други су пак остали у окупираној земљи, подносећи све тешкоће и искушења која је наметнула непријатељска војна власт. У чланку ћемо приказати улогу елите у тако значајном историјском догађају какав је био Први светски рат. Такође ћемо указати на различите облике ангажмана припадника елите у Србији и иностранству. Наравно да ћемо се при том задржати "на површини" ове теме, јер овако насловљена одмах асоцира, у најмању руку, на монографију.

Одбрана отаџбине

У животу сваке нације наступи тренутак када патриотски мотив постане водећи и основни у њеном делању. Такав моменат наступио је за Србе у лето 1914. године, са почетком оружаних сукоба са Аустро-Угарском. Опасност која је запретила од Двојне Монархије била је огромна и довела у питање опстанак српског народа и његове државе. Свест о потреби одбране од јаке и моћне суседне државе покренула је и хомогенизовала све слојеве српског друштва да, према својим могућностима, допринесу очувању нације и државе. Патриотизам је, као најјаче осећање и обележје тога времена, савладао и победио дојучерашње непомирљиве супротности. У истом борбеном строју корачали су ранији политички противници, довољно свесни да политичка препуцавања оставе за нека друга времена.

Ратно време извело је на историјску сцену припаднике војне елите[3]. Чланови ове бројне и најорганизованије друштвене елите у Србији су већ две године раније обукли уместо уобичајене парадне, ратну униформу

[2] За време Првог светског рата Србија је три године била под аустроугарском, бугарском и делимично немачком окупацијом. Окупирану територију савезници из блока Централних сила поделили су на аустроугарску и бугарску окупациону зону, док су немачке трупе имале своју Етапну зону.

[3] За ово време - почетак прве деценије двадесетог века, карактеристично је присуство политичких фактора у војсци. У војним круговима присутна је подела на чланове Црне и Беле руке.

официра. Ратна униформа поготову је дошла до изражаја у Светском рату. Њихови учинци видљиви су у сјајним победама у Церској и Колубарској бици. Српска војска била је достојан противник војницима црно-жуте Монархије. И официре Врховне команде и виших штабова, као и мобилисане војнике уједињавала је потреба да се непријатељу зада смртни ударац и протера са територије Краљевине Србије. То су биле жртве и зарад будућих генерација, за које су се надали да неће морати да, попут њих, "крваве гаће" у борби.[4]

И припадници осталих друштвених група, које су чиниле српску елиту, дали су свој допринос у одбрани отаџбине. Ратних задатака и обавеза прихватали су се зависно од свог животног доба и здравственог стања. Стога се може говорити о неколико преовлађујућих начина ангажовања у ондашњој ратној организацији српског друштва. На примеру припадника интелектуалне елите показаћемо различите начине укључивања у одбрану родне груде. У историјској науци је већ регистровано да је карактеристична појава било велико учешће интелектуалаца-научника.[5] Припадници елите били су војни обвезници са ратним распоредом, на редовним и добровољним војним задужењима у јединицама или на другим војним дужностима изван борбеног састава. Следећи начин био је рад на пословима политичког карактера при влади или појединим министарствима, као и на осталим пословима које је захтевала оновремена организација српског друштва у ратним условима.[6]

[4] Тих су дана српски војници овако размишљали: "Не може се више. Ослабисмо, малаксасмо, изгладнесмо, измрзосмо, остарисмо. Није ово један дан, једна године, трећа је ово година. Наше колено рођено је за муке, да се пати. Ми ћемо да извојујемо и за нашу децу. Кад ће да се сврши? Да ли ћемо да га потерамо преко Дрине? Да ли да га гонимо? Море, џаба му кирија, само да га истерамо!" (Милорад Марковић, *Ратни дневници 1912-1918*, Љубљана 1977, 87.)

[5] Определили смо се да под интелектуалцима подразумевамо особе које су имале високо образовање: државне чиновнике, професоре, инжењере и особе слободних професија. Амерички новинар Џон Рид, који је у пролеће 1915. године боравио у Србији, прибележио је и неколико занимљивих опаски о српској интелектуалној елити. По њему, "много српских "интелектуалаца" је налик на Београд, кроз који су још пре три године сељаци терали своја шкрипава воловска кола некалдрмисаним улицама кроз дубоко блато, између приземних кућа као што су оне у Нишу - а који сада зида зграде, прави тротоаре и заводи призоре и пороке Париза и Беча. Они се заносе модерном уметношћу, модерном музиком, тангом и фокстротом. Они исмевају песме и одећу сељака". (Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, 31.)

[6] Љубинка Трговчевић, *Научници у рату 1914*, Зборник радова Историјског института Колубарска битка, ратни напори Србије 1914, Београд 1985, 123.

У избеглиштву

Српски војници на челу са Врховном командом, краљевска породица, министри владе Србије, неки посланици Народне скупштине, повукли су се у јесен-зиму 1915. године преко Албаније, а потом су савезничким бродовима превезени на острво Крф. Заједно са војском кретала се и маса избеглица, у нади да ће српској војсци поново поћи за руком, да као претходне године, избаци непријатељске трупе преко границе. То се овога пута није десило и колоне избеглица ишле су све даље, ка југу. Њихови животни путеви су са Крфа даље водили ка Француској, Швајцарској, Грчкој, северној Африци, Сједињеним Америчким Државама. Међу њима је велики број припадао интелектуалној, политичкој и привредној елити српског друштва.

Српска војска је, после опоравка и реорганизације, пребачена на Солунски фронт и ту остала до пробоја, у септембру 1918. године. Као и у периоду одбране земље, војна елита је имала велике губитке и приликом повлачења преко беспутне и врлетне Албаније. Пут којим су пролазили био је обележен мртвима, као видљив траг проласка српских трупа. У Солуну се наставио сукоб између ривалских организација у војним круговима - Црне и Беле руке. Солунски процес, у коме је изречена смртна пресуда пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису и мајору Љубомиру Вуловићу, био је сигуран знак пораза Црне руке.

Део војне елите завршио је у логорима за интернирце. О њиховој судбини забележено је у извештајима хуманитарних организација који су прослеђивани Војном министарству. Ово Министарство је о томе обавештавало српску владу. У једном извештају Војног министарства Министарству иностраних дела је, између осталог, писало: "Храна код наших заробљених војника у Аустрији рђава је и недовољна. Војници примају два пута недељно, по врло мало, куваног меса или неке куване смрдљиве рибе, коју готово нико не једе, иначе добијају неку врсту супе, неслане и без зачина, кувану сточну репу и кад-кад чорбу од пасуља. Леба добијају, на 6-7 дана, један, тежине око једног килограма, који, поред неке горке јарме, има и неких других састојака. Новчане принадлежности немају никакве. Официри имају: виши 6 а нижи 4 круне дневно и од тога плаћају храну. Ова је новчана храна према садањим ценама - онога што се може набавити недовољна, тим пре, што иста служи за набавку других потреба. Одело носе војници старо, које је већ одавна одслужило, но већином је одузето сво вунено одело и покривачи и на место овога, издато им одело танко од прерађених крпа. Цокуле носе са дрвеним ђоновима. Смештај, како официра тако и војника, је по дрвеним баракама, које су за зиму врло незгодне, јер се не могу загрејати а ћебета су танка и нису од вуне, те су

хладна. Санитетске су прилике рђаве због оскудице у санитетском материјалу, те су чести смртни случајеви."[7]

У пролеће 1916. године српска влада и њен председник Никола Пашић затражили су од Врховне команде да из војних јединица отпусти познате научне раднике, али и студенте и ђаке и да их упути на школовање, најчешће у Француску, или у друге мисије у којима су могли да пруже више користи и помогну ослобођењу Краљевине Србије. Научници су онда наставили привремено прекинути посао који су радили од почетка ратних операција. Наиме, они су били творци и носиоци мисија у вези са границама, и посебно, југословенском идејом, за коју се српска држава изјаснила као за свој ратни циљ од Нишке декларације донете у децембру 1914. године. Српски научници су писали елаборате о демографским и етнографским темама, образлагали граничне линије између Срба и суседа и трудили се да дају довољно историјске и социјалне аргументације за стварање једне државе јужних Словена. Ради остваривања ове идеје они су често путовали и са својим колегама из иностранства водили разговоре у европским престоницама, покушавајући да их својим аргументима придобију за позитиван исход југословенског питања у будућности. Разговарали су такође, без или са званичним овлашћењима српске владе, и са европским политичарима. Путеви су их водили по Европи - у Рим, Букурешт, Париз, Лондон и Петроград, али и преко океана, у Америку, Вашингтон и друге америчке градове.[8] Научници су показали огромну активност одржавајући бројна предавања по европским и америчким градовима. Радили су у Југословенском одбору, предводили мисије, писали брошуре и апеле и бавили се публицистичком и другом делатношћу.[9]

На Крфу су боравили чланови владе и посланици Народне скупштине. Народна скупштина је од априла 1916. године имала стална заседања. У свом раду она је разматрала значајна политичка питања и доносила далекосежне одлуке када је у питању била даља судбина српске државе.

У окупираној Србији

По повлачењу српске војске, трупе Централних сила запоселе су територију Краљевине Србије и поделиле је међу собом. Подела српске те-

[7] Архив Србије, Министарство Унутрашњих Дела, Министарство војно Министарству Иностраних Дела, Крф, 16. јуна 1917. године, Солун, Пов. Ф.ђ. О. Бр. 5.777.

[8] Вид. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1918*, Београд 1986.

[9] Љ. Трговчевић, *Делатност Јована Томића у Првом светском рату*, у: Историјски часопис, XLVII (2000), Београд 2002, 201-211.

риторије договорена је Софијским уговором од 6. септембра 1915. године, а прецизирана посебним уговором између врховних команди Аустро-Угарске и Бугарске о демаркационој линији, потписаним 1. априла 1916. године. По одредбама уговора, линија разграничења између њихових трупа ишла је тако да су Елбасан, Ђаковица и Косовска Митровица, Александровац, Крушевац и десна обала Велике Мораве остали на аустроугарској страни, а Призрен, Приштина, Прокупље и лева обала Велике Мораве на бугарској страни.[10]

У аустроугарској окупационој зони основна грађанска и политичка права српског становништва одређена су у *Директивама за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији.* Други важан акт са правном снагом био је статут Гувернмана, *Опште основе за царску и краљевску Војну управу у окупираној области Србије.* Уредбе које су донели војни органи окупационе власти довеле су српско становништво до потпуне обесправљености. Србима је ускраћено право на статус држављана Краљевине Србије, па су третирани као особе без држављанства које треба уврстити у правни систем држава победница. Док се то не учини, српско становништво се налазило под војном управом. Срби нису могли да се позивају на међународно ратно право и захтевају да се са њима поступа као са грађанима окупиране државе, чији је суверенитет de iure и даље постојао јер Србија није потписала капитулацију. Окупациона управа је, на основу прописа које је стално доносила, увела систем колективне одговорности и одредила могућности кажњавања, почев од новчаних, затвора, интернирања, одвођења у таоце, до смртне казне за најтеже преступе. И овако редукована права окупациона власт није поштовала. О томе да српски грађани заправо нису имали никаква, односно "права на папиру", говори речито белешка савременика: "Један поручник по имену Видман имао је у главној полицији у Београду неограничено право над животом и слободом свих становника. /.../ Цео Београд прошао је често и у буквалном

[10] Бугари су на окупираном подручју оформили две управне јединице: Војно-инспекцијску област Морава са седиштем у Нишу и Војно-инспекцијску област Македонија са седиштем у Скопљу. Моравска војно-инспекцијска област имала је седам округа (пиротски, зајечарски, неготински, пожаревачки, ћупријски, нишки и врањски), а Војно-инспекцијска област Македонија обухватала је територију коју је српска војска ослободила од Турака у Првом балканском рату. Немачка је на ширем подручју уз моравско-вардарску долину организовала Етапну зону са центром у Скопљу, обезбедивши тако контролу над важном саобраћајницом. Аустроугарском окупационом зоном управљао је Војно-генерални гувернман, са седиштем у Београду. Гувернман је имао следеће округе: Шабац, Београд, Ваљево, Смедерево, Крагујевац, Горњи Милановац, три среза ћупријског округа: Јагодина, Варварин и Рековац, Ужице, Чачак, Крушевац, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље.

смислу, кроз руке овог жандарма, од бивших министара до последњег надничара".[11]

У водећим круговима Аустро-Угарске доминирала су два различита гледишта о односу према окупираном становништву у Србији. Гледиште војних кругова изнео је генерал Конрад фон Хецендорф: "Сељачки и трговачки сталеж морају под нама да напредују, док оне који политизирају, тзв. интелигенција - бивше министре, чиновнике, адвокате, професоре и свештенике не подржавати, њих морамо уништити" и "њихово враћање /из имиграције/ одлучно и што дуже спречавати."[12] Другачије гледиште заступало је мађарско вођство, које је сматрало да се само по потреби треба ослањати на аустрофилски расположене обреновићевске политичаре, а у начелу држати Србе што даље од политике и у лошем материјалном стању.[13]

Аустроугарска окупациона власт је имала веома растегљиве критеријуме код утврђивања појма интелектуалац. По њиховим мерилима, у Србији су интелектуалном слоју припадали: судије, учитељи, свршени матуранти, општински писари, књиговође, банкарски чиновници, чиновници са железнице, поштари, радници у штампаријама, контролори државне трошарине, архивисти, телефонисти, телеграфисти, свештеници, трговци (извозници и предузимачи), апотекари и лекари. У Гувернману су у лето 1916. године почели са пописивањем српских интелектуалаца.[14] У списковима су биле рубрике са подацима: име и презиме, место живљења, образовање, године живота, посао који ради и колику плату прима, којој политичкој партији припада и који страни језик говори.

Војна власт покушала је на више начина да се обрачуна са српском интелигенцијом, сматрајући је за највећу опасност за одржавање реда и мира у окупираној области. Обавештајно одељење је будно мотрило на ове људе и извештавало централну власт у Београду, која није презала од тога и да их пошаље у интернацију. Власт је издала неколико наредби о забрани одржавања односа између српског становништва, посебно интелигенције, и аустроугарских официра и војника. "Официри и службеници толико се заборављају и са овдашњом интелигенцијом седе за истим столом и у њиховом друштву се одмарају", писало је у поверљивој наредби Гувернмана. Даље је наглашено да официри никада не смеју да забораве да управо баш та интелигенција на својој савести има реку крви њихових земљака

[11] Триша Кацлеровић, *Цимервалдска конференција. Апел српских социјалиста цивилизованом свету.* Београд 1951, 65.
[12] Haus-Hoff und Staata Archiv, Wien, Politische Abteilung I, K. 973, допис генерала Хецендорфа барону Буријану од 15. марта 1916.
[13] Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 389.
[14] АС, Војно-генерални гувернман, VIII /1168, Statistische Daten uber die Serbische Intelligenz im Bereiches Militargeneralgouvernement in Serbien.

па отуда према њој не треба имати милости, обзира и ни најмање љубазности.[15] Годину дана касније већ је било приметно да је знатан број официра прекршио цитирану наредбу, па је војно-генерални гувернер Адолф фон Ремен поновио исту, истичући да многи официри, и поред постојања наредбе, негују приватне односе са српском интелигенцијом. Требало је, по слову наредбе, избегавати сваку врсту комуникације, а односе са Србима ограничити на неопходне. "Требало би увек знати шта је та интелигенција скривила против нас и којим делом је у рату водила срчану пропаганду против Монархије", нагласио је гувернер.[16] Непоштовање наредбе повлачило је казну, која је обухватала чак и губљење чина.

Обавештајни официри су у лето и јесен 1916. године написали више извештаја о српским школованим грађанима. У априлу је примећено да је интелигенција тренутно мирна "из чистог страха", али да у суштини "јесте и остаје оно што је и била, тј. сваки Србин интелектуалац је упола адвокат а у целини политичар. Он је апсолутно убеђени непријатељ сваком свом сународнику другојачијих политичких убеђења, али су сви они јединствени у мржњи према победиоцима." Један обавештајац је овако описао осећања ове друштвене групе: "Немаца се плаше, према Бугарима осећају неописиву мржњу, према нама /Аустријанцима/ мржњу и презир."[17] У једном извештају о ситуацији од 15. јула као правило поступања наводи се "несавитљива и што одређенија строгост или би морала сва интелигенција и један велики део њених присталица трајно ишчезнути, и бити замењени импортираним елементима, што је сада неизводљиво". Даље се тврди да политичко расположење Београда није "по нас /Аустро-Угарску/ нимало повољно. А као поједине "усијане елементе" означавају "многобројне учитељске снаге без занимања и беспослене ђаке, а најзад и православно свештенство већ и због тога што је изгубило своју улогу и због слабих доходака, те му се не може поклонити никакво поверење".[18]

У Општим основама одређен је и начин запошљавања окупираног становништва. Свако запослење било је по одредбама овог акта привремено и радник је могао бити разрешен без образложења, отказног рока и одштете. Предвиђено је и постојање категорије особа које су у потпуности искључене из права на запослење. Ту су спадали чланови Народне одбране, Црне Руке, политички експониране особе и личности које су биле ослонац раније власти, као и сви за које се сумњало да су учесници у превратy против последњег Обреновића. Посао такође нису могли добити професори и учитељи, службеници полицијских и органа српске владе,

[15] АС, ВГГ, IX/пов. 2, Београд, 30. јун 1916.
[16] HHStA, PA I, K. 975, Београд, 26. август 1917, Прас. Нр. 22833.
[17] АС, ВГГ, VIII /826.
[18] *Ibid*, XVII/1435, 1916, Полумесечни извештај.

службеници на железници, у пошти, финансијама и царини и судије.[19] Као што се може приметити, окупациона власт је намеравала да негативан утицај српских интелектуалаца смањи не само тиме, што ће најважније интернирати,[20] него и контролом над пословима којима су се бавили, и њихово замењивање поданицима Двојне Монархије.

У судству је дошло до кадровских промена. У општинским судовима радили су углавном српски грађани. Окупациона власт је запослене у правосуђу обавезала на полагање заклетве верности. Овај суд је обављао своју делатност "све док је поуздан и док суди по праву", односно док је био послушан и одан. Временом је прва судска инстанца постао суд окружне команде. Судско особље првостепених судова и Правног одељења за грађанско-правне односе Гувернмана чинили су углавном Мађари, Хрвати и муслимани из Босне и Херцеговине.[21]

Школски систем који је постојао у Гувернману разрађен је у документу *Основни принципи за оснивање основних и средњих школа у окупираној области Србије*, у коме су прецизно одређени наставни програм, састав наставног особља и наставни језик. Настава је била политички и идеолошки обојена, ученици су васпитавани по аустроугарском узору и стицали знања од учитеља из Двојне Монархије, под надзором војне власти и по њиховим наставним плановима. Српски учитељи и професори нису се могли запослити у овим школама. Једино су веронауку, наставу о моралу и црквено певање предавали српски свештеници, а надзорни орган били су војни свештеници аустроугарских трупа.[22]

У *Директивама за политичку управу* детаљно је одређен састав лекарског особља. У цивилним болницама радили су српски лекари под контролом аустроугарских колега. У Директивама је прецизирано да у окружним градовима ради окружни лекар, а у среским градским насељима срески лекар. Ови лекари радили су као државни чиновници које је окружна команда постављала на посао и отпуштала са посла.[23] Цивилно становништво су у амбулантама лечили српски лекари под контролом аустроугарских.[24]

---

[19] Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони 1916-1918*, Београд 2000.

[20] Логори су били у земљама чланицама Централних сила. Највећи логори у Двојној Монархији били су: Нађмеђер, Болдогасоњ, Нежидер, Арад, Хајнрихсгрин, Браунау, Ашах, Дрозендорф, Вац, Цеглед и Ђенђеш. У Бугарској је највише интернираца било у Хаскову, Шумену и Сливену.

[21] Б. Младеновић, *ор. cit*., 66-67.

[22] *Ibid*, 130.

[23] *Ibid*, 166.

[24] Српска лекарка писала је како је немачки лекар, професор Бекер, био изненађен када је у становима српских лекара наишао на богате библиотеке, па је закључио

И свештеници су посебно будили подозрење војне власти. Пошто су живели "у народу", нова власт им није веровала и махом их је означавала као "непоуздане". Ово утолико пре што нису могли бити замењени поданицима Двојне Монархије као учитељи, судије и лекари. О већини свештеника вођена је евиденција. Много их је на списковима за интернацију, као и монаха, у чије се манастире, ради експлоатисања уселила окупациона власт. Свештеници су врло тешко живели, што илуструју и молбе за месечну помоћ упућене органима власти.[25]

Војна власт је по завођењу окупационе управе укинула сваку врсту издавачке делатности. Заправо је српска издавачка делатност замрла већ у рану јесен 1915. године. Знатан број издавача одлучио се за избеглиштво и кренуо у повлачење према југу. Окупатори су и званично забранили сваку врсту издаваштва и запленили имовину таквих предузећа. Издавачи који су остали у Србији, углавном су интернирани. Исте судбине били су и чланови уредништава српских политичких и хумористичких листова - листови су забрањени, а имовина им је конфискована. Ћириличка слова већине штампарија су уништена, а штампарске машине употребљаване у новоотвореним штампаријама окупационе власти.[26] За време окупације покренуте су у српској престоници Београдске новине, које су излазиле на српском и немачком, касније и на мађарском језику. Поред редовних рубрика и чланака новинара аустроугарских држављана, у листу су објављивани прилози српских културних и јавних посленика. Међу њима су најпознатији и, свакако, највреднији били Борисав Станковић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић, Милорад Петровић, др Јован Б. Јовановић, Милутин Чекић, Константин Перић, ђакон Божидар Лукић, Никола Марковић, Живорад Вујић, Коста Јездимировић, Драгослав Стојановић, Даринка Стојановић и Зорка Каснар-Карађић.[27]

Политички живот у аустроугарској окупационој зони био је под контролом војне власти. У *Директивама за политичку управу у области Гувернмана у Србији* одређено је: "Дисциплина, поредак и строга управа су основ целокупне делатности." На снази је била забрана постојања свих политичких партија и удружења. Ова забрана строго је контролисана од стране полиције и Обавештајног одељења Гувернмана. У Војно-генералном гувернману политички живот није ни постојао, ако изузмемо стару навику Срба да неку своју "политику" воде за кафанским столом, препричавајући догађаје са ратишта, и неуспели покушај аустрофилски оријентиса-

да су Срби много образованији него што је раније мислио. (Славка Михајловић, *Облаци над градом,* Београд 1955, 130)

[25] АС, ВГГ, VIII /1729, 14. август 1918, Н. 5539 и више докумената из VIII одељења.

[26] Б. Младеновић, *op. cit.*, 154.

[27] *Ibid*, 156.

ног конзервативног политичара Живојина Перића и групице његових истомишљеника, да се приближе аустроугарској власти.[28] Било је и присталица идеје германофилства, чији је челни човек био професор Божидар С. Николајевић, бивши немачки студент. Ни она није ухватила дубљег корена нити имала неки утицај на српско становништво.

У Гувернману је на снази била забрана оснивања било каквих удружења. Савременик је о томе записао: "Не може, наравно, бити ни говора о ма каквим политичким правима. Данас у Србији није могућан никакав колективан живот. Све организације, рачунајући ту и професионална удружења, кооперативе, па чак и филантропска друштва, забрањене су. Ко се усудио да организује ма какво друштво, одмах би био интерниран. /.../ Није потребно рећи отворено оно што се мисли и чак и имати независне идеје. И најмање опасни филистри, прости сељаци, па чак и брбљиве жене, ризикују, ако њихов безазлени и наивни разговор буду чули и протумачили шпијуни, да буду послани у логоре за интернирце, или у затвор, па чак и на вешала."[29]

Поред забране рада политичких странака, окупациона власт направила је списак раније постојећих политичких странака и пописала њихове чланове.[30] Војна управа била је посебно непријатељски расположена према члановима Радикалне партије и забранила је да им се додељује било каква врста хуманитарне помоћи. [31] Старорадикали су такође, били под посебном присмотром официра Обавештајне службе. Често се дешавало да је неки радикал због "преступа" завршио у логору за интернирце.[32]

Аустрофилски настројени либерали и напредњаци покушали су да политички делују и понудили помоћ новим органима власти. Тако је одмах по повлачењу српске војске неколико познатих српских политичара - Стојан Рибарац, Владан Ђорђевић и Војислав Вељковић, сачекало у Врњачкој бањи долазак војске Централних сила под командом немачког фелдмаршала Аугуста фон Макензена и понудило се за посреднике при капитулацији српске војске.[33] Покушај ове тројице да се "ставе на располагање" војној власти није успео, зато што нису били прихваћени као сарадници.

Војно-генерални гувернер Адолф фон Ремен приметио је да аустрофилски напредњаци и либерали верују да ће доћи на власт уколико допринесу "стварању новог односа према Монархији" и због тога се држе

[28] А. Митровић, *op. cit.*, 389-393.
[29] Т. Кацлеровић, *op. cit.,* 64.
[30] АС, ВГГ, XVII/1499. На. Но. 1014/рес. 1917.
[31] *Ibid*, XVII/9, 9. мај 1917, К. Нр. 824/1917.
[32] *Ibid*, XVII/256, Преписка за ослобођење из интернације Ружића Добре, саветника у пензији и вође радикалне партије.
[33] HHStA, PA I, К. 973, више докумената. Вид. А. Митровић, *op. cit,* 253.

лојално.[34] Бивши министар српске владе Вукашин Петровић такође није уживао нарочиту пажњу аустоугарске власти нити је био упливна личност. Његов сестрић је објаснио: "Истина, Аустријанци га сматрају као свог човека, али баш због тога, што је то добро позната ствар, они га обилазе и траже да за себе придобију какву другу утицајну личност, која није раније уживала такву репутацију".[35] Бивши обреновићевски политичар др Војислав Вељковић постао је председник београдског Градског одбора. И он и остали чланови Одбора [36] били су само послушници окупатора, без права да мисле и критикују. На пример, када је одборник Миливоје Спасојевић у пролеће 1916. изрекао неколико опаски на рачун нове власти, цивилни комесар Бенко Јун је викнуо на њега. Спасојевић је истог тренутка устао, напустио седницу и ускоро поднео оставку. Аустроугарска управа захтевала је да због таквог понашања буде интерниран. И Вељковић је критикован због изјаве која се могла схватити и тако да војна власт подржава његов Одбор, што је на надлежном месту протумачено као да Одбору припада главна улога.

Пример Јована Авакумовића најбоље илуструје како су се у стварности спроводиле идеје генерала фон Хецендорфа. Бивши председник српске владе је крајем 1915. године предложио грофу Салису-Севису, војном гувернеру, да заједнички упуте проглас становништву ради успостављања реда и мира. На Авакумовићев предлог гувернер се много наљутио што је неки Србин уопште могао помислити да може "његово име стајати поред имена једног аустроугарског генерала који представља Његово Царско и Краљевско Апостолско Величанство". Ускоро је уследила и казна због "дрскости": Јован Авакумовић је ухапшен, па ускоро потом и интерниран.[37]

Авакумовић је у својим мемоарима описао немиле догађаје с почетка 1916. године. Из Врњачке бање он је вагоном треће класе допутовао до Београда. О том путовању је забележио: "Као што се види, дакле, 'цивилизованим' Аустријанцима било је мало, што су ме оставили да гладујем од Крушевца до Београда, већ су ми у Београду за доручак дали само врућу воду. Доиста, више него свирепо."[38] Такође, некадашњем угледном српском политичару и председнику владе није био јасан такав однос нове власти према њему: "Право да кажем, да ми је остало необјашњено, ни онда, ни сада. Сем ако су Аустријанци, суровошћу према мени, хтели показати, да ма и злоупотребом свог положаја и гажењем правних начела, могу, не-

[34] *Ibid*, РА I, извештај од 12. децембра 1917.
[35] АС, МИД, ПО, 1918, Об/в, досије VIII , фасц. V, пов. бр. 986, Крф, 1. септембар 1918.
[36] Б. Младеновић, *op. cit.*, 74.
[37] А. Митровић, *op. cit,* 391.
[38] Архив САНУ, 9281, Мемоари Јована Авакумовића, 99.

човечно, да злостављају и српског Председника Министарства!! Доиста, стидно и срамно, за државу, која се, радо, хвалише својим својом цивилизацијом?!"[39] По одлуци ађутанта генералног гувернера, генерала Антона Бабића, Авакумовић је интерниран 6. јануара. Место интернирања био је логор Чеглед. Смештај у логору био је неудобан: "Соба је била готово празна, само са једном дрвеном столицом, умиваоником и гвозденим креветом најобичније конструкције, рђавим постељним прибором и једним војничким ћебетом за покривање. Уопште, соба и намештај били су врло бедни."[40] Када је боравак у логору потрајао дуже од годину дана, он је "био /.../ потресен душевно", не наслућујући крај својим мукама. Преживљавао је тешке тренутке: "Ништа ми се није милило. Све ме је вређало. Био сам: нерасположен, суморан и раздражљив."[41] Када је логор обилазила Комисија за отпуштање интернираца и представници Црвеног Крста, Авакумовић јој се обратио са молбом да га пусти на слободу и врати у Србију. Неколико месеци чекао је на одговор, који никада није добио. После две и по године боравка у логору, он је пуштен 18. јуна 1918. и отпутовао у Беч.[42]

Група српских политичара-интелектуалаца, међу којима су најпознатији др Живојин Перић и др Јован Б. Јовановић, понудила је сарадњу окупационим властима. Сарадња није прихваћена, иако су творци идеје били српски политичари и одраније познати као аустрофили. Ови политичари који су представљали водеће језгро Конзервативне партије, могли су једино да понуде своје име, јер су и њихова странка и утицај на становништво били маргинални. Радило се заправо о једном индивидуалном чину, у коме је учествовала групица политичких истомишљеника. Водећи људи Гувернмана су професора Перића окарактерисали као "отвореног присталицу" добрих односа са Аустро-Угарском,[43] због чега су му понудили место председника Београдске општине. Ту понуду Перић је одбио, вероватно зато што није задовољила његове амбиције. Касније је постао члан београдског Градског одбора и то је било његово једино ангажовање за време окупације. У јесен 1916. године Перић и Јовановић су се жалили власти у Бечу, незадовољни односом према њима као члановима Козерватине партије, и уопште према партији и њеним члановима у целини: "Мишљења смо да садашњи режим треба да има више обзира према вођама и припадницима Конзервативне партије јер ће у супротном пропасти свака оправдана основа за њено даље постојање. Какав смисао има једна странка која се декларише као аустрофилска, кад Аустро-Угарска, у тренутку кад има

[39] *Ibid*, 103.
[40] *Ibid*, 112.
[41] *Ibid*, 122.
[42] *Ibid*, 133.
[43] HHStA, PA I, K. 974.

пуну власт, ту странку игноришe. Људи сада виде да Аустро-Угарска интернира аустрофиле исто као и радикале."[44] Перић и његови истомишљеници огласили су се још једном - на вест о изласку Русије из рата. Они су окупационој власти предложили да сазове "уставотворну скупштину" која би прогласила збацивање династије Карађорђевић и владе на Крфу, објавила ненадлежност Народне скупштине у иностранству и образовала владу. Та влада би потом склопила сепаратни мир са Двојном Монархијом. Ову акцију, предводили би, уз сагласност и подршку војне власти, аустрофилски настројени политичари. Зачетник идеје био је професор Живојин Перић, а његов партијски колега Јован Б. Јовановић је пренео власти у разговору са шефом Обавештајног одељења Гувернмана почетком децембра 1917. године. Обавештени су били и министар спољних послова Двојне Монархије Отокар фон Чернин и цар Карло Хабзбург.[45] Наравно, и ова замисао остала је на свом апстрактном нивоу.

Окупациона власт је у потпуности надгледала и регулисала привредни живот на подручју Србије и усклађивала га са својим потребама преко Привредног, односно Деветог одељења Гувернмана. Аустроугарска власт је предузимањем разних мера тежила да привредна богатства Србије искористи у што већој мери за своје потребе. За време окупације отворене су и реновиране само фабрике и погони чији су производи били неопходни тржишту Монархије. Војна власт преузела је управу над привредним објектима и надзирала делатност свих привредних грана. Осим тога, у првој и другој години окупације успостављена је организација рада на новим основама. Аустро-Угарска је, примењујући немачку доктрину о експлоатацији окупираних земаља, оснивала разне привредне институције и изградила својеврстан привредни систем, који је омогућавао економску експлоатацију Србије. Важну улогу у томе имао је Научни комитет за ратну привреду, основан при Ратном министарству у Бечу 1916. године. Војна власт занимала се за пољопривреду, неке занате и индустријске гране, па је стога обновила првенствено фабрике и постројења из домена прехрамбене индустрије. У извесној мери обновљени су и трговина (државна, монополска и на црном тржишту) и занатство, зависно од куповне моћи грађана и врсте роба и сировина које су биле неопходне за израду одређених производа. По новој привредној доктрини, српска валута динар обезвређена је (законским прописом) за пола своје вредности и замењена круном. У другој и трећој години окупације страни капитал показао је извесно интересовање за финансирање разних привредних послова, да би се прикупила новчана средства и постепено прешло на нормално банкарско и финансијско пословање. Ова идеја поникла је у војним и привредним круговима, који су

[44] *Ibid,* ПА I, К. 974.
[45] А. Митровић, *op. cit*, 501-502.

били потпуно уверени да ће по завршетку рата окупиране области Србије остати у оквиру Двојне Монархије.

У оваквом привредном систему јасно је да није било ни симболичног утицаја некадашње српске привредне елите. Дешавало се да је део српског становништва успоставио пословне односе са војном влашћу. Важно је нагласити да су неки, у највећем броју трговци, само наставили свој предратни посао. Неколицина људи је пак започела и развила посао уз помоћ окупационе власти, углавном као војни лиферанти. Они су се веома брзо обогатили (познати под именом ратни профитери) и, уопште својим послом, начином мишљења и понашањем, постали посебан слој у српском друштву. О овој групи људи оставио је врло сликовит портрет књижевник Борисав Станковић: "Снашавши се у новој ситуацији, помиривши се са "постојећим стањем", здрава разума, трговачке, паметне промућурности, одбацивши ову, можда, код нас новајлија и интелигенције, тугу за пропалом Отаџбином, слободама, срећни, што их је мимоишла тешка ратна чаша бекства из земље преко Албаније, Црне Горе, пропаст својих радњи, домова, намештаја и оног богатства, и брзо се снашавши и помиривши се са непријатељевом најездом, продужили свој пређашњи, озбиљни живот, трговину, послове и радове, испуњене сада оном ретком насладом: легати у свој кревет као некада, јести јела као некада, одевати се, шетати, пити, дисати, у истом оквиру, простору између радње, куће, кафане. /.../Само, сада је то увећано дражи и насладом са помишљу и поређењем за све своје познанике, комшије, ортаке који су избегли, који се ломе по Албанији, Црној Гори, Крфу, фронту, и чије породице у црно увијене, преплашене да ће остати без хранитеља, унезверено хукћу и у потаји, ноћу, наричу и плачу и, како из радње тако из куће продају што је заостало, да се исхране, одбране од глади."[46]

Ситуација у бугарској окупационој зони била је још гора. Они су одмах започели са нескривеном бугаризацијом. За бугарском војском стигли су чиновници, а потом и наставници, који су заједно са оружаном силом били основна снага за спровођење однарођавања српског народа. Пуковник фон Лустиг, аустроугарски официр за везу у штабу фелдмаршала Аугуста фон Макензена, писао је својој Врховној команди у поверљивом извештају од 20. фебруара 1916: "Бугари не пропуштају да искористе време своје окупације источне Србије и Македоније. Они су своју нову управу увели безобзирно и брутално. /.../ Рад на бугаризацији карактеришу два основна правца: уништење горњег и средњег слоја "интелигенције" домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика". Окупациона власт забранила је употребу српског језика, личних имена, писма ћирилице, натписа на матерњем језику, а и презимена су модификована, па су се морала

[46] Борисав Станковић, *Под окупацијом,* Београд 1929, 47.

завршавати на -ов и -ев.[47] Оно што је карактерисало бугарску управу била је појава масовног убијања припадника српске елите. Они су од почетка завођења своје управе лишили живота велики број српских интелектуалаца - свештеника, учитеља, судија, адвоката, лекара, апотекара, али и велики број привредника и предузетника.

Како су српски интелектуалци живели за време окупације и како су се мирили (да ли су се уопште мирили) са новим стањем? Како су се показали у борби за очување голе егзистенције? Да ли су заборављали на "више циљеве", односно патриотизам и окупирану отаџбину? Одговор тражимо у белешкама савременика. Српски књижевник Бора Станковић који је на својој кожи осетио последице интернације, писао је да је већина српских учитеља и професора пуштала браду и косу и изгледали су запуштено и неуредно. Тек касније схватио је да су пуштањем брада и косе у знак жалости за изгубљеном отаџбином исказивали свој патриотизам, али су у исто време изгледали старије, па су могли да избегну интернирање.[48] Исидора Секулић је по завршетку рата веома критички оценила свој живот и живот суграђана за време окупације, као нешто ново и у друштвеним односима и у личном животу. Тај нови облик живљења она је назвала "држање", а под њим подразумевала пасивни отпор окупационој власти у свакој прилици. Исидора је писала: "Док су трајали спремљена зимница и преостали новац и одело, и физиономије су биле према томе. А кад је непријатељ организовао бојкот наш са свих врста извора снабдевања, а живот појео и доцепао скоро све што се у кућама нашло, онда су се људи одједаред извукли иза завеса дискретности, поноса и естетике, и почели тражити себи равне да се са њима утеше, вештије од себе да код њих виде и науче како се може и уме./.../ Код варошана, нарочито код Београђана, таласи реакције били су други. Несрећу и жалост земље они су осетили дубоко и интензивно, претрпели парализу живота, али су зато ипак ситничарски уско и буржоаски пакосно делили од општих пораза своје личне губитке. Упадали су због тога у апсурдност да заузимају два става који један други искључују. Као синови земље, чији је пораз сјајио и поштовање уливао, они су, од времена на време, показивали према непријатељу држање поносних ритера који знају зашто трпе и шта чувају. С друге стране, слаби у тешком и гадном животу, они су проводили силу времена у млитавом нераду, тражили често и на недозвољену извору биланс политичких и војних фактора који су тобоже имали бити такви да њих што пре ослободе мука и беда, и срамотили себе вечитим комбинацијама о томе где се шта може добити, и која мисија из бела света је на реду да мора помоћи."[49]

Božica Mladenović

[47] А. Митровић, *Историја српског народа*, VI/ 2, Београд 1994, 2, 150.
[48] Б. Станковић, *op. cit,* 19.
[49] Исидора Секулић, *Како је управо било?*, у: Нова Европа, књ. 2, 1921, 288.

Serbian Elite in the First World War

Summary

The article shows the role and the importance of the Serbian elite in an important historical event such as the First World War. The work is based on the historical sources preserved mostly in the Archives of Serbia (Funds of General Military Government and the Ministry of the Interior). Various ways of engagement of the elite in several phases of the war operation was shown: during the period of defense, in refuge and during the occupation of Serbia. Main attention was paid on the period of the occupation and relation of the Austrian-Hungarian authorities towards the Serbian population, and thus to the Serbian elite.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 261-274
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 261-274

Оригинални научни рад
Чланак примљен 24. 01. 2003.
УДК: 949.7 : 930. 1

Čedomir ANTIĆ
Institut for Balkan Studies
Belgrade

PLURALISTIC APPROACH AND A NEW HISTORY OF THE BALKANS*

Pluralism in history could be defined rather as a new historiographic methodology than a new broad philosophical system. The distinction of Pluralism, considering the previous philosophical streams in historiography, was obvious from its beginnings in the early 1980's. Historical Pluralism first appeared in practice, when it was applied in several historical studies, but the theoretical shapes and patterns were given only after several years[1]. The founders of historical Pluralism did not try to develop firm theoretical bases nor to define standing points, range of interests or possible conclusions, which would be recommended to historians as better and more secure path towards to the 'New History'. On the contrary, following recent trends in historiography, they tried to give a new meaning to some points of the historical structuralism and to redefine usage of classical narratives. In contrast to previous periods (classical historicism), theoreticians of Historical Pluralism did not consider the history of event as a final goal of historian's efforts; in addition they have not discarded the narrative form of historical synthesis (as theoreticians of historical structuralism and postmodernism had done). *Event* and *individual* thus acquired a role of 'creative phenomena'[2] a common denominator not only in history of an age and state, but in case of structures as well.

Instead of discussing the standpoints of recent theories, followers of Historical Pluralism tend to reconcile and unite them[3]. The eclectic methodol-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европа и Балкан у модерно доба: узајамна виђења и политичка прожимања* (Ев. бр. 2165).

[1] P. Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, 1991.; J. Appleby, L. Hunt, M. Jacob, *Telling the Truth about History*, London 1994.

[2] Burke, pp. 233-4.

[3] Burke, pp. 239-40.

ogy, which was developed, introduced some old methodologies and approaches to history, as well.[4] However, Historical Pluralism should not be understood as a conservative and uncritical revival of narratives and already abandoned fashions in historiography. When the new methods were adopted, such as the quantitative, sociological and economical, pluralistic historians announced a generally new school in historiography. The first step in that direction was to sum up the entire historiographical heritage of the 20th century. Ceasing to support unconditionally any of the last century's streams in historiography, the pluralistic historians started an antiquarian mission, which in historiography happens at the end of any major period.[5]

Analysing the nature of those cycles in historiography, Macaulay once remarked that history starts with 'world history' and ends with 'essay'. Historians, who were trying to recon[6]cile the narrative history of events and analytical survey on the structures, started preparations by all means for a new reevaluation of historical science and searching for the new philosophical and scientific stream.

The approaches of Pluralism, in their essence, make the question of the historical methods relative. Its theoreticians, probably unintentionally, were influenced by the assumptions of Postmodernism, which theory of language argues that historical texts do not refer to reality and imply that for those reasons there is no difference between truth and fiction. Michael Foucault was among the first philosophers who made a further step towards 'absolute historical relativism', when he eliminated 'the author' as a relevant factor in the production of texts.[6] The final implication then should be disappearance of meaning from the text. Without going so far, theoreticians of Historical Pluralism recognized the relevance of all philosophical and methodological streams in historiography, trying to evaluate their contribution in reconstruction of the past. Among the total history of structures and narrative history of events, Pluralistic historians opted for a total history based on events and structures as well. Their goal was to establish 'a comprehensive narrative totality'[7], which according to their opinion corresponds to the old historiographic forms: history of the nation, state, statesman, revolution etc.[8]

[4] S. Schama used the genre of the 18th century chronicles while writing a book on French revolution, Burke, p. 234 ; S. Schama, *A History of Britain, At the Edge of the World*? 3000 B.C.-A.D. 1603, London 2000, Ch.7, *The Body of the Queen*, p 331.
[5] Burke, p 233.
[6] G.G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century, From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover, 1997, pp. 120-1.
[7] Burke, '*Problems of Expanation'*, pp. 15-17.
[8] Burke, p 17.

Pluralism as historical methodology is especially applicable in the cases of broad subjects such as those that represent the history of age and entire regions. The History of the Balkans in Modern Times, an example which will be presented in this essay, is still paradoxically unexplored and unblended topic.[9] Nevertheless, while historiographies of the Balkan states during the 19th century have been developed side by side with the European, the studies of the Balkans have been neglected by the peninsular historians.[10] Many reasons could be mentioned as causes for this phenomenon: discontinuity as consequence of frequent wars, impact of many economic crises, geographical influences and the Balkans' ethnic and cultural disunity.

Another very strong factor for the present state of the Balkans' studies is the sense of inferiority, which native intellectual elites always feel while trying to overcome the backwardness and integrate their states and national cultures in the West European Civilization. The topics regarding the Balkans seemed to them as a new limitation and re-orientalisation of their national projects, which they would like to see as a part of the broader, European project.[11]

The question of the Balkan modern history presents several additional problems. First among them is the ideological issue. Until 1989 the Balkans was, together with Germany, the region most severely affected with the Cold War divisions. Before 1945, the peninsula was divided by ethnic wars and partitioned by neighbouring empires. That is why the earliest histories of the Balkans in modern times, which appeared at the beginning of the 1960's, were written and published in the United States and Britain, rather than in some of the Balkan countries.

Three syntheses of Balkans history, written in the second half of the 20th century, deserve to be mentioned as a basis for all future efforts for its redefining in the manner of Pluralism. The first was published in 1958, and its author was Leften Stavrianos, prominent professor at the North-West University (the USA).[12] The Stavrianos history is basically the survey of political history of the Balkans from the times of the Ottoman conquest until the middle of the 20th century. The synthesis presented is one dimensional and completely narrative. In spite of the strictly posed premises in the first chapters of the book, which present the Balkans in totality, Stavrianos failed to explore and to expose links and mutual influences among the states and nations of the peninsula. An even

[9] An broader survey of the Balkans' social history has not been published yet (with exception of an monograph edited by Richard Clogg).

[10] First modern historians of the Balkans were foreigners: Constantine Yirechek (Jireček) who wrote histories of Bulgaria and Serbia in Middle Ages and Leften Stavrianos who as an American scholar wrote a history of the Balkans since 1453.

[11] E. Said, *The Orientalism*, London, 1984 ; M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1994.

[12] L. Stavrianos, *The Balkans*, Since 1453, New York, 1958.

stranger phenomenon is that, while Stavrianos was writing his book in the period when the structuralistic historical school was flourishing, he completely neglected to incorporate the subject of common structures of the Balkans in his synthesis. However, considering all those disadvantages, *The Balkans: Since 1453* in the true sense established foundations for all contemporary histories of the Balkan in modern times. Stavrianos proposed the first broadly accepted chronology and defined thematic division of the Balkans history. That was a significant advance, even if Stavrianos makes it in some degree conditional for he adopted state history as only regional unit and civil society as a distinctive phenomenon for the period.

A couple of years after Stavrianos, a structuralistic synthesis of Balkans history was written by Train Stoianovich, another naturalized American who emigrated from the Balkans.[13] Until the late 1990's *The Balkans' Worlds* had nine editions, and as a result it presents the outcome of Stoianovich's lifelong explorations. The synthesis comprises a detailed historical survey of peninsular structures. The author commences with an historical survey related to biosphere and environment and ends with analyse of 20th century economies of national states on the peninsula. In the synthesis, the author did not include important outlines from the political and military history of the Balkans' nations. That was the main feature of Stoianovich's methodology: he exposes the analyses of structures and links them with other historical processes only occasionally and in the final stages of synthesis. *The Balkans' Worlds* is broadly composed in chronological terms, too. The presented analyses commence with the Neolithic period, and especially emphasized cultural history of the Indo-European ethnicities whose migrations have permanently populated the region in the period from 1500 BC to AD1400. The economic factor is nevertheless dominant in Stoianovich's methodology of explanations of the historical processes. Presented analyses are founded on the opposition of a static developmental dynamic of the Balkans village and rapid growth of urban centres.[14] Only at that stage, Stoianovich starts the comparative analysis and the synthesis. Stoianovich establishes comparison between the Balkans' structures and social and anthropological history, thus offering an extensive and complex picture of its history. The fact that all previously mentioned factors had a common influence on the course of the 19th and 20th century development suggests that existed explanations were seriously contested by Stoianovich's conclusions. Analysing the period during the course of which all societies of the Balkans tried to integrate and position themselves inside European civilization, the author contributes new explanations and significance to economic disadvantages, which

[13] T. Stoianovich, *The Balkans' World, the First and the Last Europe*, New York 1961.
[14] Especially imperial capitals from the peninsular peripheries, such as Vienna, Constantinople, and Venice

the Balkan societies objectively had. The psychological burden of frustration, which appeared as consequence, Stoianovich recognizes as a root for characteristic socio-political phenomena of the peninsular modern history: anti-modernization movements, and collectivist ideologies. Instead of the periodization based on the political history of national states, the author offers a completely changed framework established on the chronology of six unsuccessful projects of technological modernization in the period between 1800 and 1960 (or 1991 in the 9th edition). In recent editions of *The Balkans Worlds* the problem of new integration of the Balkans' societies in a post-industrial society and impact of environmental problems on the development of its contemporary states are particularly emphasized. Following the recognizable structuralistic manner, Stoianovich mostly avoids writing about events and individuals. The main methodological principle he adopts places them at the service of general analyses. Although in the 8th and 9th edition of *The Balkans Worlds*, Stoianovich like some other Structuralists[15] makes one step forward, towards the pluralistic attitudes. After presenting several events (phenomena) from economic and cultural history,[16] he tries to analyze them side by side with broader processes. Nevertheless, that innovation did not bring general changes to the author's basic approach. Relation between the Balkans, as European periphery, and neighbouring imperial, economic and cultural metropolis, Stoianovich explains only as strictly limited to economy and some aspects of culture. Chronological framework that covers four thousand years made advanced intertwining of political, economic and cultural aspects of the Balkans' history unmanageable.[17]

Stoianovich's total history neglects not only events, but also all aspects and role of individuals. The author's interests in persons in history are fully subordinated to the analyses of structures. However, the person in history, as perceived by Structuralists, is deprived of all hidden characteristics that they attribute to economic structures. The influence of ideology, state of conscience, 'image of the other' or outer world is not included in Stoianovich's synthesis.

Maria Todorova, the third historian of the modern Balkans, explores the sociological aspects and structures of the common conscience. The recent synthesis of her research, which was published under the title *Imagining the Balkans*, presents broad and skillful historical survey of the state and development of the Balkans inhabitants self-perception and their mutual perceptions with

[15] Like La Roi La Dury in his study 'Carnival', see Burke, p. 234

[16] e.g. Regulation of Danube question in 1858 and 1871, Stoianovich, 319.

[17] For those reasons *The Balkans Worlds* did not find big audience in Serbia. The book was published four years before the first political history of the Balkans was translated and for those reason broad topic and brilliant analyses revealed as to complicated for all readers who did not have considerable pre-knowledge.

other Europeans.[18] Todorova in certain degree avoided archives, during her researches, but introduced the numerous sources based on contemporary literature and art instead. By doing so, she discovered very interesting and important structures, which have influenced the course of the peninsular history, but had been neglected previously as popular or even unhistorical. The conclusions to which the author comes are outstanding: the impact of mutual perception and stereotypes on political decision-making and even creation of ideologies and development of sciences appeared as much bigger than it was assumed.[19] After decades of predominantly materialist Marxist and structuralist influence on native historiography, Todorova's monograph introduced an 'ideas factor' in the Balkans' historiography again. *Imagining the Balkans* made a great influence on the contemporary generation of Balkans historians. It could be said even that the new methodology suppressed any structuralist approach.[20] Recent explorations of the topic also included aspects of popular culture and sports. As happened before, the original idea gradually started to be a new social science branch and strays from its original idea of critique and further development of earlier historiographic methodologies. The idea of writing 'a new history'(pluralistic) of the Balkans again ended in one of the endless disputes between native historians and sociologists.

It appears as obvious that the posing of the general framework for new history of the Balkans, presents a very complicated task, in spite of broad researches, which were already pursued, and monographs which were published. At the very beginning of the task, an historian, however well prepared, would face many obstacles. If one tries, for an example, to revive some old historical-literary genre, as a kind of pattern for a new historical synthesis,[21] he would probably entirely fail, for there was no common genre which could be attributed to all nations of the Balkans. The first generation of educated historians from the Balkans' was raised abroad and the classical historicism that they adopted presented integration of the national historiographies into European, rather then a first step in creating a genuinely different historiography.[22] Searching for common characteristics of the Balkans' national histories would be even less successful especially if it would appear as an attempt for incorporation of the historical role of gender or language research results.

[18] M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1996.
[19] Todorova started to work on her book after a prominent member of the US administration had highly praised and even initiated re-publishing of an propagandist pamphlet from the Second Balkans War inspired with xenophobia, Todorova, p.4 .
[20] V. Goldsworthy, *Inventing Rurithania*, London 1997.
[21] Burke pp. 234, 239.
[22] G.G Iggers, pp 27-29

For all those reasons, one pluralistic history of the Balkans should be established on very firm and well defined thematic and chronological frameworks. The survey of the modern peninsular history should encompass the past of the Balkan states, but also the history of the neighbouring empires of which the influences in historical processes were in many cases decisive. So, the influence of pluralistic historiography would be expressed in synthesis' subdivisions. The history of the Balkan states and societies would be then analysed through history of the structures, gender, language and ideology.[23] As another dimension of the historical events in the survey of broadly understood political history, a summary based on the patterns of total history should follow. The accepted line of analytical process' explanation would be from the general to the individual and in reverse. For an example: nation – people – citizen; and then: human (gender) – community – country; and would end with the religion/ideology – culture – science.

Only after applying this or similar methodology, one pluralistic history of the Balkans could manage to reconcile, unify and present histories of the Balkan nations, which, however different, developed in the same region and suffered similar influences. The important factor is also an almost always neglected fact that the outer world perceived and treated the Balkan nations and their countries as one totality until our times. Such proposed thematic frameworks would also enabled one hidden characteristic of the political and social history of the peninsula to be expressed. The history of smaller states and ethnical minorities, which had more important influence on the historical development of the Balkans than development of their sub-regions, was underestimated not only in national historical synthesis, but in some excellent histories of the Balkans, as well.[24]

The exact chronological framework deserves the same significance as the thematic. The chronological borders could turn out to be the only limitations for the too generally established and too broadly defined goal. As history of the modern Balkans could be perceived (for reasons of difficult emancipation of its societies and obstacles in its economic development) as chronology of modernization projects, the process of modernization could be a distinctive factor for any firmly proposed chronological division. As the obvious lower chronological limit appears the beginning of national revolutions in the 19th century. The national liberation of the Balkans' Christians was the beginning of their first integration into modern Europe. However, the next problem is to choose the year

[23] For the example word 'constitution' ('ustav'or 'huriet') in the language of the different ethnicities of the Balkans has completely different etymological origin.

[24] In his recent political history of the Balkans Pavlowitch gave an example of Jewish majority in Salonika and neglected entire history of Montenegro, S. K. Pavlowitch, *A History of the Balkans*, London 1999.

and event, which would be generally recognized as the turning point of peninsular history. Among many possible solutions[25], the most appropriate seems the year of 1774 when the Balkans for the first time became the subject of international agreements and a battlefield of three neighbouring empires.[26] The decade that preceded the French revolution is convenient for at least one additional reason. That was a period of the highest peak of the Enlightenment and by that stage the first native, foreign-educated, intellectuals started to return to their homelands. If we take the year when the process of liberation from the yoke of foreign empires began as the lower chronological border, then the choice of the upper date will be very logical. 1989[27] as an end of ideological empires and fateful division not only in the Balkans, but in Europe and the World, as well, presents the solution that could hardly be contested.[28]

Dates of the national revolutions could be proposed as an internal chronological subdivision[29], combined with dates decisive for relations and integration within West Europe.[30]

This proposed chronology could be reconciled with an absence of narrative in analyses of structures or completely thematically distinctive studies of gender or of some historical aspects of language. Any of the sub-periods proposed present new and independent phases in the evolution of society and development of its structures. As perceived, every period should be examined and evaluated from the point of view of the above mentioned philosophical and methodological streams.

What would have been the effect of that kind of approach looked like, if applied to the individual case and its contribution to the history of the Balkans?

The first period of the history of modern Greece seems a good example. That period largely coincides with the reign of its first monarch, king Otto (1831-1863), and the initial stage of analysis could be established as a combination of political and prosopographic analysis. As significant cases, at this place

[25] e.g. 1804. the Serbian Revolution; 1821. the Greek Revolution; 1789. the French Revolution etc.

[26] It was Peace in Kutjuk-Kainardji by which provisions Russia gained authority to interfere in internal affaires of the Ottoman Empire as protector of the Balkans' Christians.

[27] 2000 in case of Serbia.

[28] It coincides also with Eric Hobsbawn perception of the 20th century, as the short century.

[29] :1804. the Serbian Revolution, 1821; the Greek evolution, 1848; the Romanian, 1876. Easter uprising in Bulgaria, 1878: The Albanian Awakening and 1908 Young Ottoman Revolution.

[30] Berlin Congress system from 1878, the final stage of national liberation of the Balkans 1913, integration in the Paris Peace Congress system 1919 and reintegration in politically polarized World in 1945.

could be pointed out and presented some sociological or cultural events, for example: the first coronation of a modern ruler[31] of Greece, promulgation of the first state constitution, the 1843 coup,[32] the period of English and French navies' occupation of Piraeus (Athens' harbour)[33]. Then, by the already proposed schedule, would follow the history of its people. At this stage, the phenomena of particularity, regarding the other nations of the Balkans, should be emphasized. Good examples for this are relations between commerce and agriculture which were completely different in Greece, than in any other country or region of the Balkans. By analyzing the individuals, the characteristics of everyday life, customs and its heritage in politics, the mutual relations between the individual and community would be presented in the final synthesis.[34]

The second line of the analysis would be focussed on the person, but not primarily as political individual. The most important part there could be the role of gender and especially the advantages and disadvantages of the backward society in the case of the individual emancipation.[35] An overview of the historical development of notions about gender and public perception of labour from the times of Ottoman rule up to the first stage of industrialization of the country could be placed on that stage as a link between individual and community. As a distinctive phenomenon of the Greek community the overpopulation of the agricultural land could be explored, process of economic emigration to the USA and the influence of it on the political history of Greece in the period since the 1850's.

The third line of the analysis could be interpreted with a case study, which would present characteristic relations between a deeply religious society, founded on traditions of the Byzantine Empire, where Church and State were united, and the liberal spirit of institutions organized after 1831. Nevertheless modern Greece was established on the patterns comparable to any contemporary German secular and Protestant principality. That phenomenon would be presented as starting point, instead as a conclusion in the analysis proposed. On the other hand, this problem is linked with an already analysed question: why the same kind of emancipation has not happened with state institutions i.e. what were the causes that state had been emancipated from spiritual power, before

[31] Basileus, like Byzantine Emperors.

[32] When strange Bavarian guardianship over Greece was abolished.

[33] As a case study on Greeks' relations with foreign countries.

[34] Typical example: first medical dossiers of Greece citizens; tradition and electoral abuses during Kolettis governments; traditional 'polities' as forerunners of the modern Greek state or relation between rural society and an urban and foreign monarch.

[35] Two examples should be confronted here: common citizen and prominent politician: for the e.g.: a significant example could be the royal couple, for queen Amelia had significant influence on king Otto and much bigger roll in public life than laws have allowed.

than citizens were emancipated through democratic institutions. The relations between agriculture and industry as an entirely structuralistic analysis could be examined on that stage. It is obvious that the mutual influence between political and economic processes present a logical circle.[36] The chapter would explore roots of the question: why the economy of Greece was lagging behind, and links between a shortage of cultivable soil (as a hidden motive) and the broad nationalistic programme, known as 'The Great Idea' (of 'Greece on two continents and five seas'). The section about culture and education would form part of a synthesis already summarized of all previously presented sections.

From the opposite side of the chronological line another significant model for a broader framework on a new history of the Balkans could be the case of the recent history of Serbia, which was a very interesting exception in the reintegration process in which all states of the region were involved since 1989. The isolation, or self-isolation, under which Serbia came, was partly a product of previous history as perceived by its political elite and popular culture. A proposed pluralistic approach for those reasons could be accomplished with the addition of methodological perspective, which Richard Price proposed in his 'History of Poland'.[37] In the last section, the exposed framework would be employed there as well, but after every phenomenon, presented and examined in the chapter, is explained with taking into account the background of processes and their direct and indirect influences during the 1990's. There were the numerous and various legacies, which encumbered Serbian society during the period. Among the most important were: the legacy of civil society decline (during the period from the 1930's to 1960's), the legacy of totalitarian ideologies (in the period from the 1930's to 1980's), the legacy of deideologization and the legacy of destratification. However, at that stage a methodological problem appears while analysing Serbian society in the 1990's. During this period society was in a state of deep crisis. For these reasons many possible examples may be considered; individuals and their influence on historical process or some typical event, as an instrument for broader conclusions; these could not be as precise indicators as they would have been during some peaceful period. This problem could be solved by introducing some sociological analysis and quantitative methods, but also by parallel analyses of known and unknown individuals, for example: lives, political and social influences of a certain politician (e.g. Slobodan Milošević) and an ordinary blue-collar citizen; or between a folk-singer and university professor.[38]

[36] The entire idea of Annalists was based on that.
[37] Burke, p 239.
[38] For the workers and peasants were the formally privileged part of the previous Socialist society. The newspaper '*Naša Borba'* ('The Our Struggle') published some labours' diaries during the highest peaks of the crisis in 1993/4 and 1997/8.

In further analysis of the individual citizen's role in creation of a new dictatorship, upsurge of nationalism and wars would be presented, but it also should comprise the integration of the individual in civil society during its decline, the conditions of individual political rights and the state of parliamentarism during the dictatorship. The point of view of gender studies could be especially useful for the periods in which the legal equality of sexes was promoted as an important part of the regime's policy (1945 and 1989). The position of culture and science in Serbian society during Milosević's era would be not only the auxiliary survey that could serve as an independent method for measuring the magnitude of the decline, but also the indicator which presents the reflective influences between country's political elite and intellectuals. Almost the same methodological question arises considering the influence of religion on the progress of crisis: how it is possible to describe a modern society in which only 15% of members were religious[39] in which at least two interethnic wars during the 1990's were perceived as religious?

Selected models, presented above, seem at least as fragments, which could not likely be integrated in a broader synthesis, as it is a history of the Balkans. Problems of synthesis and explanation were recognized as the most sensitive aspects of the pluralistic approach by many authors.[40] Considering the problem of explanation one not so exact approach was proposed. So, in search for common features of the Balkan history a broad cultural framework could be adopted.[41] That methodological approach proposed by Michael Cammen, presents cultural history as a possible base for overall pluralistic synthesis of historical processes.[42] However, longing for a completely common historical survey of the modern Balkan history could deceive its future writers. A general history of the Balkans in modern times could be only presented as a broad conclusion or lowest common container constructed considering the real nature of the peninsular history. A pluralistic approach in any case contrives that kind of synthesis, which could present a common history of the region, without neglecting the distinctive nature of four religions and six cultural models, which flourished in the Balkans during the last two centuries. Of course the history of at least a dozen nations or ethnicities, which differences have shaped the Balkans to the form it has at present, should not stay out of sight as well. The fact is that

[39] Even during the late 1980's, when, after fall of the Real-Socialism, religion became some sort of fashion.
[40] Burke, pp. 19-20, Appleby, Hunt pp. 11-2.
[41] Burke, p.19.
[42] Pierre Bourdieu raised an argue that 'habitus' of a particular social ground, set by the culture, provides the framework, broad enough to comprise all aspects of history, Burke, p 19.

the Balkans are still disunited, and the everlasting problem of all synthesis of its history is not to violate the historical explanations for the sake of historical argumentation which usually appears as relatively unstable. However, as it was mentioned before, the pluralistic synthesis does not exclude any possible contribution to its final survey. Even Postmodernism, as defined by Alun Munslow, presents 'no treat to the study of the past for it offers the opportunity to redefine what we do and broaden the scope of our activities'[43].

At last there is an entirely local obstacle for successful synthesis of the Balkan history. National historiographies since the Enlightenment have developed and established interpretation of the peninsular history completely centred on the national state.[44] Nevertheless, history is, as Lowenthal remarked, frequently 'less than the past'[45], implying that, under the influence of some recent synthesis and common perception of the past, the historian could neglect the impact of entire states and even civilizations which have diminished until his time. Seeking for *thematic unity* of the topic, historians of the Balkans could commit another mistake by limiting their researches to the Balkans. Thus, only a few studies on the modern Balkans history include analyses of complex links and mutual influences between the peninsula and the rest of Europe.[46]

A New History of the Balkans, written on the firm patterns of many different methodologies (invented or developed during the 20th century) could surpass obstacles of national historiographies and complexes of the periphery. Involved in the process of education it could, at least for a while, eliminate political and ideological influences from historical education. Illusions of national superiority and exclusiveness, or the tremendous desire of generations of Balkan inhabitants to be part or even a better part of Europe, at last returned as an influence on history. During the last years of communism in Yugoslavia, Bulgaria, Romania and Albania that process of vulgarization of popular historical

[43] A. Munslow, Introduction, 'History in Focus' Autumn 2001, http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Whatishistory, visited, 3.January2002).

[44] For these reasons some historians, like S. K. Pavlowitch, were careful when proposed order of appearance even in chapters of acknowledgements of their books, Pavlowitch, p. 319.

[45] D. Lewental, *The past is Foreign Country*, Cambridge 1985, p. 214.

[46] Some of the authors, like Kaplan, (R.D., *Balkan Ghost, A Journey Through History*, New York, 1994), even were trying to detect certain roots of several world-wide process, such are World Wars in the Balkan history. While forgetting that political and intellectual development of the Balkans' states have been always highly dependent on influences from West Europe and America, V. Damodran, Empires and Images, History of European Ideas, Volume 27, Issue 2, http://www.bristol.ac.uk/is/_informationgateway/electronicjournals/reportByTitle?searchterms=History+of+European+Ideas, visited 2. January. 2002.

perception could even be denominated as a *general* decline of historiography.[47] Under the influence of structuralism and Postmodernism, local historians adopted new topics and in many cases lost their readership. Pluralism as an approach could contribute to a further reunification of Balkans historical topics and reestablishment of links between historians and their readership.

Чедомир Антић

Плуралистички приступ и Нова историја Балкана

Резиме

Студија *Плуралистички приступ и Нова историја Балкана* само је покушај представљања плурализма, једног од актуелних праваца у савременој историографији, примењеног код будуће синтезе новије балканске историје.

Плурализам је сасвим нов правац у историографији, који је своје теоретске основе добио током раних деведесетих година XX века у радовима Бјурка (Bruke), Аплбија (Appleby), Ханта (Hunt) и Џејкоба (Jacob), а значајног писца у личности Симона Шаме. Обзиром на чињеницу да је први превод на српски језик једне целовите монографије посвећене новијој историји Балкана објављен тек пре непуне две године, као и да се код нас под "новим приступима" често подразумевају пре другачија идеолошка стајалишта историчара или употреба већег броја извора, него ослањање на другачије методолошке основе; извесно је дошло време за нови покушај једне целовите синтезе историје Балкана. Приложени текст, само је један прилог изразу те тежње као и предлог приступа који код нас још увек није довољно познат и примењен.

LITERATURE

1 Appleby, J. Hunt L., Jacob, M. *Telling the Truth about History*, London 1994.

2 Bruke P., ed., *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991.

3 Clogg R., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, London 1981.

[47] For the circulation number of historical books and monographs decreased and publishing of uncritical and even mythological histories have flourished during the period. The main points of the argument were the Medieval glory in Serbia and Bulgaria, Illyrian origins of Albanians, Roman origins of Romanians and exclusiveness of Greeks.

4 Damodran V., *Empires and Images, History of European Ideas*, Volume 27, Issue 2, http://www.bristol.ac.uk/is/informationgateway/electronicjournals/reportByTitle?searchterms=History+of+European+Ideas
5 Goldsworthy V., *Inventing Rurithania*, London 1997.
6 Iggers G., *Historiography in the Twentieth Century, From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover 1997.
7 Kaplan R.D., *Balkan Ghost, A Journy Through History*, New York 1994.
8 Lewental D., *The past is Foreign Country*, Cambridge 1985.
9 Munslow A., *Introduction*, 'History in Focus' Autumn 2001. http://www. history.ac.uk/ihr/Focus/Whatishistory
10 Pavlowitch S. K., *A History of the Balkans*, London 1999.
11 Said E., *The Orientalism*, London 1984.
12 Schama S., Citizens, *A Chronicle of the French Revolution*, London 1989.
13 Schama S., *A History of Britain, At the Edge of the World? 3000BC-AD 1603*, London 2000.
14 Stavrianos L., *The Balkans, Since 1453*, New York 1958.
15 Stoianovich T., *The Balkans' World, the First and the Last Europe*, New York 1961,1994.
16 Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York 1994.

ПРИЛОГ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLIX (2002) стр. 275-278
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLIX (2002) pp. 275-278

Оригинални научни рад
Чланак примљен 28. 02. 2003.
УДК: 929 Ж. Терзић

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЖИВАНА ТЕРЗИЋ – РАТНИК СА ДРИНЕ

Да би се сазнала "целовита" историја Првог светског рата, треба свакако објаснити појаву жена-ратника у српској војсци. Сигурно је парадигма појаве славна Милунка Савић. Било их је још, али су остале непозна-те и у сенци мушкараца ратника. Стога је моје задовољство било огромно, када сам списку ратница могла да придодам још једно име: Живана Терзић. Историје нема без људи. Ти људи нису апстрактни, већ врло конкретни, стварни, са својим проблемима и дилемама, љубавима и мржњама, страховима и сујетама. Живана је новинару листа Време испричала чудесну причу о својим четовањима и ратовањима, о осећањима и мислима једне обичне, тиме и типичне Српкиње, која је у ратним догађајима постала "необична" и неуобичајена.[1]

Живана се родила 1888. године у поцерском селу Варни, у имућној породици Живана Милошевића. У детињству је била слабог здравља, ниска растом, "сувоњава" и бледа, па су је родитељи, на подстицај и савет народног посланика Рајка Гавриловића, уписали у Радничку школу, коју је тих година Ђурђина Пашић отворила у Београду. Живана, или како су је из милоште звали Жика, имала је око 14 година када је дошла на школовање у престоницу. Тиме је окончан период њеног детињства проведен на селу, који се ни по чему није разликовао од живота осталих сеоских девојчица.

У Београду је млада девојка доживела "велики преокрет". Она се први пут у животу заљубила "на први поглед" у двадесетогодишњег Милана Терзића, родом из села Цикоте у Јадру. Младић је тада био на одслужењу кадровског војног рока у Краљевој гарди. Девојка и момак су се ретко

[1] Време, бр. 5868, 22. мај 1938, Амазонка са Дрине повукла се у самоћу, 17.

сретали и састајали, али је то њихову љубав учинило јачом и учврстило је. Две године, колико је трајао војни рок, брзо су прошле, заправо пролетеле. Да би остао поред вољене девојке, Милан се одлучио за продужење војног рока и остао да ради у војсци. У том периоду започеле су бурне године четовања. Четничка акција распростирала се углавном на подручју Македоније и, ређе, Старе Србије. Милан Терзић је као "ватрени" патриота, ступио у четнички одред и отишао у Јужну Србију. Околности су биле такве да није имао времена да се пре поласка поздрави са својом девојком.

Живана је тешко поднела растанак са Миланом. Знала је само да је напустио Београд и - ништа више. Стога је осамнаестогодишња девојка одлучила да се придружи четницима и пронађе вољеног човека. Представник четничког удружења, коме се обратила за помоћ, је, смејући се, упитао, да ли зна шта је дужност четника. Девојка му је, не збуњујући се, одговорила: "Знам, господине, како да не знам? Да ратујем и сечем наше непријатеље, да радим за добро Отаџбине!" Док је разговор између двоје људи трајао, наишао је војвода Ђорђе Ристић Скопљанче. Војвода је са подручја дејства допутовао у Београд да би прикупљао четнике за нове акције. Он је, после краћег разговора, пристао да Живана крене у Македонију. Скопљанче је ипак био сумњичав у борбене способности ове девојке, па је њен пријем у чету условио неким "претходним радњама". По одласку у Македонију, девојка је прво прошла кроз неку врсту обуке. Два месеца провела је код учитељице-јатака у близини Светог Наума. Учитељица је објашњавала и обучавала "о раду" четничких одреда. Затим је прошла кроз обуку у руковању разним оружјем и потом одведена у чету војводе Скопљанчета.

Живана Милошевић на први поглед није деловала као особа женског пола. Била је кратко ошишана, као мушкарац, у четничком оделу, са карабином о рамену и реденицима преко груди. Доцније су њени саборци приметили да је девојка. У чети војводе Скопљанчета, супротно очекивањима младе девојке, није било Милана Терзића. Она је прави разлог приступања четницима чувала као тајну и веровала да ће се једнога дана састати са својим момком. Живана је временом постала прави ратник и у свим борбама, па и у најтежим, била је међу првима. О томе је живо и сликовито приповедала, увек у мушком роду: "Како сам био вижљав човек, то су ме другови помоћу конопаца увек прво спуштали у зазидана непријатељска дворишта. Са великим ризиком отварао сам изнутра мандала са тешких капија. Ај, Боже мој, тада џумбуса и русваја. За 15-20 минута свршавали смо свој задатак, па хајд, даље!"

Живана се срела са Миланом тек после неколико месеци. Њихове чете сусреле су се на Шар планини. Милан није препознао своју девојку, али га је изненадио њен плач. Загледао се боље у нежно лице младог четника и тек тада је препознао. Обоје су плакали. Орловско око војводе Ско-

пљанчета приметило је ову сцену. Пришао им је и они су му признали своју љубав. Он их је посаветовао да своју љубав крију од осталих, али им је и забранио састајање. Двоје младих заклело се на верност до изласка из четништва. И када су после три године изашли из својих чета, они су се венчали. Живели су у селу Цикоте до почетка балканских ратова.

У првом и другом балканском рату Живана Терзић радила је као болничарка у пољској војној болници у Ристовцу, док је Милан ратовао. На почетку Првог светског рата она је имала 27 година. Живанин брат погинуо је у борби на Гучеву. То је у сестри, по природи ратоборној, изазвало жељу за осветом. Обукла је своје четничко одело, оставила кућу и кренула за српском војском. Отишла је на Дрину, где је Гвоздени пук Моравске дивизије водио данонoћне борбе против надирућих аустроугарских трупа. Један војник одвео је Живану команданту пука, пуковнику Гвоздену Ристановићу, коме је она рекла: "Господине пуковниче, ја сам бивши четник. Желим да погинем на бојном пољу, да осветим погинулог брата. Тврдим да сам борбенија од многих војника!"

Пуковник Ристановић је жену-ратника доделио другом воду друге чете другог батаљона. Командир чете био је резервни поручник Димитрије Барбуловић, адвокат из Прокупља, а водник Драго Јовић, ђак- наредник, чиновник Народне банке. Ова жена је ускоро, због храбрости испољене у борбама, задобила поштовање својих претпостављених и сабораца. Да би се на неки начин захвалили, поклонили су јој шатор, који је она користила у ретким тренуцима одмора. У тешкој и крвавој ноћној бици на Курјачици, недалеко од реке Дрине, Живана Терзић добила је чин каплара. Потом су уследиле битке на Церу, Мачковом камену, Руднику и друге у којима је она осветлила образ, не заостајући по храбрости за мушкарцима. При одступању српске војске, у јесен 1915. године, Гвоздени пук био је у заштитници одступајућих колона, и у сталној борби са непријатељским војницима. На Драчу, у једној борби против Албанаца, Живана Терзић је, због заслуга у сукобу добила чин каплара. У познатој бици на коти 1212 код Битоља добила је одликовање за храброст Милош Обилић и чин наредника. Одликовање је добила зато што је као десетар, предводила своје борце, прва је "излетела" на јуриш и предњачила у заузимању коте.

Приликом освајања коте, при трећем јуришу, каплар Терзић рањена је у стомак. Тешко рањена ратница пребачена је на опоравак у Вертекоп, а потом у Француску. После три месеца одмора и опоравка, Живана Терзић захтевала је да се врати на фронт и у борбене редове. По упућеном захтеву, прегледао је доктор Стајић и установио да је метак остао у трбушној дупљи и да више није способна за борбу. "Ја сам са пушком изишла из Србије, хоћу са пушком и да уђем у Србију, или ме убите", упорно је понављала. Наравно, добила је оружје и међу првима, са члановима Врховне команде српске војске ушла у слободну српску престоницу.

По завршетку Светског рата Живана и Милан Терзић вратили су се у Цикоте. Поново су се бавили пољопривредом и живели од успомена на четовање и ратовање. У највећем делу њихове "гостинске" собе налазили су се предмети, који су будили успомене на ратовање: медаље, одликовања, похвалнице, неке ситнице, "успомене, и пуно штошта." Живана је од државе добијала 750 динара месечне помоћи из два различита фонда. Из државне благајне је, као носилац многих одликовања, добијала 400 динара и из благајне покојног краља Александра Карађорђевића, као личну помоћ ратном другу, 360 динара. Била је дубоко уважавана од својих ратних другова, а једном је, 1934. године, била у посети код краља Александра.